
СОЦИАЛНИ ИДЕНТИЧНОСТИ И ПСИХИЧНО БЛАГОПОЛУЧИЕ

Зорница Ганева

СОЦИАЛНИ ИДЕНТИЧНОСТИ И ПСИХИЧНО БЛАГОПОЛУЧИЕ

„Нуждите на следващото поколение са по-важни”

Ч. Дарвин

ЗОРНИЦА ГАНЕВА

СОЦИАЛНИ ИДЕНТИЧНОСТИ И ПСИХИЧНО БЛАГОПОЛУЧИЕ

Издателство и печатница

Зорница Ганева

СОЦИАЛНИ ИДЕНТИЧНОСТИ И ПСИХИЧНО БЛАГОПОЛУЧИЕ

Българска

Първо издание

Zornitza Ganeva

SOCIAL IDENTITIES AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

Научен редактор Академик Мартин Барет (Martyn Barrett), Великобритания

Редактор **Вержиния Райкова**

ISBN 978-954-90789-9-2

Copyright© 2010, Zornitza Ganeva

Издавателство и печат **Валдекс ООД**

Предговор^{*}

от академик Мартин Барет^{*}, Великобритания

Настоящата книга разглежда проблеми, свързани с идентичността и благополучието при българите – не само българите, които живеят в самата България, но и тези, които живеят в други европейски страни, в Канада и в САЩ. Книгата разглежда също така и идентичността и благополучието при две значими етнически малцинствени групи (турци и роми), живеещи в България. Като се има предвид, че предишно изследване на други жители е разкрило, че формирането на идентичността и благополучието могат да варират значително и като функция на етнонационалната общност, и като функция на конкретния национален контекст, в който живее отделната етнонационална общност (Barrett, 2007; Barrett, Riazanova & Volovikova, 2001; Berry, Phinney, Sam & Vedder, 2006; Sam & Berry, 2006), тази широта на перспективата е жизнено важна за достигане на емпирически здраво разбиране на тези проблеми.

Докато изследването, докладвано в настоящата книга, е съсредоточено главно върху националната, етническата и религиозната идентичност, известно внимание е отделено също така и на други идентичности, включително половата, локалната и европейската идентичност. Това разнообразие на фокуса е важно. Всички хора имат множество различни идентичности. Някои от тези идентичности са социални идентичности, които се получават от членството им в големи социални групи (групи, към които понякога развиваме силна емоционална привързаност и дълбоко чувство на субективна принадлежност, като например членството ни в нацията ни и етническата ни група, и тези групи формират главния фокус на настоящата книга). В допълнение понякога използваме личните си качества (например съвестен, толерантен, обичаш забавленията и т. н.) както и междуличностните си отношения и социални роли (например баща, приятел, шеф и т. н.), за да доопределим себе си и уникалността си. Тези няколко идентификации с различни социални групи, качества, връзки и роли ни помагат да се определим, позиционираме и ориентираме в социалния свят спрямо другите хора. Тези идентификации играят също така изключително важна роля при определянето на вътрешното ни чувство за благополучие.

Предишно изследване е установило, че различните ни идентичности не действат изолирано една от друга. Вместо това те си взаимодействат

^{*} Мартин Барет (Martyn Barrett) е професор по психология в Университета в Съри (University of Surrey). Той е член на Британското психологическо дружество, редактор на Британското списание по психология на развитието, академичен директор на Центъра за изследване на национализма, етническата принадлежност и мултикултурализма (CRONEM) при Университета в Съри и академик по обществени науки.

динамично, за да стимулират нашите оценки, нагласи, самооценки и поведения (Crisp & Hewstone, 2007; Deaux, 1992, 2000; Stryker, 1987). Ние не сме само българи или британци, мъже или жени, черни или бели, християни или мюсюлмани. Ние сме едновременно или бял британец агностик, или бяла българка християнка. Освен това, когато сме възприемани от други хора, те ни възприемат по този много по-комплексен цялостен начин и съответно имат отношение към нас и реагират спрямо нас. Благополучието ни може да зависи изключително много от това дали ние и другите хора възприемаме няколкото си идентичности като съвместими или несъвместими една с друга. Например в Обединеното кралство (ОК) има ожесточен дебат през последните години за това дали да си британец и да си мюсюлманин са съвместими идентичности (и някои бели британци отричат, че това са съвместими идентичности въпреки факта, че много британски мюсюлмани чувстват, че те са напълно съвместими: вижте ETHNOS, 2005, 2006). Чувството на социално изключване, което може да е резултат от оценки на несъвместимост на идентичности, понякога може да бъде източник на тревожност, психологически конфликт и социална дезадаптация.

Различните културни ценности и социални практики може да бъде възприети от индивида в зависимост от това как си взаимодействат една с друга различните му идентичности. Например в ОК или САЩ да бъдеш индуски юноша от гуджаратски произход означава много различен набор от ценности и практики спрямо тези, които произтичат от това да бъдеш индуска девойка от гуджаратски произход. Това е така, защото младите индуски, а не младите индуси, се възприемат от мнозина от поколението на родителите им като носители на културното наследство, които на свой ред ще отговарят за предаването на това наследство на следващото поколение; резултатът е, че жените са подложени на много по-рестриктивни правила от мъжете (Ghuman, 2003; Maïra, 2002). Работата тук е, че решаващото разграничение не е мъж срещу жена – вместо това е разграничението между млада индуска и млад индус, като на тези две групи се възлагат много различни социални очаквания от другите в етническата им общност. С други думи, именно това как се припокриват тези етническа, пола и възрастова идентичност на лицата стимулира социалните очаквания, които им се възлагат и които след това тези индивиди трябва да управляват в хода на ежедневиия си живот.

По-нататъшна комплексност, която се генерира от няколкото ни идентичности, е фактът, че различните ни идентичности никога не се задействат всичките едновременно. Вместо това, когато индивидът преминава през различни социални контексти, субективната очевидност на която и да е дадена идентичност се изменя динамично и плавно в зависимост от конкретните социални контрасти, които са налице в тези контексти, и в зависимост от собствената мотивация, нужди и очаквания на

личността в тези ситуации (Turner et al., 1987; Oakes, Haslam & Turner, 1994). С други думи, нашата национална, етническа или религиозна идентичност не винаги ни е очевидна независимо от контекста. Обаче идентичностите могат понякога да станат постоянно очевидни, когато индивидът се сблъсква ежедневно с други хора, които принадлежат на контрастиращи групи. Именно по тази причина лицата от малцинството могат да развият постоянно очевидна етническа малцинствена идентичност, когато живеят в страна, доминирана от различна етническа малцинствена група, особено такава, която е враждебна спрямо и дискриминира тази малцинствена група. А постоянната очевидност на тази идентичност може тогава да има значително влияние върху културната адаптация и субективното чувство на благополучие на тези индивиди. Настоящата книга изследва доста подробно естеството на няколко идентификации и чувството на благополучие на индивидите и от мнозинството, и от малцинството.

Самият проблем за благополучието е изследван във връзка с националните и етническите идентификации от предишни изследователи, но тези изследвания имат тенденция да съсредоточават вниманието си върху културната адаптация на индивидите от етническите малцинства, използвайки теорията на Бери (Berry, 1997; 2001) за акултурацията. Тези изследвания типично са установили, че юношите второ поколение от малцинствата често са по-добре адаптирани и психологично, и социокултурно от сравнимите индивиди от мнозинството, извлечени от националното население, живеещо в същата страна (вижте Berry et al., 2006, за обзор). Изследването, докладвано в настоящата книга, е установило също така, че турските и ромските юноши в България има по-силно чувство на контрол и по-висока самооценка от българските юноши. Някои предишни автори в тази област наричат този вид явление „парадокс”. Обаче явлението със сигурност е парадокс, само ако се допусне, че живеенето с наследена култура въкъщи и различна национална култура на мнозинството извън дома е присъщо проблематично за психологичната адаптация. Аз самият приемам различна интерпретация.

По мое мнение етнокултурните общности са разнородни колективи, в които границите на групата, както и ценностите, значенията, символите, традициите и практиките, свързани с групата, постоянно се оспорват, поставят под съмнение, преразглеждат и преоткриват от различни индивиди и подгрупи в групата, като самите индивиди често са непоследователни и вътрешно противоречиви, доколкото сменят собствените си идентичности, интерпретации и групови определения според контекста, в който действат (Baumann, 1996, 1999; Maira, 2002; Vadhver & Barrett, 2009). Ако човек възприеме тази алтернативна характеристика на културата като динамичен процес, то бихме очаквали индивидите от малцинствата, които преодоляват няколко култури от ранните години на детството си, да бъдат *по-опитни*,

отколкото по-малко опитни при справянето с културните проблеми, отколкото индивидите от мнозинството, които живеят само с „единствена“ национална култура от раждането си. Оттук констатацията, че индивидите от малцинствата са по-добре адаптирани и психологично, и социокултурно от индивидите от мнозинството по мое мнение въобще не е парадокс – тя е пряко следствие от по-голямото излагане на тези индивиди на и опит при справянето с културни проблеми, което ги прави по-опитни при управлението на няколкото им идентичности и при преодоляването на различни културни области, отколкото връстниците им от националното мнозинство. Оттук и констатациите в настоящата книга, че индивидите от малцинствата имат по-висока самооценка и по-силно чувство на контрол от индивидите от мнозинството са изцяло в съответствие с това по-динамично виждане за естеството на културата.

Разбира се, различията между културите понякога са дълбоки, а психологичните конфликти, които тези различия могат да генерират, може при определени случаи да са изключително проблематични и за индивидите от малцинствата, и за индивидите от мнозинството. Обаче е спорно, че този вид проблеми имат тенденция да възникват главно, когато няколко култури, които се преодоляват от индивида, съдържат негативни репрезентации една за друга (Ballard, 1994). При наше собствено изследване, работейки с юноши, живеещи в Лондон, и от мнозинството, и от малцинствата, установихме, че повечето юноши въобще не изпитват проблеми, а вместо това са изключително опитни при преодоляването на различни култури – не само локални, национални и глобални култури, но също така и традиционни и съвременни култури (Barrett, Garbin, Cinnirella & Eade, под печат).

Комплексността на културните, социалните и психологичните проблеми в тази област на изследване означава, че няма идеален единствен метод, който може да бъде използван за изследване на тези явления. Всеки изследователски метод, който може да бъде използван, винаги носи със себе си свои специфични предимства и недостатъци. Конкретна силна страна на изследването, което се докладва в настоящата книга, е, че то използва голямо разнообразие от различни методи и подходи. Тези методи включват тези, които аз самият съм разработил и използвал в други изследователски контексти (Barrett, 2007; Barrett et al., 2001), тези, които са разработени и използвани от Джийн Фини и колегите ѝ (Berry et al., 2006; Phinney, 1992; Roberts, Phinney, Masse, Chen, Roberts & Romero, 1999), както и множество други измерители, разработени от Romanova (1994), Pearlin (Pearlin & Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981), Rosenberg (1965), Scheier, Carver & Bridges (1994) и Russell, Peplau & Cutrona (1980). Това разнообразие от измерители означава, че ако има каквито и да са систематични грешки при измерването, присъщи на който и да е метод, триангулацията на констатациите, получени с различните измерители, би трябвало да даде по-достоверна картина, отколкото би била получена, с използването на който и

да е единичен метод сам по себе си. Следователно, изследването в настоящата книга дава особено убедителен портрет на явленията, които си е поставило за цел да изследва.

В днешния глобализиран свят разбирането на проблемите на нацията и етническата принадлежност е станало наистина неотложно. Ръстът на етнически и регионален национализъм, господството на националистични системи от убеждения, предразсъдъците и враждебността, които понякога са насочени към различни национални, етнически и религиозни групи, и бързината и изменчивостта на обществените и културните промени, които множество страни понастоящем преминават, правят задачата за разбирането на това как хората се отнасят към собствената си етнонационална група още по-неотложна. Изследвайки социалните идентичности и психичното благополучие в конкретен национален контекст в такава голяма дълбочина и използвайки множество различни изследователски методи, изследването, докладвано в настоящата книга, дава дълбоки разбирания на комплексното взаимодействие между идентичност, контекст и човешко развитие. Резултатите, които се докладват, ще бъдат от голям интерес за специалистите в областта на обществените науки по целия свят, а авторката трябва да бъде поздравена за разработването на толкова важна и съдържателна линия на изследване.

Професор Мартин Барет
Академик по обществени науки

Лондон, юли 2010 г.

Литература

- Ballard, R. (Ed.) (1994). *Desh Pardesh: The South Asian Presence in Britain*. London: Hurts & Co.
- Barrett, M. (2007). *Children's Knowledge, Beliefs and Feelings about Nations and National Groups*. Hove: Psychology Press.
- Barrett, M., Garbin, D., Cinnirella, M. & Eade, J. (in press). *From Acculturation to New Ethnicities: Shifting the Paradigm*. Oxford: Blackwell.
- Barrett, M., Riazanova, T. & Volovikova, M. (Eds.) (2001). *Development of National, Ethnolinguistic and Religious Identities in Children and Adolescents*. Moscow: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences (IPRAS).
- Baumann, G. (1996). *Contesting Culture: Discourses of Identity in Multi-Ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baumann, G. (1999). *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic and Religious Identities*. London: Routledge.
- Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-34.
- Berry, J.W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 57, 615-631.
- Berry, J.W., Phinney, J.S., Sam, D.L. & Vedder, P. (2006). *Immigrant Youth in Cultural Transition: Acculturation, Identity, and Adaptation across National Contexts*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Crisp, R. J. & Hewstone, M. (Eds.) (2006). Multiple social categorization: Processes, models and applications. Hove, E. Sussex: Psychology Press (Taylor & Francis).
- Crisp, R. J., & Hewstone, M. (2007). Multiple social categorization. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 39, pp. 163-254). Orlando, FL: Academic Press.
- Crisp, R.J. & Hewstone, M. (2000). Multiple categorization and social identity. In D. Capozza & R. Brown (Eds.), *Social Identity Theory: Trends in Theory and Research* (pp. 149-166). Beverly Hills, CA: Sage.
- Deaux, K. (1992). Personalizing identity and socializing self. In G.M. Breakwell (Ed.), *Social Psychology of Identity and the Self Concept* (pp. 9-33). London: Academic Press.
- Deaux, K. (2000). Models, meanings and motivations. In D. Capozza & R.J. Brown (Eds.), *Social Identity Processes: Trends in Theory and Research* (pp. 1-14). London: Sage.
- ETHNOS (2005). *Citizenship and Belonging: What is Britishness?* London: ETHNOS Research and Consultancy.
- ETHNOS (2006). *The Decline of Britishness: A Research Study*. London: ETHNOS Research and Consultancy.
- Ghuman, P.A.S. (2003). *Double Loyalties: South Asian Adolescents in the West*. Cardiff: University of Wales Press.
- Maira, S.M. (2002). *Desis in the House: Indian American Youth Culture in New York City*. Philadelphia: Temple University Press.
- Oakes P.J., Haslam, S.A. & Turner, J.C. (1994). *Stereotyping and Social Reality*. Oxford: Blackwell.

- Pearlin, L. I., & C. Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19, 2-21.
- Pearlin, L.I., Menaghan, E.G., Lieberman, M.A. & Mullan, J.T. (1981). The stress process. *Journal of Health and Social Behavior*, 22, 337-356.
- Phinney, J. (1992). The Multi-group Ethnic Identity Measure: A new scale for use with adolescents and you adults from diverse groups. *Journal of Adolescent Research*, 7, 156-176.
- Roberts, R.E., Phinney, J.S., Masse, L.C., Chen, Y.R., Roberts, C.R. & Romero, A. (1999). The structure of ethnic identity of young adolescents from diverse ethnocultural groups. *Journal of Early Adolescence*, 19, 301-322.
- Romanova, O.L. (1994). Development of ethnic identity in children and adolescents. Moscow.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the Adolescent Self-Image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Russell, D., Peplau, L.A., & Cutrona, C.E. (1980). The revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent and discriminant validity evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 472-480.
- Sam, D.L. & Berry, J.W. (Eds.) (2006). *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test). *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063-1078.
- Stryker, S. (1987). Identity theory: Developments and extensions. In K. Yardley & T. Honess (Eds.), *Self and Identity: Psychosocial Perspectives* (pp. 83-103). Wiley: New York.
- Turner, J.C., Hogg M.A., Oakes, P.J., Reicher, S.D. & Wetherell, M.S. (1987). *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford: Blackwell.
- Vadher, K. & Barrett, M. (2009). Boundaries of Britishness in British Indian and Pakistani young adults. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 19, 442-458.

Introduction

This book examines issues concerning identity and well-being in Bulgarians, not only Bulgarians who are living in Bulgaria itself but also those who are living in other European countries, in Canada and in the USA. The book also examines identity and well-being in two significant ethnic minority groups (Turks and Romany) living in Bulgaria. Given that previous research on other populations has revealed that identity formation and well-being can vary considerably both as a function of ethnonational community and as a function of the specific national context within which a particular ethnonational community lives (Barrett, 2007; Barrett, Riazanova & Volovikova, 2001; Berry, Phinney, Sam & Vedder, 2006; Sam & Berry, 2006), this breadth of perspective is vital for reaching an empirically robust understanding of these issues.

While the research reported in this book focuses primarily on national, ethnic and religious identities, some attention is also devoted to other identities, including gender, local and European identities. This diversity of focus is important. All people have a large number of different identities. Some of these identities are social identities which are derived from their membership of large-scale social groups (groups to which we sometimes develop strong emotional attachments and a deep sense of subjective belonging, such as our membership of our nation and of our ethnic group, and these groups form the primary focus of this book). In addition, we sometimes use our personal attributes (e.g. conscientious, tolerant, fun-loving, etc.) and our interpersonal relationships and social roles (e.g. father, friend, boss, etc.) as well to define ourselves and our own uniqueness further. These multiple identifications with different social groups, attributes, relationships and roles help us to define, position and orientate ourselves within the social world relative to other people. These identifications also play an extremely important role in determining our internal sense of well-being.

Previous research has found that our various identities do not operate in isolation from each other. Instead, they interact in a dynamic manner to drive our judgements, attitudes, self-evaluations and behaviours (Crisp & Hewstone, 2007; Deaux, 1992, 2000; Stryker, 1987). We are not only Bulgarian or British, male or female, black or white, Christian or Moslim. We are simultaneously either a white British agnostic male or a white Bulgarian Christian female. Furthermore, when we are perceived by other people, they perceive us in this much more complex holistic manner, and they relate to us and react to us accordingly. Our well-being can be vitally dependent upon whether we and other people perceive our multiple identities as being compatible or incompatible with each other. For example, there has been an intense debate within the UK in recent years about whether being British and being Moslem are compatible identities (and some white British people deny that these are compatible identities, despite the fact that

many British Moslems themselves feel that they are fully compatible: see ETHNOS, 2005, 2006). The sense of social exclusion which can result from judgements of identity incompatibility can sometimes be a source of anxiety, psychological conflict and social maladjustment.

Different cultural values and social practices may be adopted by an individual depending on how their various identities interact with one another. For example, within the UK or the USA, being a Hindu male adolescent of Gujarati descent entails a very different set of values and practices from those that are entailed by being a Hindu female adolescent of Gujarati descent. This is because young Hindu females, but not young Hindu males, are perceived by many of their parents' generation to be the bearers of the cultural heritage who will in their turn be responsible for transmitting that heritage to the next generation; the result is that females are subject to far more restrictive rules than males (Ghuman, 2003; Maira, 2002). The point here is that it is not being female vs. male that is the crucial distinction – instead, it is the distinction between being a young female Hindu vs. a young male Hindu, with very different social expectations being imposed on these two groups by others within their ethnic community. In other words, it is how these individuals' ethnic, gender and age identities intersect with one another that drives the social expectations which are placed upon them and which these individuals then have to navigate in the course of their everyday lives.

A further complexity which is generated by our multiple identities is the fact that our various identities are never all activated simultaneously. Instead, as an individual moves across different social contexts, the subjective salience of any given identity fluctuates in a dynamic and fluid manner depending upon the particular social contrasts which are available in those contexts and depending upon the individual's own motivations, needs and expectations in those situations (Turner et al., 1987; Oakes, Haslam & Turner, 1994). In other words, our national, ethnic or religious identities are not always salient to us irrespective of context. However, identities can sometimes become chronically salient when an individual is confronted on a daily basis with other people who belong to contrasting groups. It is for this reason that minority individuals can develop a chronically salient ethnic minority identity when they are living in a country dominated by a different ethnic majority group, particularly one which is hostile to and discriminates against that minority group. And the chronic salience of this identity can then have a significant impact on these individuals' cultural adaptation and subjective sense of well-being. This book explores, in considerable detail, the nature of multiple identifications and both majority and minority individuals' sense of well-being.

The issue of well-being itself has been studied in relationship to national and ethnic identifications by previous investigators, but these studies have tended to focus their attention on the cultural adaptation of ethnic minority individuals using Berry's (Berry, 1997; 2001) theory of acculturation. These studies have

typically found that second generation minority adolescents are often better adapted both psychologically and socioculturally than comparison majority individuals drawn from the national population living within the same country (see Berry et al., 2006, for a review). The research reported in the current book has also found that Turkish and Romany adolescents in Bulgaria have a higher sense of mastery and higher self-esteem than Bulgarian adolescents. Some previous writers in this field have called this kind of phenomenon a “paradox”. However, the phenomenon is surely only a paradox if one adopts the assumption that living with a minority heritage culture in the family home and a different majority national culture outside the home is inherently problematic for psychological adaptation. I myself adopt a different interpretation.

In my view, ethnocultural communities are heterogeneous collectivities in which the boundaries of the group, as well as the values, meanings, symbols, traditions and practices which are associated with the group, are constantly being contested, challenged, renegotiated and reinvented by different individuals and subgroups within the group, with individuals themselves frequently being inconsistent and self-contradictory insofar as they shift their own identities, interpretations and group definitions according to the context in which they are operating (Baumann, 1996, 1999; Maira, 2002; Vadher & Barrett, 2009). If one adopts this alternative characterisation of culture as a dynamic process, then we would expect minority individuals who have been negotiating multiple cultures since the early years of their childhood to be *more* rather than less adept in dealing with cultural issues than majority individuals who have only been living with a ‘single’ national culture since birth. Hence the finding that minority individuals are better adapted both psychologically and socioculturally than majority individuals is not a paradox at all in my view – it is a direct consequence of these individuals’ greater exposure to and experience of dealing with cultural issues, which renders them more sophisticated in managing their multiple identities and in navigating different cultural domains than their national majority peers. Hence, the findings in the present book that minority individuals have higher self-esteem and a higher sense of mastery than majority individuals are entirely consistent with this more dynamic view of the nature of culture.

Of course, differences between cultures are sometimes profound, and the psychological conflicts which these differences can generate may on occasions be extremely problematic for both majority and minority individuals. However, it is arguable that these kinds of problems tend to arise primarily when the multiple cultures which are being negotiated by an individual contain negative representations of each other (Ballard, 1994). In our own research, working with both majority and minority adolescents living in London, we have found that most adolescents do not experience any problems at all, but are instead extremely adept at negotiating multiple cultures, not only local, national and global cultures but also traditional and modern cultures (Barrett, Garbin, Cinnirella and Eade, in press).

The complexity of the cultural, social and psychological issues in this area of research means that there is no ideal single method which can be used to investigate these phenomena. Every research method which can be used always brings with it its own specific advantages and disadvantages. A particular strength of the research which is reported in this book is that it uses a wide variety of different methods and approaches. These methods include those which I myself have developed and used in other research contexts (Barrett, 2007; Barrett et al., 2001), those which have been developed and used by Jean Phinney and her colleagues (Berry et al., 2006; Phinney, 1992; Roberts, Phinney, Masse, Chen, Roberts & Romero, 1999), as well as a large number of other measures developed by Romanova (Romanova, 1994), Pearlin (Pearlin & Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981), Rosenberg (1965), Scheier, Carver and Bridges (1994) and Russell, Peplau and Cutrona (1980). This diversity of measures means that if there are any measurement biases intrinsic to any one method, the triangulation of findings yielded by the different measures should provide a more veridical account than would have been yielded by the use of any single method on its own. Hence, the research in this book provides a particularly compelling portrait of the phenomena which it set out to investigate.

In today's globalised world, understanding issues of nation and ethnicity has gained a very real urgency. The upsurge of ethnic and regional nationalisms, the dominance of nationalist belief systems, the prejudice and hostility which is sometimes directed at different national, ethnic and religious groups, and the rapidity and fluidity of the societal and cultural changes which many countries are currently undergoing, make the task of understanding how people relate to their own ethnonational group all the more pressing. By examining social identities and psychological well-being within a particular national context in such great depth, and by using a multiplicity of different research methods, the research reported in this book yields great insights into the complex interplay between identity, context and human development. The findings which are reported will be of great interest to social scientists across the world, and the author is to be congratulated on developing such an important and informative line of research.

Professor Martyn Barrett
Academician of the Social Sciences

London, July 2010

References

- Ballard, R. (Ed.) (1994). *Desh Pardesh: The South Asian Presence in Britain*. London: Hurts & Co.
- Barrett, M. (2007). *Children's Knowledge, Beliefs and Feelings about Nations and National Groups*. Hove: Psychology Press.
- Barrett, M., Garbin, D., Cinnirella, M. & Eade, J. (in press). *From Acculturation to New Ethnicities: Shifting the Paradigm*. Oxford: Blackwell.
- Barrett, M., Riazanova, T. & Volovikova, M. (Eds.) (2001). *Development of National, Ethnolinguistic and Religious Identities in Children and Adolescents*. Moscow: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences (IPRAS).
- Baumann, G. (1996). *Contesting Culture: Discourses of Identity in Multi-Ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baumann, G. (1999). *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic and Religious Identities*. London: Routledge.
- Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-34.
- Berry, J.W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 57, 615-631.
- Berry, J.W., Phinney, J.S., Sam, D.L. & Vedder, P. (2006). *Immigrant Youth in Cultural Transition: Acculturation, Identity, and Adaptation across National Contexts*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Crisp, R. J. & Hewstone, M. (Eds.) (2006). *Multiple social categorization: Processes, models and applications*. Hove, E. Sussex: Psychology Press (Taylor & Francis).
- Crisp, R. J., & Hewstone, M. (2007). Multiple social categorization. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 39, pp. 163-254). Orlando, FL: Academic Press.
- Crisp, R.J. & Hewstone, M. (2000). Multiple categorization and social identity. In D. Capozza & R. Brown (Eds.), *Social Identity Theory: Trends in Theory and Research* (pp. 149-166). Beverly Hills, CA: Sage.
- Deaux, K. (1992). Personalizing identity and socializing self. In G.M. Breakwell (Ed.), *Social Psychology of Identity and the Self Concept* (pp. 9-33). London: Academic Press.
- Deaux, K. (2000). Models, meanings and motivations. In D. Capozza & R.J. Brown (Eds.), *Social Identity Processes: Trends in Theory and Research* (pp. 1-14). London: Sage.
- ETHNOS (2005). *Citizenship and Belonging: What is Britishness?* London: ETHNOS Research and Consultancy.
- ETHNOS (2006). *The Decline of Britishness: A Research Study*. London: ETHNOS Research and Consultancy.
- Ghuman, P.A.S. (2003). *Double Loyalties: South Asian Adolescents in the West*. Cardiff: University of Wales Press.
- Maira, S.M. (2002). *Desis in the House: Indian American Youth Culture in New York City*. Philadelphia: Temple University Press.
- Oakes P.J., Haslam, S.A. & Turner, J.C. (1994). *Stereotyping and Social Reality*. Oxford: Blackwell.

- Pearlin, L. I., & C. Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19, 2-21.
- Pearlin, L.I., Menaghan, E.G., Lieberman, M.A. & Mullan, J.T. (1981). The stress process. *Journal of Health and Social Behavior*, 22, 337-356.
- Phinney, J. (1992). The Multi-group Ethnic Identity Measure: A new scale for use with adolescents and you adults from diverse groups. *Journal of Adolescent Research*, 7, 156-176.
- Roberts, R.E., Phinney, J.S., Masse, L.C., Chen, Y.R., Roberts, C.R. & Romero, A. (1999). The structure of ethnic identity of young adolescents from diverse ethnocultural groups. *Journal of Early Adolescence*, 19, 301-322.
- Romanova, O.L., (1994). Development of ethnic identity in children and adolescents. Moscow.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the Adolescent Self-Image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Russell, D., Peplau, L.A., & Cutrona, C.E. (1980). The revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent and discriminant validity evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 472-480.
- Sam, D.L. & Berry, J.W. (Eds.) (2006). *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test). *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063-1078.
- Stryker, S. (1987). Identity theory: Developments and extensions. In K. Yardley & T. Honess (Eds.), *Self and Identity: Psychosocial Perspectives* (pp. 83-103). Wiley: New York.
- Turner, J.C., Hogg M.A., Oakes, P.J., Reicher, S.D. & Wetherell, M.S. (1987). *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford: Blackwell.
- Vadher, K. & Barrett, M. (2009). Boundaries of Britishness in British Indian and Pakistani young adults. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 19, 442-458.

Към читателите

Как и кога се зачена, износи и роди идеята за книгата, която държите в ръцете си? Каква е историята на проведените изследвания в нея? В средата на 2008 г. в Испания приключих научната си работа по първата част от голямо изследване, посветено на представите за собствената и другите етнически групи на деца от български, ромски и турски произход на 6-, 9-, 12- и 15-годишна възраст (Ганева, 2009). То беше по методологията и под ръководството на академик Мартин Барет (Martyn Barrett) от Университета в Съри (University of Surrey), Великобритания.

За да продължа обаче изследователската си работа с по-голяма възрастова група подрастващи от същите етноси, се нуждаех от допълнително финансиране. Тогава академик Барет ме посъветва да кандидатствам за краткосрочна изследователска стипендия Фулбрайт, Европа. Идеята ми хареса и затова написах проект с нашите идеи, попълних и изпратих необходимите формуляри и зачаках нетърпеливо отговор. За съжаление след няколко месеца получих мило писмо, в което представителите на Фулбрайт, Европа, ми обясняваха, че поради това, че съм българска гражданка, трябва да кандидатствам за краткосрочна изследователска стипендия пред Фулбрайт България.

С академик Барет отново започнахме да обсъждаме научния ни проект, но този път решихме да го разширим, като включим още две световно утвърдени методологии за изследване на етническата идентичност – американската на професор Джийн Фини и руската на професор Олга Романова. Тъй като изследователската работа на професор Фини се е превърнала в класика и е най-често цитирана както в реферирани научни списания, така и в учебници за студенти по педагогика и психология, решихме да споделим с нея изследователския проект. Много се зарадвах, когато тя подкрепи изцяло тази идея. И така, събрах необходимите документи, кандидатствах за изследователска стипендия пред Фулбрайт, България... и получих отказ.

В този случай бях изправена пред алтернативата да забравя и да „погребя” вече готов рецензиран от академик М. Барет и професор Дж. Фини научен проект или да се опитам да го изпълня, като го финансирам аз самата, което поради липсата на външно финансиране би отнело много време, сили и енергия. Тъй като имах тяхната безрезервна подкрепа и не бях притеснена от срокове, реших да опитам да реализирам този изследователски проект, резултатите от който представям в тази книга.

Книгата се състои от предговор, шест глави, списък с използваната литература и приложение. В *първа глава* е дадена дефиниция и са разгледани съдържателните особености на понятието „социална идентичност”. От гледна точка на Теорията за социалната идентичност е

анализирано формирането и развитието на етническата, националната, европейската и половата идентичност.

Втора глава е посветена на изясняване на понятието „психично благополучие”. Обърнато е повече внимание на самооценката и чувството за самота като негови аспекти и по-малко внимание на усещането за контрол над събитията, които се случват в живота на човека. Анализирани са и понятията „оптимизъм” и „песимизъм” като ориентации в жизнения път на личността.

В *трета, четвърта и пета глава* от книгата са представени резултати от проведени три емпирични изследвания по темата. В *трета глава* са изследвани следните социални идентичности на подрастващи от български, турски и ромски произход: национална, етническа, религиозна, полова, европейска и локална (от кой град си). Приложена е методологията на Мартин Барет (Великобритания) за изследване на социалните идентичности, методологията на Джейн Фини (САЩ) и Олга Романова (Русия) за изследване на етническата идентичност. Направен е и съпоставителен анализ по трите използвани методологии.

В *четвърта глава* са изследвани националната, етническата и религиозната идентичност и връзката им с половата, европейската и локалната (от кой град си) идентичност на българи, живеещи в България, на българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и на българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), по методологията на академик Мартин Барет (Великобритания). Представени са резултатите от съпоставителния анализ на националната, етническата и религиозната им идентичност в контекст Аз-Общество. Приложена е и методологията на професор Джийн Фини за изследване на етническата идентичност.

В *пета глава* е изследвано субективното психично благополучие на подрастващи от български, турски и ромски произход в аспект на усещането им за контрол, каква е самооценката им, степента на оптимизъм и песимизъм като ориентация в живота и е измерено чувството им за самота, което изпитват.

В *шеста глава* е проведено обсъждане на получените резултати и са представени изводите, до които се е достигнало.

Въпреки че книгата излиза като монография, тя е резултат от колективния труд и успешната екипна работа на много хора от различни държави. Благодаря на професор Жан Валсинер (Jaan Valsiner) от Университета Кларк (Clark University), САЩ, за доверието в мен, за готовността винаги да преодолява административни процедури и да ми изпраща приемащо писмо за съвместна работа.

Благодаря на професор Хокан Статин (Håkan Stattin) от Университета Йоребру (Örebro University), Швеция, и на професор Майкъл Веркуитен (Maykel Verkuyten) от Университета Утрехт (Utrecht University), Холандия, за оказаната помощ при статистическата обработка на резултатите, за

ценните препоръки и готовността винаги да ми отделят необходимото време и търпение за отговор на задаваните от мен въпроси.

Искрените ми благодарности на професор Джули Робинсън (Julie Robinson) от Университета Флиндърс (Flinders University), Австралия, за практичните насоки и оригиналните научни идеи, които ми даваше, и за това, че на практика ми показва как да бъде толерантна, хуманна, разбираща и истинска с „различните“ в обществото.

Дълбоката ми признателност към декана на Факултета по педагогика в СУ „Св. Климент Охридски“ доц. д-р Ивайло Тепавичаров и към прекрасните ми колеги за оказаната подкрепа в научната ми работа и за това, че усещам Любовта, Вярата и оптимизма им в толкова трудни моменти от моя живот.

Благодаря на семейството ми и на всички приятели, че ги има и че са част от живота ми! Благодаря Ви за грижите, вдъхновението, жертвоготовността и всеотдайността! Чувствам се благословена с Вас! Изключителни сте! Много Ви обичам!

От сърце благодаря на Иван Ключев за превода на предговора и на тази книга, за безкористната готовност винаги да помага, да проявява разбиране, да споделя и да съхранява позитивизма си въпреки всичко, за това, че освен изключителен професионалист е и прекрасен приятел! Иване, благодаря ти!

Високо ценя отделеното време и положените усилия на всички изследвани лица, които с желание отговаряха на зададените им въпроси и споделяха с мен своите чувства, мисли, впечатления и преживявания за това да си едновременно член на различни социални групи и да съчетава в себе си различни социални идентичности. Трогната и много благодарна съм за безвъзмездната помощ, която оказа директорката на регионална библиотека „Професор Боян Пенев“, Разград, госпожа Мирослава Кацарова при събиране на информация за част от подрастващите от турски произход. Благодаря за добронамереността и оказаното навременно съдействие!

Много бих се радвала, ако всеки читател намери поне по една частица от книгата, която да му бъде полезна, да я вземе със себе си и да я приложи в ежедневието си личен и/или професионален живот!

Приятно четене!

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор от академик Мартин Барет, Великобритания	5
Към читателите	19
1 ВИДОВЕ СОЦИАЛНИ ИДЕНТИЧНОСТИ	27
1.1 Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието социална идентичност	27
1.2 Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието етническа идентичност	45
1.3 Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието национална идентичност	55
1.4 Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието европейска идентичност	63
1.5 Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието полова идентичност	72
2 ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ПРОБЛЕМА ЗА ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ	81
2.1 Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието психично благополучие	81
2.2 Самооценката като аспект от психичното благополучие	88
2.3 Оптимизмът и песимизмът като ориентации в живота	94
2.4 Самотата като аспект от психичното благополучие	101
3 ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ НА БЪЛГАРИ, ТУРЦИ И РОМИ	107
3.1 Цел, хипотези, изследвани лица и методология	107
3.2 Приложение на методологията на Мартин Барет (Великобритания) за изследване на социални идентичности	112
3.2.1 Изследване на националната идентичност	112
3.2.2 Изследване на етническата идентичност	117
3.2.3 Изследване на религиозната идентичност	121
3.2.4 Различия между национална, етническа и религиозна идентичност	125
3.2.5 Връзка между шестте изследвани идентичности: национална, етническа, религиозна, полова, европейска и локална (от кой град си)	130
3.2.6 Съпоставителен анализ на национална, етническа и религиозна идентичност в контекст: Аз–Общество	136

3.3	Приложение на методологията на Джейн Фини (САЩ) за изследване на етническа идентичност (<i>Multigroup Ethnic Identity Measure – MEIM-R</i>)	143
3.4	Приложение на методологията на Олга Романова (Русия) за изследване на етническа идентичността на подрастващи	151
3.5	Отдавано значение на етническата принадлежност	162
3.6	Съпоставителен анализ по методологии	164
4	ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ НА БЪЛГАРИ, ЖИВЕЕЩИ В БЪЛГАРИЯ, В ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ (С ИЗКЛЮЧЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ) И В СЕВЕРНА АМЕРИКА (САЩ И КАНАДА)	169
4.1	Цел, хипотези, изследвани лица и методология	169
4.2	Приложение на методологията на Мартин Барет (Великобритания) за изследване на социални идентичности	172
4.2.1	<i>Изследване на националната идентичност</i>	172
4.2.2	<i>Изследване на етническата идентичност</i>	175
4.2.3	<i>Изследване на религиозната идентичност</i>	179
4.2.4	<i>Различия между национална, етническа и религиозна идентичност</i>	182
4.2.5	<i>Връзка между шестте изследвани идентичности: национална, етническа, религиозна, полава, европейска и локална (от кой град си)</i>	184
4.2.6	<i>Съпоставителен анализ на националната, етническата и религиозната идентичност в контекст: Аз–Общество</i>	189
4.3	Приложение на методологията на Джейн Фини (САЩ) за изследване на етническа идентичност (<i>Multigroup Ethnic Identity Measure – MEIM-R</i>)	193
5	ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ НА БЪЛГАРИ, ТУРЦИ И РОМИ	199
5.1	Цел, хипотези, изследвани лица и методология	199
5.2	Изследване на усещането за контрол	203
5.3	Изследване на самооценката	204
5.4	Изследване на оптимизма и песимизма като ориентации в живота	206
5.5	Изследване на степента на самота	211
6	ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ	213
	ЛИТЕРАТУРА	229

ПРИЛОЖЕНИЯ		255
Приложение 1	Методология на Мартин Барет (Великобритания) за изследване на социални идентичности (Barrett, 2007)	255
Приложение 2	Методология на Джейн Фини (САЩ) (<i>Multigroup Ethnic Identity Measure – MEIM-R</i>) за изследване на етническа идентичност (Phinney & Ong, 2007)	259
Приложение 3	Методология на Олга Романова (Русия) за изследване на етническа идентичност на подрастващи (Романова, 1994)	260
Приложение 4	Скала за усещане за контрол – <i>Mastery Scale</i> (Pearlin & Schooler, 1978)	262
Приложение 5	Скала за самооценка – <i>Rosenberg Self-esteem Scale</i> (Rosenberg, 1965)	263
Приложение 6	Скала за оптимизъм и песимизъм като ориентации в живота – <i>Life Orientation Test (LOT-R)</i> (Scheier, Carver & Bridges, 1994)	264
Приложение 7	Скала за самота – <i>The University of California Los Angeles Loneliness Scale (UCLA Loneliness Scale, Version 3)</i> (Russell, 1996)	265
Приложение 8	Отдавано значение на етническата принадлежност – <i>Ethnic salience</i> (McGuire, McGuire, Child & Fujioka, 1978; Taylor, 1981)	266

Първа глава

ВИДОВЕ СОЦИАЛНИ ИДЕНТИЧНОСТИ

1.1. Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието социална идентичност

През 70-те години на миналия век под ръководството на Хенри Ташфел (Henri Tajfel) (1919-1982) в Университета в Бристол, Великобритания се развива нова изследователска линия в социалната психология, която служи за обяснение на отношенията между групите. Както той лично твърди (Tajfel, 1984, с. 18) неговият научен интерес е провокиран от психологическата му работа с жертви от Втората световна война. Въпреки че тогава вече работи върху изясняване на природата на предразсъдъците, неговите първи изследвания са посветени на *възприятието* (перцепцията), вдъхновени от научното течение *нов поглед* (*New look*), чиито представители са Дж. Брунер и Г. Олпорт. То подчертава активния характер на възприятието и влиянието на променливи като очаквания, мотивация и емоции върху него. Според течението „*New look*“, което се развива през 50-те години на XX век, възприятието на обектите влияе освен чрез техните реални чисто физически характеристики, но и чрез вътрешни „невидими“ черти като ценности, мотиви и дори самооценка (Bruner & Goodman, 1947). Изводите от проведените емпирични изследвания по-късно се прилагат при анализ на социалната перцепция и полагат основите за разглеждането на предразсъдъците и стереотипите.

Теорията за социалната идентичност има своите концептуални корени в изследванията, проведени от Хенри Ташфел за перцептивните ефекти на процеса на категоризация (Tajfel, 1959), когнитивните аспекти на предразсъдъците (Tajfel, 1969), минималните условия, за да е налице процесът на категоризация (Tajfel et al., 1971) и връзката между процеса на социално сравнение и междугруповите взаимоотношения (Tajfel, 1974). Със забележителна научна страст Ташфел си поставя за цел (Turner, 1996) в своите изследвания да обясни предразсъдъците, дискриминацията и конфликтите между групите без да прибегва до индивидуалните характеристики на личността и без да свежда големи социални явления до междуличностни процеси (Billig, 1976).

Ключовите понятия в Теорията за социалната идентичност имат различни обяснителни функции и са свързани с различни аспекти от членството в групата и груповия живот. Те са силно взаимосвързани и

взаимнообулавящи се и по този начин изграждат социалнопсихологическа теория за връзката между самоопределението на личността и протичащите в групата процеси. Теорията за социалната идентичност и изграждащите я понятия, свързват индивидуалното възприятие и оценка, социалното взаимодействие и междугруповите процеси по нередукционистки начин.

Отправна точка за изследванията на Ташфел е изкривяването на възприятието, чиито анализ е започнат през 40-те години на XX век от Брунер. Преувеличаването на възприятието се състои в отдаване на още по-голяма стойност на значими обекти за личността. Едно от първите изследвания, посветени на това явление е проведеният експеримент от Брунер и Гудмън (Bruner & Goodman, 1947). Той се състои в определяне на размера на обекти от две различни групи: 1) различни монети по размер и стойност и 2) неутрални стимули - кръгчета, които съответстват на размера на монетите от първата група. Резултатите показват, че изследваните лица приписват различия в размера, който съществува между монетите от първата група. Това не се наблюдава при втората група от кръгчетата. Първоначалните изследвания на Ташфел, които са включени в изследователската линия на възприятието, водят автора към преразглеждане на понятието за преувеличение като поставя акцент върху разликата в стимулите. Като анализира и преразглежда резултатите от проведените експерименти от Брунер, Ташфел достига до заключението, че когато обектите са от значение за изследваните лица, акцентът се поставя на различията в размера между тях. Това служи за основа на проведена серия от научни изследвания от Ташфел, за да определи условията, при които това явление се наблюдава.

В едно от първите проведени изследвания в тази насока (Tajfel & Wilkins, 1963) изследваното лице трябва да изложи своите предположения за дължината на различни линии. Целта на експеримента е да се докаже, че е налице ефект от възприятието, в който изследваните лица групират линиите въз основа на различни *категории*. Дизайнът на изследването се състои в предлагането на изследваните лица на 8 различни по дължина линии. Тяхната дължина се увеличава с 5% при всяка следваща линия. Най-късата линия е с дължина 16.2 см, а най-дългата е 22.9 см. Всяка линия е изобразена по отделно на бял картон с размери 63.5 см x 50.8 см. Линиите се представят на изследваното лице една по една общо 6 пъти по случаен признак. Задачата му е да предположи дължината на всяка една от тях. Изследваните лица са разделени на 3 групи: 1) всяка линия има етикет, така че четирите най-къси линии са отбелязани с буквата А, а четирите най-дълги – буквата Б; 2) на изследваните лица от втората група се показват линии, които не са разпределени в категории, нямат етикети. Под половината от всяка линия е изписана буквата А, а под другата половина – буквата Б; 3) На третата група изследвани лица линиите са показани без етикети. Резултатите показват, че изследваните лица от първата група

приписват и обясняват различията между най-дългата линия от група А и най-късата от група Б. Този ефект се наблюдава, когато линиите са класифицирани по случаен признак и когато на линиите не е сложен етикет. Изследователите правят извода, че когато даден обект е включен в клас или категория (А или Б в случая) и е свързан с други физически характеристики (като дължина, например), то се отдава по-голямо значение на съществуващите различия между двата обекта.

Експериментът е повторен няколко пъти с едни и същи изследвани лица. Наблюдава се тенденцията първата група изследвани лица да намаляват различията в дължината на линиите във всяка една от двете категории, А и Б. Заключение на Ташфел е, че начинът, по който се възприема външния свят е резултат от взаимодействие между информацията, която постъпва чрез сетивата ни и вътрешната структура на нейната преработка от личността. Един от основните принципи, на който се основава вътрешната структура на преработка е увеличаване на съществуващите различия между обекти, които принадлежат на различни категории и намаляването на различия на обекти, които принадлежат на един и същи клас. Този принцип според Ташфел се отнася и до възприятието на отделни личности и социални групи, които са образувани въз основа на прилагането на ценностни критерии. Една от целите на проведените експерименти за възприятието е да послужат за обяснение на механизма на формиране на стереотипи (по-подробно виж Ганева, 2009).

Социалната категоризация е когнитивното сърце на процесите свързани със социалната идентичност (Turner et al., 1987). Когнитивно хората възприемат другите като принадлежащи към дадена *категория*. Обектите, които са включени в нея и я изграждат имат взаимно свързани характеристики, които едновременно представляват общите черти и структурните връзки вътре в самите категории и различията с другите категории. Категориите са когнитивно и социално изградени на принципа на контраста или с увеличаване на възприетите отличителни характеристики с другите групи се увеличава и акцентът, който се поставя при възприемане на характеристиките на собствената група. Чрез категориите групите се различават една от друга, дефинират своите същностни характеристики и предопределят поведението на своите членове (Campbell, 1958; Hamilton & Sherman, 1996). „**Ние** сме всичко, което **те** не са”. Те имат за цел да представят групите в благоприятна светлина. Ето защо категориите рядко представляват средно статистическия член на дадена група. Те по-скоро представляват изострени до крайност, поляризирани характеристики на групата и показват как те се възприемат от членовете на другите групи. Те описват идеала, доста често чисто хипотетично, за чертите на членовете на групата. Категориите не могат да бъдат обяснени или заместени от процеса на сравнение между групите. Те зависят и се изграждат в сравнението между черти на членове на една и

съща група. Ето защо процесите, които протичат между членовете на една и съща група не е целесъобразно да се разглеждат изолирано от по-широките отношения между групите.

Категориите в голяма степен зависят от социалната среда, в която протича междугруповото сравнение. По време на процеса на категоризация човек е възприеман не като личност със своите индивидуални черти, а той е сякаш „обезличен“, деперсонализиран, лишен от тях. Стереотипното възприятие на членовете на дадена група, на „те“ ги прави да изглеждат еднакви носители на едни и същи характеристики на групата. Същият е механизмът при себекатегоризация – човек се деперсонализира, сякаш характерните черти за личността изчезват и той възприема себе си основно като приписва на собствената си личност чертите на групата, към която принадлежи. В този смисъл себекатегоризацията се свързва с явления като комфортно поведение, харесване на групата, доверие и солидарност между нейните членове. По правило социалните категории представляват достъпни, важни, свързани с ценностите, очевидни характеристики на личността, които се проявяват в определени социални ситуации. Примери за социални категории са полът, расата, политическата ориентация, религията, професията и др.

Според Теорията за социалната идентичност хората принадлежат на множество различни социални групи (полова, етническа, национална, религиозна, професионална и т.н.) и това членство се интернализира като част от Аз-образа на личността. Когато това се случи човек се стреми към извличане на позитивна самооценка от конкретната социална идентичност. По-късно при изграждане на представи за собствената група на принадлежност и за другите групи, различни от собствената, винаги се избират такива групи за сравнение, че то да бъде в полза на собствената група. Позитивните представи за собствената група водят до позитивна самооценка. За да се наблюдават описаните явления е необходимо принадлежността към социалната група да е част от Аз-образа, необходимо е човек субективно да се идентифицира и причислява към дадена категория или група. Ако идентификацията с групата е слаба или отсъства или ако човек принадлежи към група с нисък социален статус, разглежданите явления няма да се наблюдават.

Хората имат толкова социални идентичности към колкото групи те чувстват, че принадлежат. Идентичностите се отличават по отдаваното им субективно значение и ценност от личността. В определени ситуации обаче само една от набора от социални идентичности се проявява, за социална перцепция и конкретно поведение в обществото. Друга основа характеристика на социалната идентичност е, че тя е гъвкава и се променя под влияние на социалната среда.

Личната идентичност за разлика от социалната идентичност е изградена от близки индивидуални взаимоотношения, които не са споделяни от другите хора или от близки взаимоотношения, които са тясно

свързани с друг човек в диадна връзка от типа „аз-ти“. Личната идентичност е свързана в ниска степен с процесите и живота, протичащи в групата, въпреки че именно те осигуряват необходимата среда за формиране на личната идентичност (например създаване на приятелски отношения).

В литературата се среща класификация на **3 различни Аз-а на личността** (Brewer & Gardner, 1996): 1) *индивидуален Аз*, който се изразява в черти на личността, които я отличават от другите, 2) *релационен Аз*, който се представя чрез отношенията с друг човек, който свързва личността със значимите други за нея и 3) *колективен Аз*, който се характеризира с членството в различни групи.

Други автори (Brewer, 2001) дефинират **4 вида социални идентичности**: 1) социална идентичност, която се основава на *личността* и обръща внимание как характеристиките на групите се интернализират от нейните членове като част от Аз-образа им, 2) *релационна социална идентичност*, която определя Аз-а чрез взаимоотношенията му с другите хора в група. Този вид социална идентичност съответства на „релационния Аз“ (Brewer & Gardner, 1996) и на „взаимно зависимия Аз“ (Markus & Kitayama, 1991), 3) социална идентичност, която се свързва с колективния Аз или тя представлява класическата дефиниция дадена от Ташфел за социална идентичност и 4) *колективна идентичност*. При нея хората не само споделят характеристики за самоопределението на личността, но те прибегват до конкретни социални действия в подкрепа на груповите идеи и ценности и се интересуват как другите групи възприемат собствената им група.

В науката все още тече дискусия дали релационния Аз или релационната социална идентичност трябва да се причисляват към личните идентичности или към социалните идентичности.

От края на 60-те години на XX век до своята смърт през 1982 г. Ташфел и неговият сътрудник Джон Търнър, който започва да работи при него като току що завършил студент от края на 70-те години, свързват в проведените от тях изследвания понятия като социална категоризация, етноцентризъм, социално сравнение и междугрупови взаимоотношения с понятието **социална идентичност**. Като отправна точка им служат научните изследвания проведени от Бергер и неговия екип (Berger, 1966; Berger & Luckmann, 1971). Ташфел първоначално дефинира социалната идентичност като „индивидуалните знания на човек, че принадлежи към определена социална група заедно с емоционалното и ценностното значение, което той отдава на своето членство“ (Tajfel, 1972, с. 292). За него групите представляват сбор от хора, които имат една и съща споделена социална идентичност. Чрез това понятие той обяснява именно как процесът на социална категоризация като подкрепя социалната идентификация, служи за изясняване на характеристиките на групите и за обяснение на взаимоотношенията между тях. През този период интензивно

се изследва и процесът на социално влияние, който се свързва с членството в дадена група и със социалната идентичност (Turner, 1982). Заключение, до което достига изследователският екип е, че нормите и поведението на групата се създават от определени нейни членове като другите ги интернализират като част от своята социална идентичност.

За Ташфел (Tajfel, 1978, с. 376) **социалната идентичност** е свързана със *съзнанието за членство в дадена социална група, с емоционалното значение и оценка, която произтича от това членство за личността*. Тя обаче не е просто продукт от принадлежността към дадена социална група. Преди всичко тя е резултат от *сравнението*, което се прави между собствената и другите групи. Тази идея кара Ташфел да приеме някои от основните понятия от теорията за социалното сравнение на Фестинджър (Festinger, 1954). Тя подчертава мотивационния характер на самооценката като изтъква, че човек оценява и формира своето мнение и убеждения въз основа на *външен критерии*. Според Фестинджър, когато не е налице външен критерии, който да служи за съпоставка и оценка на убежденията ни, ние ги оценяваме като ги сравняваме с убежденията на другите хора. Сравнението ще бъде белязано от тенденцията да се намаляват различията между мненията и да се доближават до мнението на човека, с който се сравняват. Ташфел приема и доразвива тази идея като твърди, че наблюдавания процес се отнася не само до всеки човек по отделно, а е валиден и за цели групи. Оценката, която човек прави за своята група на принадлежност е резултат от сравнението с другите групи от една страна, а от друга и допринася за личната му самооценка. В този смисъл самооценката като личност зависи от оценката на групата, към която принадлежи.

За Ташфел социалната идентичност е причинен механизъм, който предопределя взаимоотношенията между групите. Както предпочитанията към собствената група, така и проявената дискриминация към другите групи са израз на необходимостта от подчертаване и укрепване на социалната идентичност. Тенденцията да се засилва идентичността чрез изтъкване на различията между собствената група на принадлежност и другите групи е един от механизмите на взаимоотношения между групите.

Идеите на Ташфел за социалната идентичност е необходимо да бъдат разгледани в по-широкия контекст на междугруповите отношения. Според него формирането и изграждането на социалната идентичност е един от механизмите, който обяснява проявите на дискриминация към членове на другите групи. Тъй като идентичността се изгражда в и чрез процеса на социално сравнение, оценката и значението, което ѝ се отдава няма да зависи единствено от знанията, които имаме за групите, към които принадлежим, но и от субективната им оценка, която правим в съпоставка с други групи. Именно за това за да се наблюдават прояви на дискриминационно поведение към членове на други групи, различни от

собствената, не е необходимо непременно наличие на конфликт на интереси между самите групи. В този смисъл Теорията за социалната идентичност дава алтернативно обяснение на взаимоотношенията между групите, различно от теория за груповия конфликт на М. Шериф (Scherif et al., 1961).

Полевите експерименти, които извършва Шериф през 50-те години на XX век (Sherif & Scherif, 1953; Scherif et al., 1961) предхождат изследванията на Ташфел за междугруповите взаимоотношения. Те се основават на идеята, че предразсъдъците и дискриминацията към членове на другите групи се дължат на съществуващ обективен конфликт на интереси. Изследванията са проведени в 3 летни лагера в различни региони на САЩ с деца на 12-годишна възраст. Те са подбрани така че да се сведе до минимум влиянието на семейните различия в по-нататъшното им поведение. Експериментите, в които се използва лонгитюден дизайн, се провеждат на 3 етапа.

Целта на *първия етап* е децата да формират две групи, след като са престояли няколко дни в лагерите и са имали възможност да се опознаят и да започнат отношения по между си. За да е сигурно, че членовете на групите нямат предварителна връзка по между си, децата, които са включени в една и съща група и са установили взаимоотношения първите дни от престоя им, са включени в различни групи. В продължение на няколко дни членовете на двете групи имат малко контакт по между си. Във всяка една от тях започва да се формира вътрешна структура със свои правила за поведение на нейните членове. Изследователите забелязват, че въпреки че представителите на нито една от двете групи не отдават голямо значение на другата група, налице са признаци на междугрупово сравнение, в което винаги се изтъква и предпочита собствената група.

Вторият етап от експеримента се състои в създаване на конфликт на интереси между двете групи. За тази цел се организират серия от игри и спортни състезания, в които членове на двете групи се конкурират, за да спечелят различни награди. Като следствие от новосъздадената ситуация се наблюдава значителна промяна в поведението на децата. Налице са прояви на открита враждебност между членовете на двете групи и ясно изразени предпочитания към собствената група. Също така се наблюдават промени в структурата на всяка група, които се изразяват в по-голяма сплотеност между нейните членове и в смяна на лидера на всяка група, така че по-агресивните момчета да доминират в групата.

Последният *трети етап* от експеримента има за цел да намали степента на конфликт. Изследователите създават ситуация, в която интересите на двете групи са общи и е необходимо тяхното сътрудничество за постигане на обща цел, която всяка група по отделно не е възможно да постигне. Условието е членовете на двете групи да работят заедно, за да възстановят системата за снабдяване с вода, която се е счутила или да успеят да подкарат камион, с който да се докара храна за членовете на двете

групи. Резултатите показват, че е налице намаляване на степента на враждебност, агресивно поведение и предпочитанията към собствената група, което води до по-голямо сътрудничество между членовете на двете групи.

Резултатите от експеримента на Шериф и неговите сътрудници показват, че проявената дискриминация спрямо членове на другите групи и предпочитанията към собствената група са резултат от *конфликт на интереси между групите*. Ташфел анализира когнитивните основи при образуване на предразсъдъците и стига до заключението, че разглежданият конфликт не е необходим. Според него дори само принадлежността към дадена група е достатъчно условие, за да е налице предпочитание към членовете на собствената група и да се проявява дискриминация към членовете на другите групи, различни от собствената. С цел да провери тази хипотеза Ташфел и неговият екип провеждат серия от изследвания (Tajfel et al., 1971; Billig & Tajfel, 1973), които поставят началото на т.нар. **„парадигма на най-малката група“**. Целта на изследванията е да се определят минималните условия, при които човек ще се чувства член на дадена група и ще я възприема като своя. По време на тези експерименти не само е избегнат конфликтът на интереси между групите, но е направен опит да се отстрани влиянието на всички променливи, които обикновено предизвикват предпочитания към собствената група и подтикваат към поведение на дискриминация към членове на другите групи като например общуването лице в лице, враждебни отношения между групите и т.н.

Класическият експеримент (Tajfel et al., 1971) се състои в разделянето на ученици от гимназията на две групи въз основа на случаен признак, в случая естетическите им предпочитания. След това са помолени да разпределят монети към членовете на едната или другата група като не знаят кой към коя принадлежи. Изследваните лица са наясно, че те самите няма да получат директна награда въз основа на решението, което вземат. Дизайнът на изследването се състои в първоначална естетическа оценка на диапозитиви с творбите на художниците – Густав Кле и Васили Кандински като изследваните лица не знаят на автора на всяка представена картина. След това се формират две групи въз основа на проявените естетически предпочитания на почитателите на двата автора. Задачата продължава с вземане на решение при разпределяне на средствата, представени в числа и в нея в т.нар. „матрици“.

В *първия етап* от класическия експеримент изследваните лица, ученици от гимназията, са разделени на две групи въз основа на случаен критерии като естетическите предпочитания, които имат към творбите на два различни художника (Густав Кле и Василии Кандински) (Tajfel, 1971), които им се прожектират като диапозитиви и те не знаят кой е автора на всяка картина или случайно хвърлена монета във въздуха от експериментатора в присъствието на изследваното лице и въз основа на ези

или тура то е причислено към една от двете групи (Billig & Tajfel, 1973).

Във *втория етап* от експеримента всяко изследвано лице трябва да вземе самостоятелно решение след като е получило инструкцията, че трябва да разпреди конкретно количество пари (монети) между двойки хора. Единствената информация, с която изследваното лице разполага за тези хора е техния идентификационен номер и групата им на принадлежност, която може да съвпада с тази на изследваното лице или да бъде различна от нея. На изследваното лице се дават набор от т.нар. „матрици” - картончета с различни варианти на количество монети, които могат да бъдат разпределени между двамата човека. Пример на матрица е представена на Фиг. 1.1.

Двойката числа представляват приписваното количество монети на всеки човек. Единият човек принадлежи към собствената група (предпочита творбите на Г. Кле), а другият, съответно, към другата група (предпочита творбите на В. Кандински). В матриците винаги се прави съпоставка между членове на двете групи, която е анонимна, представена е чрез числа и е включена собствената група на принадлежност. Задачата на изследваното лице е като попълва матрицата да посочи своето решение по отношение на член на собствената и на другата група. Всеки ред от матрицата показва средствата, които подлежат на разпределение между членовете на собствената и на другата група на принадлежност (виж Фиг. 1.1). Изследваното лице има право да избере само една комбинация от числа в матрицата.

Фигура 1.1. Примерна матрица от експеримента на Ташфел (Tajfel, 1971)

Тези числа са парите за:													
Член N 72, Г. Кле	25	23	21	19	17	15	13	11	9	7	5	3	1
Член N 15, В. Кандински	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7

В друг случай изследваното лице трябва да разпреди средства между двама човека, които принадлежат на собствената група или на другата група. Преди да вземат своето решение, на изследваните лица се казва, че накрая на експеримента всеки ще получи средствата, които са му определени анонимно от другите, без да знаят, че те са за него.

Инструкцията към изследваните лица е: „Моля напишете отдолу средствата разпределени според Вас.” Например:

Количество

Награда за член N 72 на групата на Г. Кле: 21

Награда за член N 15 на групата на В. Кандински: 17

Разпределението на изследваните лица се прави по случаен принцип. *Независимата променлива* е категоризацията, а *зависимата променлива* е вида направен избор. Уточнява се, че първата част на експеримента няма връзка с втората, изследваните лица имат възможност да раздадат награди на всички участници без на самите себе си.

След приключване на експеримента става ясно, че се използват следните **стратегии за вземане на решение**:

1) **Обща максимална печалба** – получаване на възможно най-много средства от експериментатора за членовете на *двете групи*.

2) **Максимална печалба за членовете на собствената група** – избор на комбинация от две числа, която да гарантира максимална финансова изгода за членовете на *собствената група*.

3) **Максимална разлика в полза на собствената група**. Тази стратегия позволява максимална разлика между разпределеното количество средства между членовете на собствената и на другата група.

4) **Стратегия на справедливостта**, която се изразява в разпределение на едно и също количество както за член на собствената, така и за член на другата група.

Като пример може да се вземе матрицата представена на Фиг. 1.2.

Фигура 1.2. Друг пример на матрица от експеримента на Ташфел (Tajfel, 1971)

Тези числа са парите за:													
Член N 12, Г. Кле	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7
Член N 35, В. Кандински	1	3	5	7	9	11	13	15	17	19	21	23	25

В матрицата представена на Фиг. 1.2 се вижда, че общата максимална печалба е разположена в десния край (*стратегия 1*). Максималната печалба за членовете на собствената група (*стратегия 2*) се намира в левия край като горния ред се отнася до собствената група, а долния ред представлява другата група. Стратегията за максимално подчертаване на различията между двете групи (*стратегия 3*) се намира в левия край на първия ред и в дясно за втория ред. Стратегията на справедливостта (*стратегия 4*) е разположена в центъра на матрицата.

Получените резултати от проведения експеримент показват голямото значение и важност отдавани на предпочитанията към собствената група

(стратегии 2 и 3) пред това да се получи обща максимална печалба за членовете на двете групи. Става ясно, че стратегията за максимални различия в полза на собствената група (стратегия 3) е по-силно изразена от стратегията да се извлече максимално количество средства от експериментатора за двете групи (стратегия 1) и да се извлече максимална печалба за собствената група (стратегия 2). Силата на привличане на стратегия 3 е по-голяма от стратегии 2 и 1). Стратегията на справедливостта също се оказва значим показател на практика при вземане на решение. Резултатите показват, че е налице тенденция да се възнаграждават повече членове на собствената група, хората, които са избрали същия автор, в сравнение с членове на другата група. Проведеният експеримент показва, че е достатъчно хората да бъдат разделени на групи въз основа на даден критерий, за да е налице и да се наблюдава ефект на различия между групите.

Чертите на дадена група стават значими и изпъкват единствено в процеса на социално сравнение с други групи. Именно за това процесът на изграждане на идентичност изисква наличието на собствена, на „ние“-група с общи характеристики и „те“-група, която е носител на различни черти. Степента на груповата сплотеност зависи от степента на оказван външен натиск. В случаите, в които липсват подобни различия те се създават по изкуствен път (Tajfel, 1974).

Получените резултати по-късно се потвърждават от други експерименти, които представляват различни варианти на разгледания. В тях се анализират променливи като различни критерии за категоризиране на изследваните лица, предпочитания към собствената група (Billig & Tajfel, 1973) и разпределение на точки, например, вместо монети, се наблюдават същите резултати като в оригиналния експеримент на Ташфел и колеги (Tajfel et al., 1971). Засилва се прилагането на стратегия 3 (Turner, 1975), когато различията между групите се противопоставят на интересите на изследваните лица (Turner et al., 1979).

Получените резултати се потвърждават и в изследване проведено от Браун (Brown, 1995) с персонала на авиационна фирма като се използват сходни картончета-матрици като тези от експеримента на Ташфел. Става ясно, че работниците са съгласни те самите да печелят по-малко ако по този начин ще се увеличи разликата между собствените им заплати и на членове на друга група.

Според Ташфел резултатите от тези експерименти показват, че различията между групите не са резултат от конфликт на интереси, както преди него твърди Шериф, а се дължат на отдаваното значение на междугруповите отношения. Чрез тях човек се стреми да укрепи своята социална идентичност. Именно поради тази причина се увеличават възприетите различия между групите и се обяснява тенденцията хората да облагодетелстват систематично членовете на своята собствена група дори и

в ситуации, в които не съществува конфликт с членовете на другите групи. С цел да затвърди своята социална идентичност човек е склонен да облагодетелства членовете на своята група и да проявява дискриминативно поведение спрямо членовете на другите групи.

Принадлежността към дадена група провокира определено поведение към членовете на собствената група и на другите групи, различни от собствената. Ташфел сравнява изкуствено създадената ситуация за проведени експерименти с естествена ситуация като например поведение на войници по време на война. И в двата случая възприятието на другите хора като членове на група, различна от собствената води до анонимност и деперсонализация. Според автора следващият етап е дехуманизация или загуба на човешките черти.

Според Ташфел основното условие за поява на крайности в поведението на цели групи от хора е разбирането, че между собствената група и другите са налице ясноочертани и непроницаеми граници. Обратната тенденция също е в сила. За да се приблизят отношенията между хората към края на континуума с междуличностните отношения е необходимо границите между групите да бъдат гъвкави и пропускливи, да не са налице големи препятствия, които да затрудняват социалната мобилност от една група в друга. В този смисъл Ташфел говори за *континуум*, който ще ни помогне да разберем междугруповите отношения. В единия му край е разположена *социалната мобилност*, а в другия – *социалното статукво*. Първият край представлява убеждението, че като личност човек би могъл да промени социалното си положение чрез преминаване от една група в друга. В края на социалното статукво е заложено схващането, че човек е абсолютно ограничен от условието да бъде член на дадена социална група, че е лишен от личен избор да я напусне и за това е необходимо да действа в съответствие с нормите на своята група на принадлежност.

Човек ще остане член на дадена група ако тя е източник на позитивна социална идентичност за него (Tajfel, 1984). Когато групата не задоволява това изискване, той ще се опита да я напусне ако не са налице обективни причини, които да му попречат да го направи или напускането на групата да предизвика конфликт на ценности в личността. Когато напускането на групата е трудно или невъзможно, човек ще се опита да промени оценката за нея като приеме нейните негативни характеристики или като се ангажира със социални дейности, които биха променили ситуацията в желаната от него посока.

Социалната идентичност е възможно да бъде затвърдена ако са налице обективни социални промени (Tajfel, 1984, с. 314). В този смисъл са налице 3 основни варианта: 1) когато дадената социална група се намира в маргинална позиция в социалната йерархия и това предизвиква трудности при определяне на мястото на нейните членове в социалната среда, 2)

когато позицията, която заема дадена група е определена като по-висша и тя е заплашена от евентуална промяна и от конфликт на ценностите, провокиран от промяната и 3) когато мястото на определени групи е дефинирано като по-нисше в социалната йерархия, а нейните членове смятат, че това е несправедливо и се опитват да го променят.

В разгледаните ситуации членовете на групите ще се опитат да засилят своите групови социални идентичности. Когато членовете на група с нисък социален статус смятат, че пред тях не съществуват алтернативи за постигане на позитивна социална идентичност като преминат в група с по-висок социален статус, те развиват различни стратегии за *социална мобилност*. Те биха могли да променят групата, с която се сравняват, да променят критериите, чрез които се сравняват или ценността, която придават на сравнението. Друга стратегия е да подложат на съмнение привилегированата позиция, която е отредена в социалната йерархия на групата, с която се сравняват (Tajfel & Turner, 1979; Hogg & Abrams, 1988).

Друго значимо понятие от Теорията за социалната идентичност е „*неподходяща социална идентичност*”. Тя се наблюдава/ е налице, когато групата на принадлежност на даден човек не му осигурява позитивна социална идентичност, защото сравнението с другите групи от социалната структура е в тяхна полза. Съществуват серия от стратегии, които хората прилагат по отношение на неподходящата социална идентичност, които са следните:

1. **Индивидуална мобилност** – изразява се в напускане на собствената група и в опит за преминаване в група, която е по-високо ценена в обществото.

2. **Социална креативност** – изразява се в преоценка на ситуацията, в която протича междугруповото сравнение. Тази стратегия е възможно да бъде осъществена по следните начини:

2.1. Когато междугруповото сравнение се извършва в *ново измерение*. Емпиричен пример на тази стратегия се открива в проведеното изследване (Lemaine et al., 1978) в летни лагери, когато две групи се състезават за една-единствена награда като трябва да изпълнят задача, която е зададена от експериментатора. Дизайнът на експеримента включва даване на една от групите подходящи по-добри материали в сравнение с другата група. Членовете на групата, която е в по-неизгодна позиция започват да крият това, което правят, но преди всичко/ основно се опитват да компенсират неудобството от материалите като въвеждат нова променлива за междугрупово сравнение. Когато задачата е да се построи колиба, групата, която разполага с неподходящи материали прави също така и градина. Следваща стъпка, на която залага тази група е да се признае достоверността на новата променлива от социалната среда, в случая от експериментатора и от другата група.

2.2. Като се *сменят ценностите*, които се асоциират с характеристиките на групата. По този начин се добавя и оценка на характеристика, която преди се е смятала за негативна.

2.3. *Смяна на групите*, различни от собствената, с които се прави сравнение.

3. **Социално състезание** – изразява се в „надскачане” на другата група, различна от собствената в същото измерение, в което преди е била в по-изгодна позиция.

Необходимо е да се отбележи (Turner & Brown, 1978), че не само неподходящата социална идентичност е причина за позитивно сравнение в полза на другата група различна от собствената. Всъщност налице са множество доказателства за тенденцията да се надценява групата на мнозинството от страна на малцинствените групи в ситуация на заплахата (Doise & Sinclair, 1973).

Друго понятие, което е необходимо да бъде разгледано е **„сигурна или несигурна социална идентичност”**. То произтича и се свързва с *вида на социално сравнение*, което прави личността, дали то е сигурно или несигурно. Сигурното сравнение е налице, когато не се наблюдават, възприемат и обсъждат алтернативи на статуквото между групите, а несигурната социална идентичност се наблюдава, когато те са налице. Възприемането на алтернативите е следствие от различията в статуквото между групите, които се смятат по правило за нестабилни. Наличието на променливи отношения между групите води до увеличаване на различията между групите.

В началото на 70-те години основният въпрос за обсъждане свързан с отношенията между групите е дали тяхното разделение е достатъчно, за да изясни и обясни природата им. Разделението на „ние-те” е най-простата характеристика в отношенията между групите независимо от тяхната природа. От проведени изследвания (Rabbie & Horowitz, 1969) става ясно, че при разделението на хората на две групи по условен признак („сини” и „зелени”, например) не е налице предпочитание към собствената група. То възниква, когато хората получават награда и въз основа на това се разделят на две групи. В проведени изследвания от Ташфел и колеги (Tajfel et al., 1971) се анализира дали простата категоризация на групи, разделянето на хората на принадлежащи към своята група и към различните от нея е причина за поведение на дискриминация. Екипът прави опит да установи *минималните условия*, които са *необходими*, за да се *наблюдава дискриминативно поведение* спрямо членове на другите групи, различни от собствената. Установява се, че тези условия са следните:

1. Липса на взаимодействие между членовете и/или групите.
2. Вземане на *анонимни* решения от членовете на групите без да се знае към кого са насочени и кой член точно засягат. Известно е единствено кой член към коя група принадлежи.

3. Изключване на личния интерес на човека, който е овластен да взема решения, така че да няма лична изгода от взетото решение.

4. Възможност за противопоставяне и сравняване на избора на стратегии за рационален избор (извличане на максимална полза за всички) с тенденция да се дискриминира другата група, различна от собствената. Нещо повече, дори е необходимо да се противопостави на тенденцията собствената група да печели максимално за разлика от притежаваните различия по отношение на другите групи, различни от собствената, въпреки че губи като цяло. Съгласие да спечели по-малко с цел да се разграничи повече.

5. Да се „разиграят” отговорите, които са от значение за участниците.

Според Ташфел (Tajfel, 1978) *социалното взаимодействие* би могло да бъде представено чрез друг континуум, в единия край на който са разположени *междупersonностните отношения*, а в другия – *междугруповите*. Взаимодействието, което се разполага в междупersonностния край включва индивидуалните характеристики на хората, които участват в него, т.е. в това, което ги отличава като индивидуални личности. Във взаимодействието, което се разполага в междугруповия край хората се възприемат като членове на дадена група, те не се отдиференцират като уникални личности с индивидуалните им характеристики, а се възприемат по стереотипен начин.

Социалната група се дефинира в научната литература като сбор от повече от двама човека, които имат една и съща социална идентичност. Те се самоопределят по един и същи начин кои са, какви общи характеристики притежават, как те са свързани с тях и по какво си приличат и се различават от другите групи. Членството в дадена група изгражда „ние-те” образа или нашия образ, на моята група и образа на **другите** групи, различни от моята.

Повечето изследователи на социалната идентичност смятат, че двама човека не образуват **група**. Според тях определението за група трябва да включва най-малко трима човека по следните причини: 1) при диада (двама човека) са налице лични взаимоотношения, липсват междугрупови процеси като например създаване на коалиция, натиск от мнозинството и редица девиантни процеси като ефекта на черната овца (Marques & Paez, 1994) и 2) при наличието на най-малко трима човека се изграждат общи групови черти от поведението на другите.

Двама човека по едно и също време и място образуват група ако е налице обща социална идентичност и за двамата, но сама по себе си идентичността със сигурност ще обхваща повече хора. Например, ако двама канадци се срещнат в пустинята по определени причини могат да се чувстват и да се държат като канадци. В този смисъл те са група, но групата, към която принадлежат е канадския народ. Като се следва тази логика според Теорията за социалната идентичност човек ще се държи като член на група, дори когато е сам.

Интерес представлява метаанализът на *различията в статуса, които групите заемат в обществото* (Mullen et al., 1992). Получените резултати в него биха могли да се сведат до следните зависимости:

- По-силно изразена е идентификацията с група с по-висок социален статус в сравнение с принадлежността към група с по-нисък социален статус.

- Идентификацията с група с по-нисък социален статус намалява още повече, когато нейните граници са пропускливи.

- Потенциалната възможност за преминаване в група с по-висок социален статус намалява идентификацията със собствената група на принадлежност.

- Нестабилността на статуса на групата предизвиква търсене на възможности за неговата промяна. Същевременно е налице висока степен на идентификация с групата. Това явление се наблюдава дори при групи с нисък социален статус.

- Наблюдава се зависимост между пропускливостта на групата, стабилността на статуса ѝ и на идентификацията на нейните членове с нея. В случай на желание за преминаване в друга група или при промяна на статуса на групата, идентификацията на нейните членове с нея намалява.

- Когато приписването на нисък социален статус на дадена група е неоправдано, налице е висока идентификация на членовете ѝ с нея. Тя се увеличава, когато статусът на групата е нестабилен и границите ѝ са непроникливи.

- Групите с висок социален статус по-ясно проявяват характеристиките, които ги отличават от другите групи и техните членове проявяват по-високи стойности на предпочитание към собствената група.

- Членове на групи с властови позиции в обществото са по-пристрастни към собствената група на принадлежност отколкото членове на групите, на които не е дадена власт.

Комбинациите на следните **три параметъра**: *обществена власт; социален статус и принадлежност към групата на мнозинството или малцинството* са следните:

- Членовете на група на малцинството с дадена малко власт и нисък социален статус ще проявяват предпочитания към групи, различни от собствената.

- Членове на овластени групи, с висок социален статус, независимо дали са мнозинство или малцинство, са склонни към поведение на дискриминация.

- Членовете на групи с висок социален статус без дадена им власт са по-слабо дискриминирани в обществото.

Въпреки че Теорията за социалната идентичност не обяснява процеси, които протичат при децата, множество изследователи я използват при

обяснение на развитието на различни социални идентичности при тях (Bennett & Sani, 2004). Тя служи за обяснителен модел на множество получени резултати от проведени емпирични изследвания. Част от тях поставят акцент на социалната среда, в която тя намира приложение, на различията в социалния статус между групите, на различията между тях, на пропускливостта на границите в отношенията им, на влиянието на идентификацията на личността с дадена група и проявената дискриминация. Изброените изследвания могат да се обобщят в 2 *направления*:

Част от изследванията са насочени към *пропускливостта между различните групи* (Ellemers, 1993) т.е. разглеждане на условията, при които е възможно преминаване от една група в друга с цел промяна на статуса на неин член и как тези променливи влияят върху идентификацията с групата и върху избора на индивидуална или колективна стратегия за промяна на групата.

Друга част от изследванията проведени в лоното на Теорията за социалната идентичност се фокусират върху различията в статуса, властта и върху влиянието на принадлежността към група на мнозинството или малцинството и върху различията между групите (Sachdev & Bourhis, 1991). Авторите дефинират *властта* като степента на контрол, която дадена група упражнява върху своето развитие и върху развитието на другите групи.

Могат да се очертаят и следните основни приноса, които прави Теорията за социалната идентичност в науката (Brown, 1995):

1. Теорията за социалната идентичност стъпва на основните понятия от теорията за груповия конфликт на Шериф (Sherif & Scherif, 1953; Scherif et al., 1961). Идентификацията със собствената група на принадлежност улеснява проявите на враждебност към другите социални групи, когато между тях е налице конфликт на интереси.

2. Теорията за социалната идентичност свързва процесите на груповата идентификация и чувството на относителна независимост при обяснение на участието в колективни действия, които водят до социална промяна.

3. Процесът на категоризация няма единствено когнитивен характер, а преди всичко е социален по своята природа. Той изпълнява функцията да оправдава и обяснява взаимоотношенията между групите и да поддържа различните социални идентичности.

4. Проведените изследвания в рамките на Теорията за социалната идентичност от Ташфел показват необходимостта да се разработят различни *стратегии за редуциране на предразсъдъците и дискриминацията между групите*. Пример в това отношение е процесът на *декатегоризация*. Той се състои във въвеждането на различна категория за сравнение на членовете на групите, които са обект на предразсъдъци и дискриминация. Друга възможна стратегия би могла да бъде включването

на собствената и на другата група в по-широка социална категория, чрез която да се създава нова обща групова идентичност. Третата стратегия се изразява в поддържането на различията между групите като същевременно се цели увеличаване на контактите между техните членове.

5. Несъмнен принос на Теорията за социалната идентичност е и това, че тя служи за основа, върху която възникват други теоретични модели, между които заслужава да се посочи Теорията за категоризацията на Аз-а на Джон Търнър (Turner et al., 1987).

Наред с посочените приносни моменти в Теорията за социалната идентичност на Ташфел към нея се отправят и някои **критики**. Резултати от проведени емпирични изследвания (Abrams & Hogg, 1988) показват, че някои от основните твърдения на теорията като връзката между позитивната самооценка и процесите на сравнение с другите групи е противоречива и не еднозначна. Все още подлежи на изясняване до каква степен сравнението между групите в полза на собствената подкрепя самооценката на личността или до каква степен негативната оценка за собствената група намалява позитивния Аз-образ на личността. От методологична гледна точка се посочва, че проведените експерименти от Ташфел за необходимите условия за образуването на група са изкуствени. Заключениеята, до които достига Ташфел не винаги са подкрепени с експериментални данни, а в много случаи те се основават на примери извлечени от социалната действителност.

Хенри Ташфел (1919-1982)

Хенри Ташфел е роден в семейството на полски евреи. Юношеството и целият му жизнен път е белязан от Втората световна война и от антисемитизма на национал-социализма. След като престоява в концентрационен лагер, в който етническата му идентичност остава неразкрита, е преместен във Франция заедно с други военни заложенници. В продължение на 6 години работи за различни европейски организации, включително ООН, за възстановяването на жертви от войната. Ташфел споделя, че това поставя началото на интереса му към социалната психология. Следва химия в Сорбоната. Докато учи в последен курс на университета Birkbeck College в Лондон печели стипендия от министерството на образованието на Англия с есе на тема „Предразсъдъкът“, което бележи по-нататъшните му научни интереси. Благодарение на получената стипендия Ташфел учи психология в университета в Durham и Оксфорд. Тогава започва да провежда своите първи експериментални изследвания, посветени на възприятието. През 70-те години прави серия от експерименти, които са посветени на взаимоотношенията между групите и по-специално на условията, при които се наблюдава поведение на дискриминация към членове на група, различна от собствената. Заедно със своите сътрудници Ташфел посочва

условията, които трябва да са налице, за да се наблюдава дискриминация. За целта разработва дизайн на експеримент, който поставя основите на т.нар. „парадигма на най-малката група”. В експеримента изследваните лица са разделени на две групи според предпочитанията им към художниците (В. Кандински и Г. Кле). Като стъпка на получените резултати от проведения експеримент Ташфел развива своята **Теория за социалната идентичност**. Тя е опит за обяснение на себевъзприятието, когато човек е част от група. Ташфел установява, че когато е налице връзка между личността и груповата ѝ принадлежност, за нея собствената група е по-добра възможност от всяка друга, т.е. тя е позитивно разграничена от другите групи и нейната цел е да поддържа позитивния образ за себе си. Образуването на група въз основа на дадена категория (пол, възраст, религия, етнос и т.н.) кара нейните членове да се сравняват с членовете на другите групи в обществото и по правило съпоставката е в полза на първата. Налице са ясно изразени предпочитания към собствената група и отрицателни стереотипи спрямо членовете на другите групи, а в някои случаи дори е налице поведение на дискриминация.

Ташфел изследва механизма на развитие на стереотипи въз основа на приписване на дадени характеристики на членове на групите и процесът на възникване на враждебно поведение към членове на групи, с които се сравняват. Едно от най-важните произведения на Ташфел е „Човешките групи и социалните категории” (Tajfel, 1981). Голяма част от своето научно творчество той създава в университета в Бристъл, Великобритания, в който е професор по социална психология до своя край от рак през 1982 г.

1.2. Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието етническа идентичност

В социалните науки според редица автори етническата идентичност е основна при изграждане на Аз-образа на личността и функционирането му като член на дадена група (Maldonado, 1975; Grossman et al., 1985). Неоспорим факт е, че в научните среди не съществува широко съгласие при дефиниране на понятието, което води след себе си до терминологично объркване. По-голямата част от статиите по темата не дават експлицитно определение на етническата идентичност.

Изследването на етническата идентичност е значим въпрос, който не би могъл да бъде цялостно обхванат от една научна дисциплина. При неговото анализиране в дълбочина е необходимо *интердисциплинно* сътрудничество на педагози, социални психолози, културни антрополози, социолози, етнологзи и лингвисти.

По правило членовете на всяка етническа група са обединени от общи биологични, лингвистични, културни и/или религиозни характеристики. Етническата група представлява културно-историческа група с общо биологично и/или лингвистично наследство, с което се идентифицират нейните членове (Liebkind, 1984).

Членството в дадена етническа група може да бъде 1) *приписано* и 2) *придобито* (в термините на Харе (Hare, 1983) принадлежност към „човешки категории” или влизане в „роли”). Приписваните идентичности на личността са предварително зададени, например пол, цвят на кожата и др. В този смисъл етническата идентичност е предварително зададена, защото човек не избира етноса, в който да се роди и към който да принадлежи. Същевременно етническата идентичност е и придобита категория, защото е индивидуално решение какво значение ще ѝ бъде отдадено в сравнение с другите идентичности по време на жизнения път на човека (Liebkind, 1984).

Поради изучаването на етническата идентичност от множество различни дисциплини е необходимо да се направи разграничение от термина „*културна идентичност*”, въпреки че в някои случаи изследователите ги използват като взаимозаменяеми. В лоното на социологията и антропологията културната идентичност обхваща културната принадлежност, споделените ценности, които произтичат от членството в дадена етническа група, общата история, традиции и език. По правило социолозите и антрополозите насочват своето внимание към поведението на членовете на дадена група, символите, ценностите или вярванията им. За разлика от културната идентичност етническата идентичност е „*форма на етническо съзнание*” (Wilpert, 1989).

В една част от статиите етническата идентичност е дефинирана като етническият компонент от социалната идентичност: „... тази част от Аз-образа на личността, която произтича от знанието му, че е член в дадена социална група (групи) заедно с ценността и емоционалното значение, което приписва на това членство” (Tajfel, 1981, с. 255). Като цяло изследователите са единодушни по отношение на общото разбиране на понятието етническа идентичност, но те се различават в разглеждане на неговите специфични аспекти, на които акцентират. Според някои автори основният аспект на етническата идентичност е етническото самоопределение, други акцентират върху чувството за принадлежност към етническа група и обвързаността с нея (Singh, 1977; Ting-Toomey, 1981; Tzuriel et al., 1977) или споделените ценности и нагласи на групата (White & Burke, 1987). В противовес на тези определения други автори обръщат по-голямо внимание на аспектите, свързани с културата като част от етническата идентичност, например език, поведение, ценности и знания за историята на дадена етническа група (Rogler et al., 1980). Според друга група автори от първостепенно значение е активната роля на личността при

формирани на етническата идентичност, която е динамична и в непрекъснато развитие, а не е зададена по рождение (Caltabiano, 1984, 23; 44). Повечето изследователи са единодушни, че етническата идентичност е *комплексно, многоизмерно и динамично понятие*. За Абоуд (Aboud, 1987) тя означава да осъзнаваш, че принадлежиш, и да се самоопределяш чрез основните характеристики на етническата група, към която принадлежиш. За нея етническата идентичност е част от идентичността като цяло, която включва лични (например собственото име), социални (например фамилията) и културни показатели.

Интерес представлява фактът, че според изследователите етническата идентичност е общо понятие, което се отнася до групите. Различните резултати обаче в опитите за дефинирането на етническата идентичност, нейните *компоненти и структура*, предизвикват задаването на следния съществен теоретичен въпрос: възможно ли е да се изследват общите аспекти на етническата идентичност или, тъй като всяка група е сама по себе си уникална, трябва да се изучават най-важните нейни компоненти, които я отличават от другите групи? За да се отговори на зададения въпрос, е необходимо да се признае, че са налице елементи, които са общи за всички групи и са налице характерни черти на етническата идентичност на всяка една група. От проведени изследвания става ясно, че *етническото самоопределение, чувството за принадлежност* към конкретна етническа група и *гордостта от нея* са основни аспекти на етническата идентичност без значение коя етническа група се изследва конкретно. Изучаването на основните компоненти на етническата идентичност би позволило на изследователите да направят съпоставителни анализи между различните етноси (Phinney & Tarver, 1988). Типичните *културни обичаи, традициите, нагласите и опитът*, който натрупват техните представители в общуването с хора от различни етноси, са характерните компоненти, индивидуалните характеристики, чрез които етносите се различават един от друг (Keefe & Padilla, 1987).

Множество изследователи насочват своето внимание към анализиране на т.нар. **компоненти на етническата идентичност**: *самоопределение* като член на конкретна етническа група, *чувството за принадлежност* към нея, *етническите нагласи* към нея и към другите етноси и *етническото включване*, разбирано като участие в социалния живот и обичаите на етноса.

Етническото самоопределение представлява етническият „етикет“, който човек използва за/спрямо/отнася към себе си. Проведено изследване на деца в тази насока анализира дали избраната от тях етническа група съответства на етническата група на принадлежност на техните родители (Aboud, 1987). Друго изследване разглежда „неправилното“ етническо самоопределение, което води до по-бедна и опростена представа за Аз-образа на личността (Cross, 1978). Основният компонент на етническото самоопределение е самоописанието чрез етнически характеристики,

типични за дадена група. Вторият му аспект е признаването, че именно те го различават от членовете на други етноси. Третата черта на етническото самоопределение е неговата устойчивост на промени от социалната среда и продължителност във времето (Aboud, 1987). Разгледаните критерии са валидни при изследване и на половата идентичност.

Етническото включване също е един от най-често измерваните *показатели* за етническа идентичност. То представлява включеността в културните практики на дадена етническа група. По правило негови *критерии* са: използването на *езика* на съответния етнос в ежедневно общуване, наличие на *приятелски взаимоотношения* с негови членове, *участие в социалната организация и религиозните културни традиции и обреди* на етническата група, в нейното *политическо управление*. Участието в религиозни практики като част от етническата идентичност на личността се измерва чрез честотата на посещение на религиозни обреди, получаването на религиозна култура и възпитание, чрез религиозните предпочитания и активното членство в конкретна църква.

Връзката между *етническата идентичност и езика* (Lange & Westin, 1985) е обусловена от следните условия: 1) езикът е от толкова голямо значение за хората, тъй като той е инструмент за назоваване на хората и света около тях, 2) първичната социализация във всяка култура е въпрос на лингвистично взаимодействие, 3) социалните репрезентации като когнитивни елементи се изразяват именно чрез езика, 4) езикът е средата за създаване, развитие и съхранение на митовите на всеки етнос, 5) от всички компоненти на етническата идентичност езикът е най-значим, тъй като чрез него различните етнически групи се отличават по между си, 6) езикът служи за изразяване на емоции и вътрешни състояния в общуването между членове на етнически групи.

В научната литература при изследване на етническата идентичност изследователите често насочват своето внимание и към следните *форми на проява на етническа идентичност*: участие в етнически клубове, общества или организации, интерес към етническа характерна музика, танци и носии (облекло с етнически мотиви), към вестници, периодична литература и книги за съответна етническа група, традиционна кухня, традиционни дейности за забавление през свободното време, традиционни обичаи, традиционни семейни роли, ценности и имена, знания за историята и културата за собствения етнос.

С цел измерване на специфичните *ценности и вярвания* на конкретна етническа група са разработени редица инструментариуми. Въпреки че те са показатели за близостта със собствената група, за чувството на принадлежност и привързаност към нея, те са различни за различните етноси, което не позволява на тяхната основа да се прави съпоставителен анализ между групите. Допълнително затруднение при съставянето на инструмент за тяхното измерване е липсата на единомислие между

членовете на една и съща група по отношение на груповите ценности и вярванията.

Взаимовръзката между компонентите на етническата идентичност е също предмет на интерес от страна на изследователите. В този смисъл въпросът е каква е връзката между етническата самоидентификация (самоопределение) (това, което твърдя, че съм) и етническото включване (това, което правя) и етническата гордост (как се чувствам по отношение на етноса ми на принадлежност). При изследване на тийнейджъри от ирландски произход в Англия (Ullah, 1987) е налице тясна връзка между етническото самоопределение и индекса за поведение в унисон с етническата група. Гордостта от техния ирландски произход се свързва правопрпорционално със самоопределението им като ирландци. Тези от тях, които се самоидентифицират като „англичани“, са по-склонни да прикрият своя етнически произход (Ullah, 1985).

При проведени изследвания на етническата идентичност на представители на различни етнически групи в САЩ (Phinney & Alipuria, 1990; Phinney et al., 1990) се установява, че различни нейни компоненти излизат на преден план в зависимост от разглежданата раса или етнос. За европейците (белите) използването на езика и участието в множество културни дейности са основни при съхраняване на етническата им идентичност. Те отдават по-малко значение на нагласите към другите групи. За евреите етническото самоопределение е по-значим компонент на етническата им идентичност в сравнение с използването на иврит в ежедневието. При латиноамериканците например езикът е основен компонент от етническата им идентичност. За цветнокожи това са положителните нагласи към собствената етническа група и негативните нагласи към останалите групи и участието в политическия живот на етноса. При цветнокожите изцяло отсъстват компоненти като език, приятелски отношения с представители на своята група и участие в социалния ѝ живот.

В етническите групи, в които е налице ясна диференциация между половите роли в семейството, в които традиционно е прието мъжът да работи извън къщи, а жената е домакиня и отглежда децата, *полът* е променлива от съществено значение при формирането на етническата идентичност. В тези култури по правило има различни очаквания към представителите на двата пола, като жената се възприема като носителка на традициите в етноса. Малкото проведени изследвания в тази насока показват по-голямо включване и интерес към етнически черти от страна на жените в сравнение с мъжете. Изследване с тийнейджъри от китайски произход, които живеят в САЩ, показва, че момичетата са ориентирани повече към историческото минало на етноса в сравнение с момчетата (Ting-Toomey, 1981). Друго изследване показва по-висока етническа идентификация при цветнокожи момичета от САЩ в сравнение с момчетата (Phinney & Alipuria, 1990). Във вече цитираното изследване на

тийнейджъри от ирландски произход, които живеят в Англия, момчетата в значително по-висока степен от момчетата признават своя етнически произход (Ullah, 1985). Момчетата в Япония също показват по-високи стойности от момчетата по отношение на японската им етническа идентичност (Gurin & Epps, 1975; Gurin, 1999).

Обратна е обаче тенденцията, която се наблюдава при евреите в Канада. Там момчетата от еврейски произход имат по-ясно изразени предпочитания и интерес от момчетата към нормите и историческото минало на своя етнос (Fathi, 1972). Авторът обяснява този факт с патриархалните традиции в еврейската култура. Момчетата от индийски произход, които живеят в Англия, са по-склонни да общуват с хора от тяхната етническа група, но същевременно с това те са и най-склонни да канят представители на други култури въщи (Hogg et al., 1987).

В литературата, която разглежда етническата идентичност, е установено (Houston, 1984), че цветнокожи момчета усвояват етническите нагласи на по-ранна възраст в сравнение с цветнокожи момчета. Същата тенденция в развитието е установена също така и от Фини (Phinney, 1989).

Дотук цитираните резултати от емпирични изследвания не позволяват да се направи еднозначно заключение по отношение на половите различия при изследване на етническата идентичност.

В научната литература се прилагат две **основни теории** при обяснение на резултати, получени от емпирични изследвания на етническата идентичност. Това са **Теорията за социалната идентичност на Хенри Ташфел и Джон Търнър** и **психоаналитичната Теория за его-идентичност на Ерик Ериксън**. Брекуел (Breakwell, 1986) смята, че разделението на индивидуална и социална идентичност е условно и целесъобразно за научното разглеждане на понятията. За него това е временен артефакт, тъй като социалната идентичност се превръща в индивидуална чрез личния живот на човека. Според него преминаването от лична, его-идентичност в социална води до деперсонализация и обезличаване. Резултатите от проведени изследвания показват, че хората различават лична от социална идентичност и доминирането на една от тях в даден момент обуславя поведението им. Истинският въпрос е дали социалната и индивидуалната идентичност е възможно да бъдат изследвани по отделно, или личната идентичност е продукт на социалната идентичност? Според Брекуел (пак там) двете идентичности са различни гледни точки на процеса на развитие. Възприемането на социалния натиск и адаптацията към него е избирателен процес, чрез който се формира индивидуалната идентичност. Очевиден факт е, че вътрешната природа на човека е свързана със социалното и културното обкръжение, в което се е социализирал или в което живее в момента. Съдържанието на цялостната личност на човека е резултат от сложно и активно взаимодействие между самия него и обществото, което го заобикаля (Liebkiend, 1984). С цел да

бъде анализирано това взаимодействие, ще бъдат представени двете основни теории, които го разглеждат, и връзката им с етническата идентичност.

Едно от най-ранните твърдения за значението на социалната идентичност е направено от Левин (Lewin, 1948), според когото хората се нуждаят от затвърдено чувство за принадлежност към дадена група, за да се радват на психическо благополучие. Тази идея е заложена и получава своето по-нататъшно развитие в Теорията за социалната идентичност (Tajfel & Turner, 1979). Етническите групи обаче осигуряват особен вид групова идентичност (Tajfel, 1978). Ако членовете на дадена етническа група в обществото имат ниска самооценка, то те ще развият отрицателна етническа идентичност (Hogg & Abrams, 1987; Ullah, 1985). Множество изследователи експлицитно използват понятието „самонараняване” при разглеждане на етнически групи, които заемат ниско стъпало в социалната йерархия. Основно това се отнася за цветнокожото население на САЩ (Gordon, 1980). Те измерват в каква степен членството или идентификацията с етническа група с нисък социален статус е свързано с изграждане на отрицателна представа за Аз-образа на личността (Grossman, 1985; Houston, 1984; White & Burke, 1987).

Според Ташфел (Tajfel, 1978) членовете на групи с нисък социален статус търсят начини да го заменят, избегнат или „подобрят”, като стават членове на групата на мнозинството. Това решение обаче може да провокира отрицателни психологически последиствия върху тях. То не е приложимо например при хора с различен цвят на кожата, които са категоризирани от групата на мнозинството като членове на етническо малцинство. Друга възможна алтернатива е да се развие етническа гордост от принадлежността към собствения етнос (Cross, 1978), да се „преразгледат” и преформулират „неудобните”, „нисшите” характеристики на групата и те да бъдат възприети от личността в позитивна светлина (Bourhis et al., 1973) или да се акцентира на различията с останалите групи (Hutnik, 1985).

Теорията за социалната идентичност обръща внимание на едновременното членство в две култури и неудобствата, които това провокира. Както Левин (Lewin, 1948), така и Ташфел (Tajfel, 1978) разглеждат трудностите при формирането на етническата идентичност в този случай, например при конфликт на нагласите, ценностите и поведението между двете групи (Der-Karabetian, 1980; Rosenthal & Cichello, 1986). Въпросът е дали човек трябва да прави своя избор между двете етнически групи в конфликт и идентичностите, които произтичат от тях, или може да развие бикултурна етническа идентичност, чрез която успешно би се адаптирал в социалния живот.

Теорията за социалната идентичност признава, че етническата идентичност е динамично понятие, което подлежи на промяна във времето

и в социалната среда. В този смисъл според част от цитираните определения етническата идентичност се изгражда чрез активен процес на вземане на решения и самооценка (Caltabiano, 1984; Hogg et al., 1987; Simic, 1987). В глава от книга, посветена на теоретично изясняване на понятието, авторът (Weinreich, 1988) твърди, че етническата идентичност не е цялост, а набор от процеси, чрез които хората я изграждат.

Теорията, която разглежда стadiите в развитието на етническата идентичност, се основава на стadiите в развитието на егo-идентичностите (Erikson, 1968; Marcia, 1966). Изследователите насочват своето внимание към два аспекта от процеса на изграждане на етническа идентичност: 1) търсене на значението в принадлежността към собствения етнос и 2) вземане на решение за мястото му в живота на човека и обвързване с него.

Според Ериксън (пак там) придобитата идентичност е резултат от период на изследване и експериментиране, което обикновено се наблюдава през пубертета и което води до вземане на решение или обвързване в различни области като избор на професия, религия или политическа партия. Моделът на егo-идентичност е операционализиран от Джеймс Марсия (Marcia, 1966; 1980). Той се състои от 4 статуса, които се основават на това дали хората са изследвали различни варианти на идентичности и дали вече са взели решение. Човек, който нито е включен в изследване, нито е обвързан с взето решение, формира *дифузна* идентичност. Взетото решение, без да се е изследвала социалната среда, обикновено въз основа на ценностите на родителите, води до *предварителна идентичност*. Човек в процес на изследване, без да се е обвързал все още с взето решение, е в *мораториум*. Сигурното обвързване след период на изследване води до *постигната идентичност* (виж Таблица 1). Изграждането на етническа идентичност може да се разглежда като сходен процес с този на изграждане на егo-идентичност (по-подробно виж Бакрачева, 2009, с. 34-35; Стефанова, 2005, с. 15-17; Стоянова, 2007). Той има времеви измерения и се основава на това дали хората вземат решения за ролята в живота им на етническата група, към която принадлежат.

Таблица 1.1. Операционализация на статусите на развитие на Егo-идентичност според Дж. Марсия (Marcia, 1980, с. 161)

	Изследване	Обвързване
1) Дифузна	не	не
2) Предварителна	не	да
3) Мораториум (изследване)	да	не
4) Постигната	да	да

Въпреки че са налице малко емпирични резултати, според модела на развитие на етническата идентичност с увеличаване на възрастта тя се консолидира. В проведено интервю (Phinney & Tarver, 1988) с бели и цветнокожи ученици става ясно, че в 8-ми клас 1/3 от тях са в стадия на търсене на етническа информация, а в 10-и клас - 1/2. Резултатите показват, че с увеличаване на възрастта търсенето на информация за етноса на принадлежност намалява и децата се ориентират към утвърждаване на собствената етническа идентичност.

В статия, превърнала се в класическа, Фини (Phinney, 1989) съпоставя общите характеристики на различните модели на развитие на Аз-образ на личността (виж Таблица 1.2) и предлага *3 стадия на развитие на етническа идентичност*. Тя преминава от неизследвана етническа идентичност през период на проучване и достига до *придобита етническа идентичност*. Според модел подрастващи и дори възрастни, които не са се занимавали с етнически въпроси, са в **първия стадий** на *неизследвана етническа идентичност*. Според Крос (Cross, 1978) и други (Atkinson et al., 1983; Kim, 1981) този стадий при хора от малцинствата се характеризира с предпочитание на културата на мнозинството. Това предпочитание обаче не е основна характеристика на разглеждания стадий. Друг вариант е младите хора от малцинствените групи просто да не проявяват интерес към етническите характеристики и да им обръщат малко внимание. В този случай тяхната етническа *идентичност* е *дифузна* или „размита”. Друга алтернативна е те да възприемат позитивните етнически нагласи от своите родители или други възрастни. В този случай те не биха демонстрирали своите предпочитания към групата на мнозинството, въпреки че не са се замисляли и не са анализирали етническите черти на своя етнос. Това е *предварителна идентичност* (Phinney, 1989).

Вторият стадий се характеризира с изследване на собствената етническа група и той съответства на статуса мораториум, описан от Марсия (Marcia, 1980). Той може да е резултат от значим личен опит с членове на собствената или друга етническа група и така се подкрепя осъзнаването на принадлежността към даден етнос („откриване” според Крос (Cross, 1978) и „пробуждане” според Ким (Kim, 1981)). Той често включва интензивен процес на „потопяне” в собствената етническа култура чрез дейности като четене на литература с етническа тематика, разговори с нейни представители, посещения на музеи, с експозиции, посветени на историята и бита на различни етнически групи, и активно участие в културни мероприятия. За някои хора от малцинствените групи това може да е свързано с отхвърляне на ценностите на културата на мнозинството. Според стадиалния модел като резултат от този процес хората достигат до по-дълбоко разбиране, осъзнаване и оценяване на принадлежността си към собствената етническа група и в това именно се изразява *придобитата или интернализираната етническа идентичност*.

Таблица 1.2. Стадии в развитието на идентичността според различни автори (Phinney, 1989, с. 42)

Автор		Стадии в развитието на идентичността			
Марсия (1966, 1980)	Дифузия на иден- тичност- та	Предвари- телна иден- тичност	Криза	Мораториум	Постигната идентичност
Аткинсън и колеги (1983)		Конформ- ност: пред- почитания към ценнос- тите на културата на мнозин- ството	Дисо-нанс: подлага- не на съмнение и оспорване на стари традицион- ни нагласи	Устойчивост и задълбоча- ване в собствената култура: отхвърляне на културата на мнозин- ството	Съвместни действия с представите- ли на мнозинството и осъзнатост на етничес- ката прина- длежност
Фини (1989)	Неизследвана етническа идентичност		Търсене на етническа идентичност (мораториум)		Постигната етническа идентичност.
	Липса на изследване на етническата група на принадлежност		Активно търсене на смисъла на принадлежността към собствената етническа група		Ясно чувство и осъзнатост на прина- длежността към собстве- ната етни- ческа група
	Дифузия: Липса на интерес към етническа та група на принадле- жност	Предварите- лна иден- тичност: Принадлеж- ността към собствена- та етничес- ка група се възприема чрез мнени- ята на другите хора			

Придобитата етническа идентичност (**трети стадии**) не изисква/предполага задължително висока степен на обвързаност със собствената етническа група. Възможно е човек да бъде наясно с принадлежността си към даден етнос, без да говори, например, характерния език за етническата група или без да съблюдава нейните традиции и обичаи.

В научната литература се среща и мнението, че процесът на формиране на етническа идентичност не приключва непременно с нейното придобиване, но са възможни своеобразни „цикли“, които включват по-нататъшно изследване и обмисляне на ролята и значението на собствената етническа група в живота на човека (Parham, 1989). Същата идея е отнесена и към формирането на его-идентичността (Grotevant, 1987).

От направения теоретичен обзор на изследванията на етническата идентичност може да се направи изводът, че е необходима надеждна методология за по-нататъшното ѝ задълбочено изучаване. В световен мащаб съществуват 3 утвърдени методологии за измерване на етническата идентичност. Това са английската методология на М. Барет (2007), американската на Дж. Фини (Phinney, 1989) и руската на О. Романова (Романова, 1994; 1995; Стефаненко, 2006; 2009).

За България успешно е приложена американската методология през 2006 и 2008 г. за българи, турци и роми (Ganeva & Phinney, 2009; Phinney & Ganeva, 2010 (под печат).

1.3. Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието национална идентичност

С оглед дефиниране и изясняване на съдържателната характеристика на понятието национална идентичност, е необходимо да бъде анализирано понятието нация и отдиференцирано от относително свързаните с него понятия етнос, държава, страна и родина.

През последните 50 години множество теоретични перспективи са предложени за изясняване на историческия произход и природата на нациите. За класически се смятат разработките от 60-те години на миналия век (Kedourie, 1960; Gellner, 1964). Полезно обобщение на голямото количество научна литература по въпроса е направено от Смит (Smith, 2001; 2003) и Пури (Puri, 2004).

Нацията е въображаема политическа общност от хора, която заема определена територия, има обща споделена история, митове за произхода, обща масова култура, споделени ценности, символи, традиции, обичаи и културни практики. Тя е едновременно ограничена и независима от своите членове. Андерсън (Anderson, 1991) очертава следните характеристики на понятието. Според него нацията е *въображаема общност*, защото дори при малочислени на брой нации нито един от нейните членове не е в състояние да познава останалите членове и не може да се срещне с тях. Въпреки липсата на личен контакт хората от дадена нация обаче имат формирана представа, че принадлежат към общност, която ги свързва и обединява по между им. В представите на нейните членове нацията се възприема като

ограничена общност, зад чиито граници има други нации, към които нейните членове не принадлежат, не желаят да асимилират и присъединят към собствената нация. Нацията е *суверенна*, независима общност с право на свобода, автономност и самоопределение. Нацията е *социална* общност, защото се основава на чувството за другарство и братство между нейните членове. Понякога то е толкова силно изразено, че те имат желание и с готовност жертват живота си в името на свободата на нацията. Според Андерсън безсмъртието на саможертвата на членовете на нацията се отбелязва и почита чрез възпоменателните национални ритуали и церемонии или чрез построяване на паметници на незнайния войн. Барет (Barrett, 2007) разглежда необходимостта от проява национално самосъзнание и статуса на нацията да бъде политически признат като такава.

В западната и източната част на Европейския континент, към която принадлежат Балканите, съжителстват две различни разбирания за понятието **“нация”**. В западна Европа нацията е свързана с принадлежността към една и съща държава: от историческа гледна точка държавата предшества нацията. В този смисъл **националността**, т.е. **принадлежността към дадена нация**, и поданството, т.е. принадлежността към дадена държава, се покриват. Френската нация обхваща всички поданици на френската държава. Но това, което изглежда очевидно за французите, не е очевидно в други държави, където нацията е била изградена преди да се създаде държава. В Германия, когато Фихте се обръща към немската нация през 1808 г., немската държава още не съществува. Немската държава възниква през 1870 г. въз основа на една вече съставена нация, която е решила да се сдобие с държава.

Гилнър (Gellner, 1964; 1983) подчертава, че както формирането на нацията, така и национализмът като явление са **скорошни** социални феномени, които са резултат от прехода към индустриално общество. Други автори критикуват анализите на Гилнър. Според тях той не обръща достатъчно внимание на различните индивидуални пътища, по които нациите са поели в тяхното развитие и по-специално пътя на неиндустриалното общество (Smith, 1998). Множество изследователи оспорват гледната точка на класиците от 60-те години на XX век, че нациите са се появили скоро в световната история. Някои автори (Giddens, 1985; Breuilly, 1982) обясняват скорошната поява на нациите с това, че те са резултат от модерната централизирана и професионализирана държава. Увеличението на бюрокрация, капитализма и секуларизма предизвикват разделение между държавата и гражданското общество (Breuilly, 1982). В отговор се появява нацията като тя е подкрепена от средната класа в лицето на бюрократите, търговците, работниците и интелигенцията като мост между държавата и обществото. В нея те са представени като обособени единици, от които произтича силата на държавата. Нацията представлява

качествено нова форма на общността, политиката и междудържавния ред в сравнение с формите, които са съществували в предишните епохи до модерната.

Други автори защитават противоположната гледна точка. Според тях (Anderson, 1991; Hobsbawm & Tanager, 1983; Hobsbawm, 1990) нациите са социално изградени и се коренят в културните практики на модерното общество. Андерсън (Anderson, 1991) очертава историческите корени на националното съзнание в появата на печатната машина и на единен общ език. Според него появата на нацията е резултат от непредвидения исторически процес на взаимодействието между развитието на печатните технологии и капитализма. Авторът обръща внимание, че романите, които са се появили описват формирането на нацията като логично продължение на историческото развитие. Чрез живи описания на миналото на общността, с които читателят лесно може да се идентифицира, нациите са представени като сплотени социологически общности, които остават стабилни в историческото време. Вестниците и периодичните издания като цяло също изиграват решаваща роля не само в представата за нацията, която изграждат чрез своето съдържание, но и чрез своеобразния масов ритуал на четенето им, който се извършва всеки ден с ясното съзнание, че много други хора от същата нация го правят. Андерсън приписва появата на националното съзнание на развитието на технологията на печатане и на влиянието на нейните продукти върху много хора едновременно.

Друго обяснение за формирането на нациите през XIX век се търси в т.нар. социално инженерство (Hobsbawm & Tanager, 1983; Hobsbawm, 1990). Според тази гледна точка зародилото се общностно чувство за историческо минало е резултат от националните традиции. Те са или новосъздадени или са адаптирани от съществуващите практики, които имат за цел да поддържат чувството на историческа приемственост от миналото. Традициите представляват набор от практики, правила и ритуали, които имат символна природа. Чрез своето повторение те укрепват ценностите и нормите на поведение. Новосъздадените национални традиции обикновено включват знамена, национални костюми и национален химн. Най-ползотворни години за тяхното създаване са между 1830 и 1914 година като след 1870 година този процес достига своя пик.

Освен вестниците чрез своите заглавия, но и новините по радиото и телевизията, предаването на речи на политици, на победи или загуби в национални и световни спортни състезания и прогнозата на времето за собствената страна са свързани с укрепването на чувството за национална принадлежност (Billig, 1995). Монети и парични знаци като цяло, военни униформи, знамена, национални символи и военни паради, възпоменателни чествания, церемонии по коронации, откриване на музеи, паметници и спортни състезания се превръщат в предмети и събития от ежедневието на живот. Всички те служат за събуждане и затвърдяване на чувството на

национална гордост. Според Билиг в самия акт на запомняне на националната ни принадлежност ние не се сещаме за нея, а я асоциираме именно с тези символи. Според автора актът на колективно забравяне не е случаен, а е следствие от конкретни идеологически разбирания, според които национализмът е опасно и безсмислено явление, което се отнася до представителите на другите нации, но не и до собствената.

Билиг (пак там) отбелязва, че ежедневието ни живот е пренаситен от характеристики, практики и ритуали, които са неразривно свързани със собствената ни нация чрез невидима връзка и по този начин се съхранява колективната памет. Той посочва понятието на Бордьо (Bourdieu, 1990) за *habitus*. *Habitus* представлява обичайния начин, по който ние възприемаме, чувстваме и се държим в социалната среда. Нашият *habitus* е придобит, заучен и се развива чрез опита, който натрупваме и интернализираме като ежедневен начин на мислене и поведение. В този смисъл *habitus* е въплъщение на личната ни легенда, която се превръща в наша втора природа, но която е забравена като история. Аналогично според Билиг националните практики и ритуали, които въплъщават националното минало са толкова обичайни за хората, че същевременно те са забравени. Миналото на нацията е неразривно свързало с настоящето. Тя живее в настоящето чрез въплъщението си в ежедневните обичайни практики и ритуали от нашия живот. Именно защото понятието за нация присъства в множество различни измерения в ежедневните ни навици, за това и оказва толкова силно влияние над нас.

Според Смит (Smith, 1991; 1998; 2001; 2003; 2004) нацията се различава от **етническата общност** по това, че нейните членове заемат и живеят в историческата си родина докато етническите общности често се свързват единствено емоционално чрез символи със земята на своите предци. Според него етническата общност за разлика от нацията обикновено няма масова обществена култура и общоприета национална история.

В световен мащаб се срещат **нации лишени от държава** (Guibernau, 1999; 2004; Keating, 2002; MacInnes & McCrone, 2001) като например палестинци и кюрди. Те представляват група от хора, които са обединени от обща история, култура и национална идентичност, но са лишени от държава, в която да живеят. Палестинците са разпръснати по западния бряг на ивицата Газа, в Израел, Йордания, Сирия и Ливан, а кюрдите са разположени по територията на Иран, Ирак и Турция. Нито една от двете нации нямат собствена държава, в която биха могли да установят независими управленски структури и институции.

Други региони населени от нации лишени от собствени държави са Квебек (включена в територията на Канада), Каталуния (включена в територията на Испания и Франция, разделена на две части от границата между двете държави), Страната на баските (включена в територията на

Испания и Франция), Скотланд и Уелс (включени в територията на Великобритания). В случаите, в които е налице относителна политическа свобода в рамките на държавата, към която принадлежат, разглежданите нации, лишени от собствена държава, е необходимо да се съобразяват със законите на държавата, към която принадлежат.

По правило нациите, лишени от собствена държава са изключени от пряко представителство в международни организации като ООН и ЕС. По този начин те не получават достъп до редица източници и форми на власт в международен план, до който държавите имат достъп (Guibernau, 1999; 2004).

В световен мащаб са съвсем малко истинските нации-държави в рамките на държавните граници, които включват само една единствена нация. Германия и Япония са два примера в това отношение. Според Конър (Connor, 1994) обаче е грешка да се възприемат двете страни като норма и от това да се правят обобщения за други държави, защото те по-скоро са изключение. Преобладават мултиетнически, мултинационални и мултикултурни държави, които са изградени от множество етноси, нации и култури, които споделят и съвместно съжителстват в рамките на дадена държава. Според Конър само 10% по света представляват нации-държави, а останалите 90% са мултинационални държави. В научната литература като най-ярък пример за мултинационална държава се посочва САЩ. Политически и културно тя се управлява от бялото ѝ англоговорящо християнско население, а не от различни етноси като индианците навахо, например (Puri, 2004).

Мултинационалните държави често са политически и културно управлявани от представители на една от нациите, които ги изграждат. Това води до създаване на впечатление за изключеност на някои от включените в управлението нации. Например от векове Великобритания е управлявана политически и икономически от Англия. В резултат на това именно от Англия, а не от Шотландия и Уелс, произтичат повечето институции, символи, традиции, исторически събития и фигури, които се свързват с държавата (Kumar, 2003). Аналогично Испания е управлявана от кастилци, а не от каталунци и баски (които са етнически малцинства) (Carri, 2001). Ето защо именно кастилците осигуряват редица от политическите символи и традиции в държавата, включително столицата и официалния език.

От направения анализ на понятията нация, държава и родина следва, че те не са тъждествени. **Държавата** може да се дефинира като суверенна политическа цялост, в която правителството, подкрепено от закона и чрез институции упражнява административен монопол над територия с ясно определени граници (Giddens, 1985). В понятието **страна** се поставя акцент върху териториално-географските характеристики, а не върху културно-историческите общности или политическите обединения и институциите, които се включват в тях.

Според Конър (Connor, 2004) терминологично по-правилно е да се използва понятието *патриотизъм* вместо национализъм, което показва преданост и силна връзка с родината, а не с държавата.

В анализа, който прави на нациите и национализма Смит обръща специално внимание на понятието **родина** (Smith, 1991; 2003). Според него често тя е сакрализирана. Именно за това нейните природни богатства като планини, реки, езера, морета и гледки са почитани в голяма степен. Нещо повече, националната територия никога не би могла да бъде разглеждана и възприета единствено като част от географската територия. Тя е историческата земя, на която прадедите и националните герои са живели, загинали. На нея са се случили исторически събития от голямо значение. Родната земя в този смисъл носи в себе си богатата и дълбока колективна историческа памет и именно за това тя е неделима част от нацията. Силна е връзката между членовете на нацията, родината и националните природни богатства, които те използват. Именно защото чувствата на преданост, вяроност и привързаност към родината са толкова ясно изразени нейните членове отиват на война с желание и с готовност жертват собствения си живот, за да съхранят териториалната ѝ цялост и природните ѝ богатства. За Смит нациите не са само големи групи от хора или социални групи, обединени от чувството за общо историческо минало, общо наследство и споделени ценности, символи, традиции и обичаи. Според него те са обединени от емоционалната привързаност към конкретна географска територия, която възплъщава нацията.

В себе си човек съвместява множество социални идентичности като полова, етническа, национална, религиозна, локална (от града, в който живее) и т.н. Те не действат изолирано по отделно, а си взаимодействат по различен начин. В резултат на това ценностите, значението, което се отдава на символите, традициите, обичаите и ритуалите, може да се променя в зависимост от другите социални идентичности и от личната история на всеки човек (Connor, 2004; Horowitz, 1985; Smith, 1991). В този смисъл е доста трудно само една единствена социална идентичност да бъде значима за всички хора, които принадлежат към една и съща нация.

В социалните науки според редица автори **националната идентичност** е основна при изграждане на Аз-образа на личността и функционирането му като член на дадена група. Тя представлява **субективното чувство на принадлежност и привързаност към дадена нация или държава и относителната важност**, която конкретната личност ѝ отдава в съпоставка с другите нации и държави (Barrett, 2007). Тя е степента, в която членовете на дадена нация се идентифицират с нейните уникални характеристики. Националната идентичност предствлява набор от черти за даден народ, които го отличават от другите.

Националната идентичност е психологическа структура, която включва редица *когнитивни и афективни аспекти* (Smith, 1991; 2003;

Barrett, 2005). Някои от основните *когнитивни аспекти* са: знанията за собствената нация, за общия произход и близост между нейните членове, които остават взаимно свързани от общото историческо минало дори и на разстояние, за географското местоположение на родината, за конкретно историческо събитие от миналото, за националните символи, чрез които държавата е представена като флаг, химн, герб, национални герои и исторически паметници и др.

Афективните аспекти на националната идентичност се изразяват в ценността, която носи на личността членството в дадена нация и принадлежността към нея, емоционалната привързаност към националната група, към културата ѝ и географската ѝ територия (Smith, 1991; 1998; 2001; 2003), степента, в която личността се „вписва” сред другите членове на нацията, към която принадлежи, в каква степен нейното членство е източник на лично удовлетворение, „обвързаност” с тях (Burke & Reitzes, 1991) и каква е нейната „самооценка за членството” (Luhtanen & Crocker, 1992), изпитваната национална гордост, срам и колективна национална вина.

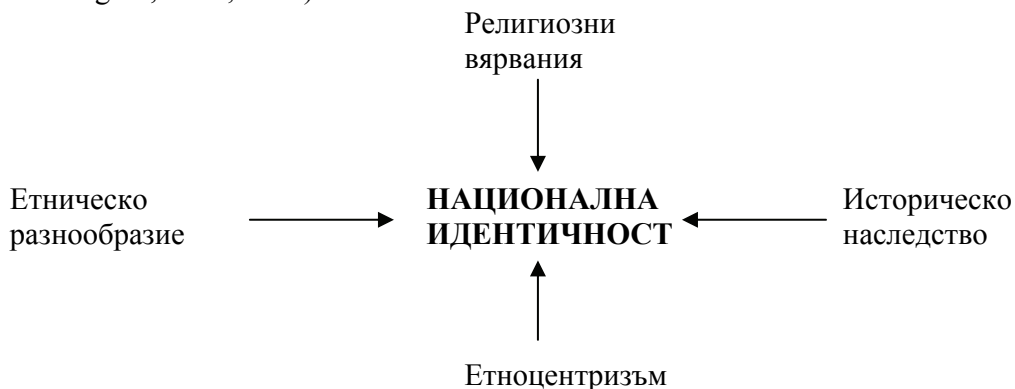
Посочените когнитивни и афективни компоненти на националната идентичност съвсем не изчерпват нейната същност. Тя е дълбоко и неразривно свързана с ежедневиия живот и навиците на човека (Billig, 1995), обуславя се във висока степен от социалната среда (Parekh, 2000) и е част от цялостна система от взаимно свързани и взаимно зависими социални идентичности (Barrett, 2007, с.20) като полова, религиозна, локална (даден град) и др.

Друг термин, който се използва в научната литература от някои автори (Gecas, 1991; Trew & Benson, 1996) е *степен на автентичност* на националната идентичност. Ако тя точно отразява и съвпада с индивидуалното чувство на личността за обвързаност със собствената нация и е част от Аз-образа, в този случай е налице *автентична* идентичност. Според Гекас хората отхвърлят неавтентичните идентичности, за да бъдат в мир и хармония със самите себе си. Тези обаче, за които собствената нация или държава е източник на автентична национална идентичност, структурират и обогатяват своя Аз-образ като го разполагат в по-широк социален контекст в съпоставка с нациите по света.

Един от широко разпространените модели на национална идентичност (Herskovits, 1948; Huntington, 1996; 1993) е представен на Фиг. 1.3.

Основното предимство на представения модел е това, че той надхвърля чисто поведенческите и личностните характеристики без да пренебрегва влиянието им върху националната идентичност, тъй като компонентите, които го изграждат са многоизмерни по своята природа.

Фигура 1.3. Модел на националната идентичност (Herskovits, 1948; Huntington, 1996; 1993)

Чрез *религиозните вярвания и практики*, които човек изповядва и в които участва, той се идентифицира с другите членове на своята нация. Те са механизъм за разрешаване на конфликти, водят до намаляване на психичното напрежение и са основа за морала на членовете на нацията. Например народите от Средния Изток са приели исляма като своя религия и за това в националната им идентичност ще присъстват ценности и елементи от него.

Друг тясно свързан компонент с разглеждания е *историческото наследство*. Той се изразява във важността, която се отдава на историческите фигури и събития и на споделеното историческо минало от членовете на нацията. Например колонизационния период през XIX век за множество африкански народи обяснява техните негативни нагласи към западния свят и европейците или враждебността на корейците проявена към японците от началото на XX век. Докато религиозните убеждения са еднакви за множество народи от Средния Изток, всеки един от тях е преминал през различно историческо развитие, което определя различната национална идентичност на всеки един.

Следващият компонент от разглеждания модел е *етническото разнообразие*. Резултати от проведени емпирични изследвания показват, че колкото повече представители на различни етнически групи са включени в състава на дадена нация, толкова по-слабо изразена е тяхната национална идентичност. САЩ са изградени от множество различни етноси и раси, което прави по-слабо изразена тяхната принадлежност към американската култура. Пример за обратната тенденция е Япония, чийто етнически състав на населението е хомогенен и за това нейните представители имат силно изразена национална идентичност.

Последният компонент, който изгражда националната идентичност са *етноцентристките тенденции* на личността или на обществото. Те се изразяват в даването на оценка и проявяването на нагласи към

представители на други етноси и националности като се използва за критерии собствената културна перспектива и гледна точка. Етноцентризмът показва степента на отдаваната важност и затвореността в поддържане на типични за собствената култура ценности и поведение.

Националната идентичност не е статична, а **динамична** психологическа структура, върху която оказват влияние конкретни ситуации от ежедневието. Както повечето социални идентичности (като половата и етническата, например) националната идентичност не винаги е най-значимата за конкретната личност. Отдаването ѝ значение в голяма степен се обуславя от социалната среда, в която тя се развива и намира проявление (Reber, 1985; Rhum, 1997; Schaffer, 1996). Тя експлицитно е представена при сравнение с други национални групи като например чрез победа в международно състезание, при пътуване в друга страна, в реч на политик или чрез националния трикоълор.

1.4. Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието европейска идентичност

Какво означава да си европейец? Кои са основните елементи на общата европейска идентичност? Европейците се различават по между си по множество характеристики като език, икономическа, юридическа и политическа система на собствената страна, в която живеят, но те споделят и множество общи елементи като култура, традиции и т.н. Въпросът къде започва Европа и кой е европейец не получава еднозначен отговор, въпреки че с лекота се решава къде завършва Европа. Всъщност доста често проява на неразбиране е да се асоциира Европа единствено със страните, които влизат в Европейския съюз. Географски Европа не съвпада с културно, икономическо или политическо определение.

Тъй като липсва единодушие за културните корени на Европа (Stroth, 2000) често се възприема, че политиката на европейска интеграция намира своите философски корени и традиции в Просвещението. Тази философска традиция утвърждава универсалната и космополитна гледна точка в противовес на партикуларизма и културната диференциация, първичния инстинкт е противопоставен на уважението на човешките права. Общоприето схващане е, че Европейският съюз възплъщава универсални интеркултурни ценности.

Исторически процесът на европейска интеграция е реакция на крайно националистка политика, довела до избухването на Втората световна война. Неговата цел е да създаде условия за дългосрочен мир между страните на стария континент (Licata, 2000). Налице са два пътя, по които той има възможност да подобри взаимоотношенията между тях: 1) като създаде

ситуация на позитивна икономическа взаимопомощ и взаимозависимост и 2) чрез създаването на обща идентичност, която да въплъщава понятието „гражданин на Съюза”.

В научната литература по-обстойно е проучен, изследван и анализиран процеса на интеграция в Европа на различни страни отколкото формирането на **европейска идентичност**. Идеята за европейска идентичност няма цялостна форма до 15-16 век, когато с увеличаване на колонизаторското нашествие става синоним на развитие на “цивилизационни ценности”. По-късно тя намира израз в западното Просвещение, асоциира се с процеса на модернизация, с напредъка на науката и рационалността. Противопоставянето между западното християнство и източния ислям е изместено от понятието за западна европейска културна идентичност, което е определено като движение за колонизиране на Новия свят и като противопоставяне на “ориенталското” и “дивото”. Европейската идентичност, разбрана като европейско наследство свързва гръцката и римската цивилизация и носи семето на плурализма и противоречията. И днес тя олицетворява постоянното напрежение между различните народи, между политеистичната (плуралистична) религиозна традиция на древна Гърция и монотеистичния (фундаментализма) юдаизъм и исляма в Римската империя. Тези различни културни идентичности обясняват съвременното възприемане на Европа, което се отразява дори в процеса на приемане на страни за членки на Европейския съюз (по Smith & Bond, 1998).

Въпреки че понятието европейска идентичност е въведено още през 1973 г. на срещата на високо равнище на Европейски съюз в Копенхаген, то е подложено на широк обществен дебат в процеса на европейска интеграция. Когато говорим за него се имат предвид поне два различни аспекта: развитие на чувство за принадлежност към Европа или развитие на колективно усещане какво означава да си европеец. В литературата са налице две гледни точки при анализирането на европейската идентичност. *Песимистичната гледна точка* отрича развитието на европейска идентичност поради липсата на обща европейска култура, език и история, които са необходими предпоставки. Именно поради тази причина европейският съюз не успява да представлява и да включва всички граждани на Европа (Obradovich, 1996). *Оптимистичната гледна точка* разглежда формирането на европейската идентичност като исторически процес на социално изграждане (Perkmann, 1999; Licata, 2000). Гражданите на Европа споделят обща история, тъй като процесът на интеграция на Европейския съюз е институционално подкрепян и продължава вече повече от 50 години още от образуването на Европейската общност за въглища и стомана (ЕОВС) през 1951 г., която е основата за образуването на Европейския съюз (Licata, 2000). Степента на идентификация с Европа пряко зависи от значението, което тя има за личността.

По правило хората възприемат и интренализират различни социални идентичности и избягват да избират и да се ограничават до една единствена (Medrano & Gutierrez, 2001; Schild, 2001; Kostakopoulou, 2001). Защитниците на тази гледна точка твърдят, че основателите на Европейския съюз не са имали първоначално намерение да противопоставят националната, етническата, европейската и локалната (от кой град си) идентичност.

Идентичностите могат да се наслагват една върху друга подобно на руска матрьошка. Локалната (от кой град си) идентичност е под националната идентичност, върху която е европейската принадлежност (Diez, Medrano & Gutierrez, 2001). Резултатите показват, че повечето изследвани лица отдават по-голямо значение на своята локална (от кой град си) и национална идентичност и след тях подреждат по важност европейската си принадлежност. Това показва как различните социални идентичности са взаимно **свързани** по между си и взаимно обуславящи се. Поради двата взаимосвързани процеса, които протичат в модерното общество, индивидуализация и глобализация, социалните идентичности са много разнообразни.

Една от целите на основателите на Европейския съюз през 1957 г. е да се намали степента на противопоставяне между национализма в западна Европа (Marks, 1999) и в същевременно да обедини държавите от западна Европа. Процесът на обединение изисква подчертаване и засилване на общите характеристики и споделеното бъдеще на страните-членки и проява на взаимно разбирателство и толерантни отношения.

Европейската идентичност допълва, но не измества националната, етническата и локалната (от кой град си) идентичност (Parks, 1999; Risse, 2000). Според А. Смит (Smith, 1992) не съществува несъвместимост между националната и европейската идентичност в езиково, религиозно, историческо, културно и териториално отношение. Процесът на европейска интеграция установява **ново ниво**, с което хората могат да се идентифицират и на което биха могли да се приписват политически решения и действия. Тъй като човек има множество идентичности ключовият фактор за тяхното проявление са поставените разнообразни цели от личността и социалната среда. Разликата между идентичностите се заключава в интензивността, с която те се преживяват (Scharpf, 1998). Всъщност не съществува една-единствена социална идентичност, на която другите да са подчинени. Принадлежността към Европейския съюз, с неговите две главни характеристики: голямото културно и политическо разнообразие и относително честата промяна в неговите граници, обогатява националната, етническата и културната идентичност на членовете му.

Да си гражданин на Европа (European Commission, 1997) има за цел да изгражда и засилва европейската идентичност. „Процесът на интеграция, който протича в Европа, се отнася до всички страни-членки на договора от Маастрихт и граждани на Европейския съюз. Той има за цел да засили

тяхното участие, да увеличи правата им и да популяризира идеята за европейска идентичност” (с. 1). Поставената цел е в унисон с модела за разрешаване на конфликти в социалната психология, който се основава на *обща идентификация от по-високо равнище* (Gaertner, Dovidio, Anastasio, Bachman & Rust, 1993; Hewstone & Brown, 1986; Hornsey & Hogg, 2000). Това е начин за подобряване на взаимоотношенията между граждани на различни страни в Европа.

Скептиците по отношение на европейската идентичност отричат съществуването на различни социални идентичности едновременно. Проведени изследвания като Евробарометър обаче опровергават това твърдение и установяват наличие на чувства както към нацията и родината, така и към Европа. Резултатите показват, че на първо място в сърцето е родината, но Европа също присъства и заема полагащото ѝ се място като източник на значима социална идентичност сред представителите на повечето страни-членки на Европейския съюз. Изследваните лица не възприемат европейската идентичност като противопоставена на националната идентичност, тя не я измества и те не се конкурират, а по-скоро двете социални идентичности обогатяват личността (Kritzinger, 2003), съществува и се допълват (Van Kersbergen, 2000). Различните елементи на националната идентичност предопределят изграждането на общата европейска идентичност (Risse, 2000).

Европа и нациите-държави, които я изграждат са „въображаеми общности” (Anderson, 1991) и хората не трябва да избират между тях. Получените резултати от проведени емпирични изследвания потвърждават, че повечето хора, които се идентифицират във висока степен с нацията, към която принадлежат, също се чувстват част от Европа (Marks, 1999; Marks & Hooghe, 2003). От 90-те години на миналия век до сега се наблюдава увеличение на процента на хората, които се идентифицират с нацията, към която принадлежат и се чувстват част от Европа. Намалява процентът на хората, които изпитват привързаност единствено към нацията, към която принадлежат. Силата на идентификацията с Европа е различна за представителите на различните страни. При италианците тя е на-силно изразена (76%), а при великобританците – най-слабо (33%). Във всички страни-членки на Европейския съюз се наблюдава тенденция към увеличаване на изпитваната привързаност към Европа и засилване на усещането, че си европеец. Степента на идентификация със собствената нация е различна за всяка страна като най-силно и ясно изразена е във Великобритания, а най-слабо изразена в Португалия (Marks & Hooghe, 2003).

Анализирана е връзката между националната идентичност и европейската идентичност, от една страна, и между локалната (от кой град си) идентичност и европейската идентичност, от друга (Inglehart, 1977). Налице е положителна зависимост между националната и европейската идентичност и негативна корелация между локалната (от кой град си) и

европейската идентичност. Логиката, която следва авторът при обяснение на тази тенденция е това, че националната и европейската идентичност предполагат космополитна гледна точка за света, която изисква достигната необходима степен на когнитивно развитие чрез участие в политически дискусии в медиите. Това развива способността за идентификация с абстрактни, „въображаеми общности“ (Anderson, 1991) каквито са понятията за нация и Европа.

Според множество теории европейската идентичност допълва, но не измества националната идентичност (Parks, 1999; Risse, 2000). Разглежданите идентичности съществуват паралелно без да са в конфликт помежду си. Ето защо европейската идентичност не трябва да се възприема като заплаха за националната идентичност, а като допълваща личностовата структура. От своя страна националната идентичност е своеобразен трамплин, а не пречка за развитие на европейската идентичност.

Друго възможно схематично разположение на различните идентичности е тяхното **пресичане** или кръстосване. Например някои членове на дадена група с обща идентичност са членове на друга група с обща идентичност. Например, човек може да чувства силна привързаност към своята полава и едновременно с това към европейската си идентичност. Но не всички членове на дадения пол да изпитват същите силни чувства и да отдават същото значение на европейската си идентичност.

В науката е направен опит (Inglehart, 1977) за обяснение на индивидуалните различия в степента на идентификация с Европа чрез **три теоретични конструкта**: *достигнато ниво на когнитивно развитие, образователна степен и вяра в постмодернистични ценности*. Наличието на високо ниво на когнитивно развитие и висока степен на образование спомагат за развитие на по-силна европейска идентичност. Обяснението, което дава авторът е във факта, че тези хора имат по-широка социална мрежа от контакти, която надхвърля националната територия. Наличието на развити постмодернистични ценности в личността спомага тя да приема с по-голяма лекота своята европейска идентичност и обединението на Европа, защото според страните-основатели на Европейския съюз той е символ на мирни и добри взаимоотношения между различните национални култури. Получените резултати са количествено анализирани и те се потвърждават от по-късно проведени изследвания (Medrano & Gutierrez, 2001).

Идентификацията с и подкрепата за европейската идентичност е по-голяма сред елита и по-висшите обществени слоеве от населението, а средната класа и народа като цяло е по-скептичен (Spence, 1998). Процесът на европейска интеграция е по-реален и осезаем за политическия, икономическия и социалния елит, а за обикновения гражданин Европа е по-далечно и абстрактно понятие в сравнение с принадлежността му към собствената нация.

По-младите хора и мъжете се идентифицират с Европа в по-висока степен в сравнение с хората в по-напреднала възраст и жените (Deflem & Rempel, 1996). Установена е позитивна корелация между европейската идентичност и образователното равнище на личността, доходите и степента на урбанизация в града, в който живее.

Представителите на страните, които се чувстват подкрепени от Европейския съюз се възприемат повече като европейци, докато представителите на страните, които се чувстват „ощетени” от Европейския съюз се противопоставят на европейската идентичност.

С цел изясняване на понятията е необходимо да се направи разграничение между проведените изследвания на факторите, които влияят на *идентификацията с Европа* и тези в подкрепа на *процеса на европейска интеграция*. Двата процеса са различни, но взаимно свързани. Изследваните лица различават Европа като културна и историческа цялост и Европейския съюз като политическа организация. Възможна е например висока степен на идентификация с Европа, но личността да не е в подкрепа на разширяването на Европейския съюз и обратното, възможно е да се изразява ясно и открито политическа подкрепа за разширяването на Европа без да е налице висока степен на идентификация със стария континент. Според Held (2000) процесът на интеграция в Европа обхваща дейности свързани с икономически, политически, технологични, военни, законодателни, културни и екологични аспекти.

Фискалните знаци и социалните идентичности са взаимно свързани понятия. От една страна в исторически план те са били средство за укрепване на идентичността още от края на XIX век в процеса на изграждане на общността. От друга страна, за да бъде въведена дадена валута е необходимо наличието на достигната степен на развитие на идентичността. Тя е средство за изграждане на социални взаимоотношения и е в пряка зависимост от социалното доверие към средата, в която протича обмена на стоки, монети, банкноти или виртуални средства, които са общоприети и могат да се използват отново и отново. По време на процеса на модернизация връзката между валутата и социалните идентичности постепенно става все по-абстрактна. Доверието към нея се изгражда все повече от институциите и по-малко чрез взаимоотношенията между хората.

Връзката между парите и социалните идентичности е двупосочна. Както парите, така и социалните идентичности могат да бъдат едновременно причина и следствие. От една страна парите (еврото) са политически инструмент, който се прилага с цел изграждане и укрепване на общата европейска идентичност. От друга страна за да се прилага по предназначение европейската валута е необходимо наличието на определена обща идентичност сред нейните потребители.

Връзката между парите и социалните идентичности е високо абстрактна, а не ясно проявена и конкретна. Те винаги са били първо

понятие, а след това имат реално физическо измерение и стойност. Те винаги са представлявали въпрос на доверие, увеличавали са дистанцията и различията между хората и тяхната собственост (Simmel, 1978).

Еврот играе роля за изграждане на идентичността. То е компонент от политическото изграждане на европейската идентичност, която надхвърля националната идентичност. Европейското фискално обединяване представлява единния общеевропейски пазар, чието естествено допълнение е общата валута. Въвеждането на еврото е неизбежен резултат от процеса на европейска интеграция.

Въвеждането на **общата европейска валута**, монети и банкноти, на 1.01.2002 г. е едно от най-важните събития в процеса на европейска интеграция. Две трети от жителите на обединена Европа, включително тогава 12-те страни-членки, са съгласни с това твърдение (EOS Gallup Europe, 2002: Report, с. 72-73). Нещо повече, между ноември 2001 г. и януари 2002 г. процентът на съгласните граждани с твърдението „Като използват евро вместо национална валута се чувствам повече европейец от преди” се увеличава от 13 през 51 и достига 64%. Европейците осъзнават, че въвеждането на еврото не обхваща единствено икономическата и финансовата сфера, но е един от най-важните елементи, които допринасят за изграждането на обща европейска идентичност (Helleiner, 1997; 1998; McNamara, 2003) и отражението ѝ във всекидневния живот на хората.

Важен символен аспект от фискалното обединение е ролята на валутата в изграждането на общата европейска идентичност сред потребителите. Чрез неговата употреба се увеличава степента на социална сплотеност и европейска интеграция, засилва се чувството за общност и се преодолява териториалното разделение, изгражда се понятие за обща европейска идентичност. Парите като инструмент на културата спомагат хората да се чувстват част от една и съща политическа общност. Те играят важна роля в изграждането и укрепването на „въображаеми общности” (Anderson, 1983).

Евро валутата подобно на другите символи на Европа като флаг, паспорт, герб или дори футболна лига имат за цел да укрепят общата европейска идентичност. Общата валута показва степента на доверие, с която тя се приема и използва в ежедневието. Освен икономическото и материалното измерение, което тя има, налице е и голямата ѝ роля при изграждане на социални връзки. В широк смисъл хората се идентифицират един с друг и с общата си европейска идентичност, когато те участват в обмена на евро валутата. Те приемат евро монетите и банкнотите и участват в стоковия обмен с увереността, че и другите участници ще направят същото. Това е ясно изразено в нематериалните форми на валутата освен от хартия, но и във ваучерите и жетоните и е още по-валидно за виртуалните пари.

Една от функцията на парите е да свързват социално хората. Те имат за основа общото убеждение сред техните потребители, че парите, монети

от злато, банкноти от хартия или виртуални, имат обща обменна стойност, т.е. те се основават на доверие, което в процеса на модернизация е станало абстрактно и институционализирано понятие. В този смисъл при формирането на социалната идентичност не е необходимо непременно наличие на дълбоки чувства на принадлежност, за да се подкрепя модерното понятие за доверие. Достатъчно е потребителите да бъдат убедени, че има смисъл в използването на обща европейска валута и че зад нея стои институция, която се ползва с доверие. За да функционира ефективно еврото е необходимо наличие на определена степен на доверие у потребителите към него.

Еврот създава афективна връзка с Европа дизайнът на символа на еврото е избран с цел да подкрепя европейската идентичност. Според централно европейската банка: „То е вдъхновено от гръцката буква *епсилон*, насочвайки към Класицизма и към люлката на европейската цивилизация. Символът също представлява първата буква от думата „Европа“. Двете успоредни линии символизират неговата устойчивост” (European Central Bank, 2002).

От едната страна на евро-монетите е изобразен символ на дадена нация, а от другата страна – символ на Европа. Официалното становище на Централно европейската банка е ясно изразената връзка между формирането на европейската идентичност и дизайна на евро монетите. „На страната от монетата с европейски символ е изобразена карта на Европейския съюз, а на гърба са поставени успоредни с 12-те звезди от знамето на Европа. Евро монети със стойност 1, 2 и 5 показват мястото на Европа в световната карта, а 10, 20 и 50 евроцента представят Европа като група от различни нации. Обединена Европа без граници е изобразена на 1 и 2 евромонети.” (European Central Bank, 2001)

На двете страни от евро банкнотите са представени най-важните символи и теми на Европейския съюз, флага и картата на Европа. Според официалното становище на Европейската централна банка: „На лицевата страна банкнотата са са изобразени прозорци и мостове, които символизират европейския дух на отвореност и сътрудничество. Европейският съюз, представен чрез 12-те звезди, символизират динамизма и хармонията между европейските нации. В допълнение на дизайна на гърба на всяка банкнота е изобразен мост. Той символизира близкото сътрудничество и комуникациите между Европа и другите части на света” (European Central Bank, 2002). Целенасочено е избрано изображението на мостове и входи, които символизират свързаността между хората и насочват към бъдещето.

Използването на архитектурни елементи е метафора, която насочва вниманието към Европа, която в процес на непрекъснато изграждане. Изборът на стилове и художествени периоди изобразени върху банкнотите показва, че Европа подкрепя и стои зад европейската фискална интеграция.

На банкнотата от 5 евро е изобразена класическа римска арка и акведукт. На банкнотата от 10 евро е представена врата от римска църква и мост, на банкнотата от 20 евро – прозорец на готическа църква и мост, банкнотата от 50 евро е в ренесансов стил, от 100 евро е в стил барок и рококо, на 200 евро е представена архитектура от желязо и стъкло, а на 500 евро е изобразена модерна архитектура от XX век.

Подбраните изображения на евро банкнотите имат за цел да покажат общите европейски традиции, общоевропейското класическо наследство, създават усещане за общоевропейската историческа памет и представят корените на общоевропейската цивилизация. Споделената европейска история обхваща елементи от класическия период, Ренесанса и Просвещението и от технологичната и индустриалната революция. На евро банкнотите е изобразено хронологичното развитие на стиловете в изкуството. Умишлено са „забравени” неудобни исторически събития като войната и империализма в името на оптимистична и прогресивна представа за Европа. Европейската история е романтично представена също като при националната валута.

Италия, Германия и Великобритания представляват примери за наличието на различни нагласи към Европейския същ, съответно силни, единодушна подкрепа (Италия), липса на единодушие и дълбоко безразличие (Германия) и силно противопоставяне (Великобритания). Две трети от италианците изпитват силна привързаност към Европа, германците са разделени по този въпрос, а две трети от британците не изпитват привързаност към Европейския съюз (ЕС, 2003). В резултат на тези тенденции и нагласите към общата европейска валута са различни в трите страни. Италианците, например, я възприемат с ентузиазъм, германците с безразличие, а великобританците я отхвърлят.

Процесът на засилване на европейската идентичност ще продължи подкрепен от контактите между представителите на различни националности. Това ще доведе до обогатяване и разширяване на представите им едни за други (Reif, 1993). От една страна носителите на една и съща европейска идентичност ще действат като членове на общността, които имат общо добро (Licata, 2000) и всеки възприема другите членове на общността като носители на същата идентичност и принадлежност към същата общност (Obradovic, 1996). От друга страна върху формирането на европейската идентичност ще оказват влияние и политически взети решения.

1.5. Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието полова идентичност

Идентичността като аспект от Аз-образа на личността (McAdams, 1995) е едно от най-често използваните понятия от тези, които се опитват да придадат смисъл и цел на човешкото съществуване, когато културата, идеологическата система и социалните категории са в конфликт с членството в дадена група (Tajfel, 1978). За първи път понятието *полова идентичност* се среща в учебници по диагностика и статистика в клиничната психология и психиатрия през 80-те години на XX век.

Психологическите изследвания, които разглеждат липсата на различия между половете в индивидуален и социален контекст и пола като характеристика на личността, са малко на брой. В по-съвременни изследвания полът е разбран и анализиран като *социална характеристика* (Deaux & Major, 1987). Лонгитюдни и кроссекционни изследвания потвърждават многоизмерната природа и сложността в развитието на половата идентичност.

В науката са налице *три основни теории*, които анализират половата идентичност. За **Теорията за социалната идентичност** (Tajfel & Turner, 1979; Turner et al., 1987) тя е осъзнаването като мъж или жена и чувствата, които провокира това. Тази теория разглежда как социалната среда влияе върху развитието на половата идентичност, как засилва половата идентификация и традиционните полови нагласи и поведение в съответствие с тях (Abrams et al., 1985; 1990). За **символния интеракционизъм** (McCall & Simmons, 1966; Stryker, 1980) половата идентичност се отнася до Аз-образа и свързаните с него полови роли. За привържениците на **социалния конструктивизъм** половата идентичност е изградена от структурирани социални конструкти. Изследователите (Gurin & Markus, 1989; Burke & Tully, 1977) показват как броя на „позволените“ полови идентичности за нискостоящите позиции в юридически фирми се променя в зависимост от партньорите от женски пол, които заемат по-висшестоящи позиции.

Въпреки че са налице множество различни определения за половата идентичност в научната литература, едно от най-разпространеното е, че тя представлява индивидуалното психологическо чувство да бъдеш мъж или жена (Fagot & Leinbach, 1985; Money, 1994).

Друго определение за полова идентичност дава Ричард Ашмор (Ashmore, 1990). Според него тя е „цялостна структура, която е налице, когато човек свърже социалните с биологичните факти за своя пол и ги включи като част от Аз-образа си“ (с. 512). Авторът включва в половата идентичност лични и социални черти, социални взаимоотношения, интереси и способности, символи и стилове на ежедневно общуване и

материални атрибути. Ашмор подчертава, че половата идентичност се различава от половите стереотипи и нагласи.

Разглежданият модел е особено полезен при очертаване на основните компоненти на половата идентичност на всеки човек. Освен това връзките между различните компоненти биха могли да се изследват чрез наличната методология в момента. Като недостатък на модела обаче в литературата се посочва, че той не дефинира ясно кои компоненти трябва да се свържат и защо. Емпиричната приложимост на модела е разкрита в научната работа на множество изследователи (Koestner & Aube, 1995).

Според Дж. Спенс (Spence, 1985, с. 79-80) половата идентичност е „основно екзистенциално чувство за мъжественост или женственост”. Тя предопределя ранното придобиване на знания за съхранението и възпроизводството на характерни дейности за собствения пол. В този смисъл половите характеристики, ценности, интереси, предпочитания и поведение са силно свързани по между си (Spence, 1993). Разглеждания модел на Спенс за формиране на половата идентичност е в унисон с твърденията в научната литература за детското развитие. Той не дава обаче отговор как да бъде измерено първичното ранно полово чувство при децата и какви хипотези да бъдат разгледани.

Научната литература, която е посветена на **развитието на половата идентичност при деца** проследява традиционния път, по който те изграждат психологически мъжествени или женствени черти. Един от най-влиятелните класически изследователи на половата идентичност остава Лорънс Колбърг (Maccoby, 1990). Според него половата идентичност при децата е „когнитивното самоопределение като момче или момиче” (Kohlberg, 1966, с. 88). Той дефинира и процеса на формиране на полова идентичност, който се състои от **3 етапа**: 1) детето се научава да разпознава и назовава своя и на другите хора пол (*полова идентичност*), 2) детето научава, че момчетата стават мъже, а момичетата – жени (*полова устойчивост*) и 3) детето научава, че да си мъж или жена е постоянно качество, което не подлежи на промяна от характеристиките на пола в дадена култура (*полово постоянство*) (Fagot & Leinbach, 1985).

Според други изследвания разбирането на понятието „пол” от децата включва успешното решаване на **4 задачи**: 1) правилно разпознаване на своя собствен пол и на пола на другите хора (*полово етикетирание* като мъж или жена), 2) разбиране, че идентичността се съхранява във времето (*полова устойчивост*), 3) осъзнаване, че *идентичността не подлежи на промяна* по желание или по различни причини и 4) признаване на *половото постоянство* независимо от различната прическа или дрехи (Eaton & Von Bagen, 1981).

Множество проведени изследвания чрез своите изводи потвърждават етапите в развитието на половата идентичност, въпреки че възрастта на възникване, която се посочва е доста различна според авторите (Huston, 1983).

В научната литература изследователите насочват своето внимание основно към компонента **полово постоянство**, защото според Колбърг (Kohlberg, 1966, с. 95) децата използват половите си характеристики в ежедневно си поведение, само когато са „категорично наясно по отношение на невъзможността им за промяна”. Множество изследователи смятат хипотезите на Колбърг за правилни (Maccoby, 1990; Stangor & Ruble, 1987) и в унисон с теоретичния модел за полова идентичност. Според него полът е многоизмерно понятие в детското развитие и свързаните с него знания и поведение не вървят винаги ръка за ръка (Downs & Langlois, 1988; Hort et al., 1991; Huston, 1983). Изследванията, които подкрепят тази гледна точка в науката са насочени към анализ на **половото разпознаване**, а не към половото постоянство (Leinbach & Fagot, 1986). Децата, които правилно разпознават половите белези предпочитат да играят с връстници от собствения си пол, те са по-малко агресивни в сравнение с тези, които грешат в своите отговори (Fagot et al., 1986), знаят повече полови стереотипи, още на 2,5-годишна възраст имат поведенчески характеристики, съответни на пола, към който принадлежат, родителите им дават повече информация за играчки с ясно изразени полови белези и те имат по традиционни нагласи за сексуалните и половите роли в семейството (Fagot & Leinbach, 1989; Fagot et al., 1992). Получените резултати ясно показват наличие на връзка между факторите от социалната среда като родителите, разпознаването на половете, знанията за двата пола и поведение в съответствие с конкретния пол.

Противоположна е гледната точка на Хюстън (Huston, 1983), според който **половото постоянство** е абсолютно независимо от компонентите на половото поведение. Това се потвърждава от резултатите от проведени изследвания, според които половото постоянство не е свързано с избора на играчка с ясно изразени полови белези (Carter & Levy, 1988; Downs & Langlois, 1988; Emmerich & Shepard, 1984; Levy & Carter, 1989; Lobel & Menashri, 1993), с имитиране на полови модели (Bussey & Bandura, 1984), с правилно приписване на полови стереотипи (Levy & Carter, 1989), със схематично измерване на половите взаимоотношения (пак там), с нагласи към двата пола (Yee & Brown, 1994) и с полова дискриминация (пак там).

С. Бем (Bem, 1989) смята, че е налице грешка при измерване на половото постоянство при децата, която допуска Колбърг. С цел да изследва разликата, която правят децата между биологичните и културните характеристики на пола тя разработва нова методология, която се състои от снимки на деца. Установява се, че при 40% от 3, 4 и 5-годишните деца се наблюдава полово постоянство, но само ако знаят, че външните полови белези са признак за мъжественост или женственост.

Според по-ранни изследвания половата идентичност не би могла лесно да се смени след 2,5-годишна възраст (Money & Ehrhardt, 1972). В по-нови изследвания теоретици и изследователи признават, че биологичното развитие

влияе върху процеса на формиране на половата идентичност. Чрез него се изгражда физическо тяло, към което културата предявява очаквания, които придават гъвкавост на половата идентичност (Bem, 1993; Hardt, 1990).

След периода на ранното детство развитието на половата идентичност рядко е обект на изследване в научната литература. Едно от изключенията е **моделът за развитие на полова идентичност** от Филис и Кац (Phyllis & Katz, 1986), който се основава на **4 крайъгълни камъка**: 1) *разпознаване и назоваване на половите белези*, 2) *полово постоянство*, 3) *сексуално съзряване* (пубертет) и 4) *възпроизводство* (възрастност). Според тях половата идентичност е „вътрешно осъзнаване на собствените полови черти и опит в общуването с представителите на двата пола” (пак там, с. 25). За съжаление обаче предложеният модел не е емпирично апробиран. Той е силно свързан и се преплита с теорията за развитието на его-идентичността на Ерик Ериксън (Erikson, 1968), операционализирана от Джеймс Марсия (Marcia, 1980). Налице са малко полови различия по отношение на развитието на статуса на его-идентичността като например отдаване на различно значение на половите характеристики от двата пола и момчетата в сравнение с момчетата са по-зрели в междуличностните си отношения (Marcia et al., 1993). Сходни изследвания разглеждат важноста на статусите на идентичността в периода на възрастност при жените (Josselson, 1987) и показват как социалноисторически събития определят връзката между его-идентичността и взетите житейски решения от жените (Helson et al., 1995).

Едни от основните и често прилагани *методи за изследване на половата идентичност* са интервю за деца, което се състои от 12 въпроса (Zucker et al., 1993) и скала за изследване на женствеността при мъже (Freud et al., 1974) и скала за изследване на мъжественост при жени (Blanchard & Freud, 1983).

В научната литература са налице и **критики** при определяне на етапите на развитие на половата идентичност при децата. Например при въпросите, от които е изградено интервюто са възможни множество интерпретации, не винаги се отчита промяната в детското възприятие и способността за съхранение на половите характеристики от детето, визуалните стимули са често схематични рисунки и вероятно най-важното знание за биологичните характеристики (основата, върху която се изгражда половото постоянство) не се отчита (Bem, 1989; Martin & Halverson, 1983).

Като цяло процесът на достигане до полова идентичност е относително освободен от личностни конфликти. Някои хора обаче отхвърлят системата от социални категории за пола, предпочитат да преразгледат връзката си с тях и на практика поставят под съмнение своята полова идентичност. Налице са два модела в тази посока: първият описва развитието на феминистката идентичност (Downing & Roush, 1985), а вторият описва придвижването от външни към вътрешни стандарти за половите роли (Henderson-King & Stewart, 1994).

През XIX век идеята за хомосексуално поведение се приписва на определен вид хора, които се възприемат като болни (D'Emilio & Freedman, 1988; Faderman, 1981; Foucault, 1979). Днес обаче множество граждански и политически организации, които работят в защита на техните права (Herdт, 1989), предлагат преразглеждане на негативното и ригидно отношение към тях. В този смисъл от историческа гледна точка **сексуалната идентичност** е плаваща (Garnets & Kimmel, 1993), изгражда се от индивидуална (Brown, 1989) и от общностна част (Bayer, 1987) и от социалноисторически събития (Golden, 1994).

В научната литература са налице основно *два теоретични модела*, които разглеждат сексуалната идентичност на хомосексуалисти и лесбийки. Те са и емпирично изпробвани. *Първият* се основава на теорията за сходствата между хората и е разработен от Кас (Cass, 1979; 1984). Според него в развитието на гей и лесбо идентичността се включват следните **6 стадия**: *объркване на идентичността, съпоставка с други идентичности, толерантност към идентичността, приемане на идентичността, гордост от идентичността и консолидиране (затвърдяване) на идентичността*. Като се основават на разглеждания модел авторката (Cass, 1984) разработва и въпросник за оценка на емоциите, мислите и поведението на хомосексуалистите и лесбийките, който обхваща разглежданите 6 стадия. Получените резултати показват ясно разграничение между психичното благополучие на хора, които са в стадия на толерантността към идентичността и тези, които са в стадия на приемането на идентичността, на гордостта от собствената идентичност и нейното консолидиране. Изследваните лица, които са в стадия на приемането на идентичността разкриват в по-ниска степен хомосексуалните и лесбийските си наклонности в сравнение с тези, които са в стадия на гордостта от идентичността и консолидирането на идентичността.

Вторият модел се основава на теорията за символния интеракционизъм (Troiden, 1989). Той обединява различни модели на идентичността (Morales, 1989), включително и този на Крос (Cross, 1991; 1971) и ги свежда до **4 стадия**: 1) *сензитивизация* (чувствителност), 2) *объркване на идентичността*, 3) *предполагана идентичност* и 4) *обвързване с идентичността*. Първият стадий, който се изразява в преживяването на генерализирано чувство на маргиналност и възприятие, че си различен от съучениците ти от същия пол, обикновено протича преди пубертетната възраст (Troiden, 1989). През втория стадий, който протича през юношеска възраст, подрастващите осъзнават, че чувствата, мислите и постъпките им не могат да бъдат квалифицирани като хетеросексуални. Третият стадий намира израз в убеждението, че човек е хомосексуалист или лесбийка и във формиране на представата за себе си като такъв. В последния стадий човек е приел, че това да си хомосексуалист или лесбийка е начин на живот и е удовлетворен от своята идентичност.

Емпиричното потвърждение на разглеждания модел е направено чрез съпоставителен анализ между хомосексуалисти, лесбийки и хетеросексуални (Bell et al., 1981). Например, в първия етап 72% от хомосексуалистите и лесбийките посочват, че са се чувствали много различни от своите съученици в гимназията от същия пол в сравнение с 39% от хетеросексуалните момчета и 54% от хетеросексуалните момичета. Получените емпирични резултати от втория етап са сходни. Според тях при хората с хомосексуални наклонности са налице повече хомосексуални импулси в сравнение с хората с хетеросексуална ориентация. Възрастта, през която протичат различните етапи от модела, също го потвърждава (Garnets & Kimmel, 1993). На хомосексуалистите и лесбийките са необходими няколко години, за да преминат през различните етапи.

Стадиалните модели включват и подробно описание на стратегиите, които хората използват при обяснение на своята сексуалност от социална гледна точка. В етапа на *объркване на идентичността* хората могат да отричат, избягват или да преформулират своето хомосексуално или лесбийско поведение (Cass, 1979). В етапа на *предполаганата идентичност* за да избегнат социалното осъждане, хомосексуалистите и лесбийките могат да избягват да демонстрират своята сексуална идентичност, да я прикриват зад полови стереотипи, да приемат и да се примиряват със своя хомосексуален статус или да участват в гей-общества (Troiden, 1989). На етапа на *обвързване с идентичността* хората избягват социалната стигматизация чрез прикриване на своята хомосексуалност.

В научната литература са налице и други концептуализации на етапите в процеса на развитие на сексуалната идентичност. Според тях (Monteflores, 1986) човек преминава през следните етапи в разглеждания процес: *приемане или отхвърляне на сексуалната култура на мнозинството, в която живее, асимилация, конфронтация, изолация и специализация*.

Като цяло емпиричните изследвания, които анализират връзката между етапите в развитието на сексуалната идентичност и стратегиите за реакция към тях, не са достатъчни. Необходим е по-задълбочен анализ, който да обогати и разшири списъка с прилагани стратегии.

Според Woods (1992) стратегиите са силно повлияни, променят се и зависят от *средата, в която работи* човек. Изборът на гей да се „прикрива“ зад хетеросексуална идентичност го предпазва от неудобни въпроси за сексуалната му ориентация. Ако човек открито заяви своята хомосексуална ориентация на работното си място, то той става икономически уязвим, рискува да се превърне в негативен ролеви и поведенчески модел и сред неговите колеги може да се развие хомофобия.

Безспорен факт е необходимостта от провеждане на задълбочени систематични емпирични изследвания за това как хората с различна сексуална ориентация възприемат своята сексуална идентичност, какви са

ежедневните им социални контакти след като я разкрият в обществото и в социалното си обкръжение, какви са причините за избор на дадена стратегия за реакция, дали са изложени на културна стигматизация и т.н.

Към моделите за развитие на сексуалната идентичност на хомосексуалисти и лесбийки като цяло могат да се отправят и следните *критики*:

1. Повечето модели не се базират на конкретна теория. Те описват осреднения „идеален” тип като се основават на разказите на хомосексуалисти и хетеросексуални хора. В научната литература необходимостта от разкази на хомосексуалисти е несъмнена, защото хетеросексуалните са значително по-обширно изследвани (Morin & Rothblum, 1991). Веднъж събрани техните разкази е необходимо да бъдат анализирани и обяснени чрез теории, които разглеждат идентичността (Coyle, 1992).

2. В повечето модели се правят предположения, които са под съмнение и не са убедително доказани като например, че хората се развиват линеарно като преминават през различни стадии (Rust, 1993), хората откриват своята истинска идентичност (Kitzinger & Wilkinson, 1995) или хората трябва да се саморазкриват в социалната среда (Cain, 1991). Моделите описват пътя, който извървява даден човек, гей активист, например, но те не разкриват историите на другите хомосексуалисти (Faderman, 1984) и не показват гъвкавост в развитието на сексуалната идентичност (Golden, 1987).

3. Повечето модели се основават на отговорите на хомосексуалисти. Безспорен факт е, че развитието на сексуалната идентичност при жените е различно (Brown, 1995). Те се самоопределят като лесбийки или бисексуални по-късно от мъжете (Garnets & Kimmel, 1993), в контекста на емоционално-романтична връзка (Sears, 1989) и по-рядко сексуалната им ориентация представлява част от философията им за живота (Chapman & Brannock, 1987). В науката са налице и алтернативни модели за развитие на сексуалната идентичност при жените, но най-често те се откриват в непубликувани докторски дисертации.

4. Моделите разглеждат основно възрастта на пубертетното развитие и ранната младост (Patterson, 1995). За съжаление те пропускат промените в идентичността, които се наблюдават по-късно в жизнения път на човека (Kitzinger & Wilkinson, 1995) или се повтарят в „спиралата на развитието на идентичността” (Garnets & Kimmel, 1993, с. 15).

5. Моделите класифицират хората като хомосексуалисти, лесбийки, бисексуални или хетеросексуални според тяхното самоопределение. Това категоризиране обаче не включва някои хора (Bem, 1992). Стъпването на самоопределението на личността прикрива и множество компоненти на сексуалната ориентация (Coleman, 1987) и с неподходяща извадка може да доведе до противоречиви резултати (Rothblum, 1994).

6. Моделите се основават на крос-секционни изследвания, които използват разкази за *миналото* на изследваните лица. Събрани по този начин данните засилват приликите между тях, но не показват причинно-следствените връзки. Необходими са лонгитюдни данни, които да обхващат и живота в настоящето на изследваните лица.

7. Моделите свързват развитието на хомосексуалната идентичност с личната гледна точка, с културната стигматизация, гей-обществата и психичното здраве. Идентичността на гейовете основно се измерва като те са запитани какво чувстват по отношение на своята хомосексуалност и в каква степен желаят да я променят (Bell et al., 1981). Резултатите от проведените изследвания показват висока корелация между доброто психично здраве и по-следващ стадий от развитието на сексуалната идентичност на личността (Walters & Simoni, 1993). Стадиалните модели и проведените емпирични изследвания потвърждават, че участието в гей-общества спомага за позитивното себевъзприемане на личността (Miranda & Storms, 1989), увеличава доброто психично благополучие, намалява културната стигматизация и е в подкрепа на изграждане на позитивна хомосексуална идентичност.

8. Проведените изследвания често обхващат малко на брой изследвани лица или са насочени само към определена възрастова група, повечето използват корелационен анализ или посочват честотата при обработката на получените резултати като не анализират пряката връзка между променливите, не изследват влиянието на една променлива върху другите, а контролират само някои аспекти от ежедневиия живот на хомосексуалистите. С цел по-цялостно и задълбочено изследване на гей-идентичността и моделите за нейното обяснение е необходимо изследванията да обхващат по-големи извадки от хора, да се разглеждат всички аспекти от ежедневиия живот на хомосексуалистите и да се използват по-сложни статистически анализи.

Втората вълна от критики идва от тези, които описват развитието на половата идентичност при бисексуални изследвани лица (Faderman, 1984; Fox, 1995). В противоречие с „преходните” или „отричащите” стереотипи (Ochs, 1996), за Кас (Cass, 1990) бисексуалната идентичност е със свой собствен път на развитие. Емпиричните данни потвърждават тази гледна точка. Според тях бисексуалните изследвани лица се самоопределят по-късно от хомосексуалистите и лесбийките (Rust, 1993), и имат по-неуверена, нестабилна и несигурна история на своята сексуална идентичност (Bell et al., 1981). В по-късен етап от жизнения цикъл идентичността при бисексуалните хора е ясно изразена (Garber, 1995).

Третата вълна критики е от изследователи на хора от различни раси, които живеят в САЩ – африканци (Loiacano, 1989), азиатци (Chan, 1995), латиноамериканци (Espin, 1995) и индианци (Williams, 1986). Те си задават

въпроса дали западните модели на сексуална идентичност са приложими към представителите на източните култури.

Благодарение на своите различни социални идентичности човек преодолява сложността на социалния свят, интегрира се в обществото, общува с неговите членове, придава смисъл на живота си и се чувства обогатен и пълноценен. Множеството социални Азове на личността зависят от значението, което тя им отдава и от отношенията помежду им. Когато различните социални идентичности са от голямо значение за личността, те са многобройни и са в хармонични отношения помежду си, а не се изключват взаимно, това води до нейното по-добро и успешно психично функциониране.

Втора глава

ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ПРОБЛЕМА ЗА ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ

2.1. Дефиниране и съдържателна характеристика на понятието психично благополучие

Безспорен факт е, че в науката се отделя по-голямо внимание на изследването на причините за човешкото нещастие и страдание отколкото на причините и последствията от позитивното функциониране (Diener, 1984; Jahoda, 1958). През последното десетилетие голяма сила и скорост набират изследванията в лоното на позитивната психология и по-конкретно на психичното благополучие.

Понятието **психично благополучие** възниква през 50-те години на XX век в отговор на търсене на показатели за измерване на качеството на живот, в необходимостта от проследяване на социалните промени и подобряване на социалната политика (Land, 1975). Класически произведения в тази насока (Andrews & Withey, 1976; Campbell, Converse & Rodgers, 1976) твърдят, че въпреки че хората живеят в обективно структурирана среда необходимо е да се изследват като показатели и критерии за удовлетвореността от живота стойностите на *субективното* психично благополучие. Други значими автори от този период (Bradburn, 1969; Cantril, 1965; Gurin, Veroff & Feld, 1960) насочват своето внимание към изследване на удовлетвореността от живота и щастието като компоненти на качеството на живот.

Ранните изследвания на психичното благополучие започват да се провеждат от изследователите на социалните науки, които се интересуват от оценката на качеството на живота в САЩ и основно от икономически показатели (Gurin et al., 1960; Cantril, 1965). Тяхното научно творчество е социологическо по природа. Те изследват влиянието на различни фактори като възраст, социален статус, доходи, трудова заетост, религиозна ориентация или обитаване на конкретен географски регион от страната върху психичното благополучие. Следващият етап от изследванията по темата е по-психологично ориентиран. В него се анализира как чертите на личността, постигането на дадени цели и прилагането на конкретни стратегиите за справяне със стресови ситуации влияят върху психичното благополучие и как те си взаимодействат с външните променливи на средата (Diener et al., 1999).

Направеният анализ на структурата на психичното благополучие през 70-те години (Bradburn, 1969) разграничава позитивни от негативни емоции. Целта на тогавашните изследвания е да се анализира как социалните промени на макро равнище като реформи в образованието, трудовата заетост, урбанизацията или политическото напрежение, влияят върху живота на човека и неговото психично благополучие. Основният въпрос е коя да бъде зависимата променлива и как да се дефинира. Те цитират „Никомаховата етика” на Аристотел, според която най-висшето благо от всички е щастието (в превод от гръцки *евдемония*). След това, водени от емпирични цели, те решават да операционализират понятието за щастие като съотношение между позитивни и негативни емоции. Резултатите от проведените пилотни изследвания показват, че позитивните емоции не са свързани и не предопределят изпитваните негативни емоции. Те са независими една от друга променливи. Основната цел на проведените изследвания в този период обаче не е да дефинира структурата на психичното благополучие, а е насочена по-скоро към отчитане на социалната промяна, която настъпва в обществото.

Психичното благополучие, разбирано като достигната степенна удовлетвореност от живота (Cambell et al., 1976), отразява индивидуално възприетото разстояние от личните аспирации и планове и възможностите за тяхното реализиране. Щастието се възприема по обратен начин, като резултативна променлива от съотношението между позитивни и негативни емоции (Bradburn, 1969). Тези две гледни точки определят две различни изследователски линии на субективното психично благополучие: удовлетвореността от живота като оценъчно твърдение в дългосрочен план и щастието, което отразява изпитваните приятни и/или неприятни емоции в непосредствена краткосрочна перспектива. Разгледаната 3-компонентна структура на психичното благополучие: удовлетворение от живота и наличие на позитивни и негативни емоции в живота на човека, се потвърждава в множество изследвания (Lucas, Diener & Suh, 1996), в които са използвани Affect Balance Scale и Philadelphia Geriatric Center Morale Scale (Lawton, 1975).

Целта на индекса за удовлетворение от живота (Life Satisfaction Index, LSI, Neugarten, Havighurst & Tobin, 1961) е не да определи основните компоненти в структурата на психичното благополучие, а да различи хората, които остаряват „успешно”, спокойно, уверено и мъдро от тези, които не го правят по този начин. Основно ограничение обаче на подобни геронтологични изследвания е пренебрегването на теорията при определяне на удовлетвореността от живота и свързаните с нея понятия като морал, например.

Измервани са основно надеждността и валидността на съществуващите инструменти за измерване на психично благополучие (Diener, 1984). Установява се, че само един зададен въпрос за психичното

благополучие е с по-ниска надеждност отколкото цяла скала с множествен отговор (Ликерт-формат). В този случай нивото на удовлетвореност от живота е по-стабилно в сравнение с отчитане само на емоционалните аспекти на психичното благополучие.

Друга изследователска линия е посветена на *влиянието на различни жителски предизвикателства и трудности* върху психичното благополучие на личността като например да станеш родител на дете с умствени и/или физически увреждания, да израстеш с родител с алкохолна зависимост, да обгрижваш болен или инвалидизиран значим близък (Ryff et al., 2002), да си смениш местоживеенето, да изпитваш здравословни проблеми в напреднала възраст, промяна в социалния статус, стремеж за професионално развитие, възстановяване след депресия. Изследванията са проведени с извадки от различни националности като се използва кроссекционен и лонгитюден дизайн.

Повечето от проведените изследвания на психичното благополучие като се основават на теоретичния обзор, който правят, признават съществуването на 2 големи изследователски традиции: 1) тази, която го определя като *развитие на човешкия потенциал и заложи* (**евдемонистично психично благополучие**) и 2) тази, която го определя като *усещането за удовлетворение и щастие* (**хедонистично психично благополучие**) (Ryan & Deci, 2001; Headey & Wearing, 1989). Въпреки че евдемонистичните и хедонистичните аспекти на психичното благополучие имат своето различно историческо развитие, те са взаимно свързани (Keyes et al., 2002) и представляват двете страни на психичното функциониране на човека.

Първи за **евдемонията** пише Аристотел. Според него всеки човек притежава индивидуални заложи, т.нар. „демон“, чиято основна задача в живота е да разпознае и осъществи тези таланти. *Демонът* е идеалът, който всеки се стреми да постигне, който дава насока и ръководи живота на всеки човек. Подобна идея е заложила и във философията на екзистенциализма (Sartre, 1965), който подчертава отговорността на човека да открие смисъла на своето съществуване дори и във враждебна или абсурдна социална среда.

Под въпрос обаче е дали гръцката дума *евдемония* в превод буквално означава щастие. Автори твърдят, че при превода е необходимо да се отчете съотношението между евдемонията и хедонизма, което е в противовес на разграничението направено от гръците между благодарността от осъществяването правилни или неправилни желания. От тази гледна точка евдемонията е по-правилно да бъде определена като „чувство, което води до реализиране на истинския потенциал на човека“ (Waterman, 1993). Безспорно ако понятието на Аристотел за евдемония и за най-висше благо сред благата е било преведено като осъществяване на човешките заложи, а не като щастие, изследванията на психичното благополучие през последните 20 години от XX век със сигурност щяха да имат друга посока.

Изследванията на **хедонистичната част от психичното благополучие** също имат своята древна история и традиции, които се коренят в идеите за постигане на удоволствие, щастие и на задоволяване на човешките първични потребности. Философи като Епикур, Хобс и Бентам работят над изясняване на основните понятия на хедонизма (Ryan & Deci, 2001). В съвременната наука изследователите на тази част от психичното благополучие насочват своето внимание към това, което прави житейския ни опит приятен или неприятен (Kahneman et al., 1999; Diener & Lucas, 1999). Те го свеждат до изследване на 3 основни измерения: удовлетворение от живота, наличие на позитивни емоции и отсъствие на негативни емоции.

В лоното на психологическата наука различни автори разглеждат и правят опити да **дефинират** психичното благополучие. За много изследователи то е разбирано като чисто когнитивен процес (Tversky & Griffin, 1991), като изразяващо се в емоционалния опит (Lazarus, 1991), като поведение, което е обусловено от поставените цели (Sheldon & Elliot, 1999), като времева перспектива (Shmotkin, 1991), като влиянието, което оказват житейските събития в краткосрочен и дългосрочен план (Shmotkin & Lomranz, 1998) или в съпоставката между различни култури (Suh, Diener, Oishi & Triandis, 1998). За Маслоу (Maslow, 1968) то е понятието за себеактуализация, за Роджърс (Rogers, 1961) то се свързва с идеята за напълно и цялостно функциониращия човек, Ериксън (Erikson, 1959) то се изразява в етапите на развитие на его-идентичността, които обхващат целия жизнен път на човека, Олпорт (Allport, 1961) го определя като достигнатата степен на зрялост, а за Юнг (Jung, 1933) то характеризира процеса на индивидуация.

Психичното благополучие е определяно и като „основна тенденция и цел в живота” (Buhler, 1935), като изразяващо се в настъпващите личностни промени през периода на възрастност и с напредване на възрастта (Neugarten, 1968; 1973), чрез позитивните критерии за психично здраве, които изместват първоначалните определения за психично благополучие като липса на болест (Jahoda, 1958). Според разгледаните теоретични ориентации трудните житейски предизвикателства допринасят за по-дълбоко и обширно себепознание, достигане до зрялост и по-висока ефективност. Посочените определения обаче са слабо емпирично проучени поради липса на валиден и надежден изследователски инструментариум за оценка. Освен това те са разнообразни и е трудно да се избере кое от тях е основната характеристика на позитивното психично функциониране.

К. Риф (Ryff, 1989; Ryff & Keyes, 1995) създава **таксономия** или **многоизмерен модел на психичното благополучие** като разработва и апробира скала за измерването му. Тя анализира цитираните определения и прави опит да ги обедини и сведе до следните 6 компонента или основни измерения на успешното функциониране:

1. *себеприемане* – способността да откриеш и приемеш своите силни и слаби страни. Изразява се в стремежа да се чувства добре, дори когато личността осъзнава ограниченията си, в поддържане на позитивни нагласи към себе си, която е основна характеристика на психичното здраве, част от процеса на себеактуализация, оптималното функциониране и зрелостта.

2. *наличие на цел в живота*, която да му придава смисъл и посока, усещане за целеустременост и реализация на намеренията. Откриване на смисъла на живота в преодоляването на предизвикателствата и в полаганите усилия за това. Целият жизнен път на оптимално функциониращия човек представлява набор от променящи се цели и задачи. Необходимо е личността да е продуктивна и творческа с цел придобиване на емоционална цялост в по-нататъшен етап от живота.

3. *личностно израстване* или усещането, че заложибите и потенциалът на личността се реализира във времето в максимална степен. Тук се включват идеите за непрекъснато развитие, за учене през целия живот, отвореност към знанието и опита, приемане на нови предизвикателства и задачи, различни от тези в предишните периоди на живота. Този аспект от психичното благополучие е най-близо до разбирането на Аристотел за евдемония.

4. *установяване на позитивни взаимоотношения с другите* – установяване и поддържане на междуличностни взаимоотношения на близост, топлота и взаимно доверие със значимите други. Способността да обичаш както себе си така и другите, да проявиш емпатия, да изпиташ искрено приятелство, чиста любов (способност за интимност) и по този начин да достигнеш до по-пълна и цялостна идентификация с другите е критерии за зрялост. Тя се изразява в даване на напътствия и съвети на другите).

5. *способността да се справяш с ежедневните предизвикателства на средата*. Този аспект от психичното благополучие включва индивидуалните способности на личността да създава или избира среда, която е подходяща за развитие на психичните ѝ качества, на задоволяване на собствените ѝ нужди и желания като преодолява конкретни препятствия. Периодът на зрялост изисква участие в значима сфера на дейности извън собственото Аз. С напредване на възрастта се увеличава необходимостта от развитие на способност за цялостен контрол над средата и желанието да я променя творчески чрез физическа или умствена дейност. Приемането на процеса на стареене в позитивен смисъл се свързва и с това в каква степен личността се е възползвала от възможностите, които са ѝ били предоставени през целия жизнен цикъл.

6. *независимост* – или да притежаваш силата да следваш личните си убеждения дори и те да са срещу здравия разум. Да се поддържат собствено индивидуалните черти на личността в рамките на широката социална среда, да се търси усещане за самоопределение и лична автономност наличие на качества като самоопределение, независимост на мнението и вътрешна регулация на поведението. Самоактуализиращата се личност притежава

качества, които са устойчиви на процеса на енкултурация. Тя функционира независимо, не се нуждае от одобрението на другите, оценява по индивидуални вътрешни стандарти, освободена е от колективни страхове и вярвания и от законите на масите. Процесът на обръщане към себе си с напредване на възрастта дава на личността усещане за независимост от нормите, които ръководят ежедневието ѝ живот.

Факторите, които влияят на психичното благополучие са свързани с наследствеността (Lykken & Tellegen, 1996), с чертите на личността (McCrae & Costa, 1994), с условията на средата (Veenhoven, 1991), с достъпа до информация (Schwarz & Strack, 1999), с различната времева перспектива – дългосрочна и краткосрочна (Headey & Wearing, 1989), с механизмите за сравнение на опита на личността и поставените стандарти или системата от желани за достигане цели, мотивацията и ценностите (Emmons, 1996).

В научната литература са налице резултати от множество проведени изследвания по-конкретно за *влиянието на социодемографските фактори върху психичното благополучие* като възраст, пол, социално икономически статус, етническа и/или расова принадлежност (Ryff et al., 1999; Ryff & Singer, 2002a; Ryff et al., 2003; Markus et al., 2004). Те показват, че с увеличаване на **възрастта** хората се чувстват по-удовлетворени от своя живот (Diener & Suh, 1998), позитивните емоции при някои хора се увеличават, а при други намаляват докато негативните емоции остават стабилни или намаляват (Shmotkin, 1990). Напредването на възрастта не означава задължително намаляване на нивото на психично благополучие, както мнозина очакват (Okun, 1995). Повечето хора се адаптират към процесите на стареене като съхраняват нивата на изпитвано щастие и удовлетворение от живота (Diener et al., 1999; Diener & Suh, 1997). Те приемат предизвикателствата, които предлага напредналата възраст (Shmotkin, 1991). С увеличаване на възрастта себеприемането се променя в ниска степен, но са налице значителни изменения в начина, по който човек се справя в средата. Най-значими промени настъпват в жизнените цели през различните възрастови етапи от живота на хората. Става ясно, че психичното благополучие е динамично понятие, което силно се влияе и е подвластно на промените в живота на човека.

Социално икономическият статус също оказва влияние върху психичното благополучие на личността. Установено е, че по-богатите хора са по-щастливи, но статистически значимите различия са слаби (Diener et al., 1999). Освен това корелацията между материалното благосъстояние на членовете на дадена нация и средните стойности на психичното им благополучие е висока и стабилна (Diener et al., 1995a). Въпреки това обаче проведените изследвания в различни страни показват, че с увеличаване на дохода на населението не се увеличават стойностите на психичното благополучие (Diener et al., 1993; Diener & Suh, 1997; Бакрачева, 2009; Байчинска, Бакрачева & Савова, 2009). То е повлияно от очакванията,

поставените житейски цели за достигане и процесите на социално сравнение, които протичат. Известно е, че хората, които силно желаят финансово благополучие, разглеждано като външен мотиватор, са по-нещастни и неудовлетворени в сравнение с другите хора (Kasser & Ryan, 1993; 1996). Този извод се потвърждава от проведени изследвания в развиващи се страни (Ryan et al., 1999). Насочването към постигане на вътрешни цели, като например създаване на позитивни взаимоотношения, личностно израстване и предаване на натрупания опит на членовете на общността, увеличава стойностите на психично благополучие (Kasser, 1998).

Стойностите на психичното благополучие се увеличават с напредване на възрастта, при наличие на по-висок образователен статус, ако човек е екстраверт по природа и с намаляване на нивото на невротизъм. Хората с по-високи стойности на *евдемонистично* психично благополучие са по-млади, по-образовани и са по-отворени към усвояване на опита. Хората с по-високи стойности на *хедонистично* психично благополучие са с по-ниско образователно ниво, на средна и зряла възраст и са по-малко отворени към усвояване на опита (Charles, Reynolds & Gatz, 2001).

Идеята, че **социалните мрежи** играят важна роля при поддържане на психичното благополучие е добре известна (Cobb, 1976; House, 1981). Резултатите от проведени изследвания показват, че *качествените характеристики* на социалните мрежи, като например до каква степен човек е възможно да им се довери с цел получаване на социална подкрепа и *структурните им аспекти*, като обхват и големина, оказват влияние върху психичното благополучие (Cohen & Wills, 1985; Thoits, 1995). Хората, които се чувстват подкрепени емоционално, инструментално и чрез информационни ресурси от членовете на своето обкръжение, ако и когато се нуждаят, имат по-ниски нива на стрес и симптоми на депресия при трудни житейски ситуации. Хората, които установяват и поддържат приятелски отношения с членовете на семейството си, с колеги и съседи изпитват по-често и с по-голяма интензивност позитивни емоции и са подложени на стрес в по-ниска степен (Cohen & Wills, 1985).

Психичното благополучие зависи и от степента на **социално включване** (Leary, 1990) и от възприятието, че човек е ценен за другите (Pyszczynski, Greenberg & Solomon, 1997). Множество изследователи смятат, че проявата на предразсъдъци и поведение на дискриминация към конкретен човек или групата, към която принадлежи, неизменно води до негативни психически последици (Allport, 1954). В голяма степен чувството на достойнство на личността зависи от социалната оценка на групата, с която той се идентифицира и към която принадлежи (Cartwright, 1950, с. 440). При членове на групи, които заемат ниска позиция в социалната йерархия или са социално изолирани, липсва чувство на себеуважение и зачитане на собствената личност.

Несъмнено членовете на стигматизирани групи в обществото са

наранени по множество начини от проявените към тях прикрити (маскирани) или явни предразсъдъци и дискриминация (Major, Quinton & McCooy, 2002). Членовете на стигматизирани групи в обществото като жени, емигранти, етнически малцинства (Major et al., 2002) се себевъзприемат като жертви на проявена дискриминация и имат по-ниски стойности на самооценка, психично благополучие и себеуважение.

Други изследвания обаче опровергават цитираните резултати. Не е установена например еднозначна зависимост между това да принадлежиш към стигматизирана група и да имаш ниска самооценка (Crocker & Major, 1989; Twenge & Crocker, 2002). Членовете на раси, към които се проявяват предразсъдъци и дискриминация (например цветнокожи в САЩ) имат по-висока самооценка в сравнение с представителите на нестигматизирани раси (например бели европейци в САЩ). Същевременно обаче представителите на други групи като латиноамериканци, например, имат по-ниска самооценка в сравнение с членове на по-високо стоящи и привилегирани групи в обществото и социалната йерархия. Нещо повече, вътре в самите стигматизирани групи повечето членове имат висока самооценка (Diener, Larson, Levine & Emmans, 1985). Същите изследвани лица обаче е възможно да реагират емоционално към проявените към тях предразсъдъци по различен начин при промяна в социалната среда (Friedman & Brownell, 1995). Получените резултати показват, че не всички членове на стигматизирани групи приемат и реагират на проявените към тях предразсъдъци и дискриминация по един и същи начин.

2.2. Самооценката като аспект от психичното благополучие

В научната литература самооценката се разглежда като основен **мотив** за действие. Тя е наричана „мотив за себеподдръжка” (Tesser & Campbell, 1983), „мотив за гордост от себе си” (Covington, 1984), „мотив за себеразвитие” (Kaplan, 1975), „една от основните човешки потребности” (Maslow, 1970) и дори е определяна като „основно чувство” (McDougall, 1932). Според Хобс (цитирано в Allport, 1968, с. 16) „най-голямата радост за човешката душа е да има високо мнение за себе си”. Цитираните автори са единодушни, че в личността е налице общо споделяно желание за съхранение и засилване на усещането за себе си.

Основните фактори, които влияят върху процеса на самооценка (Rosenberg, 1986) са *социалното сравнение и приписване на качества на собствената личност*. Тези процеси се основават на метафората за социалното огледало (Cooley, 1912) и на влизането в ролята на другия (Mead, 1934). Според тях самооценката на хората, като резултат от

социалното взаимодействие, е силно повлияна от съжденията на другите, какво мислят за личността и как я възприемат. При социалното сравнение (Festinger, 1954) в ситуация на липса на обективна информация за личността, хората изграждат самооценката си като се сравняват с другите (Pettigrew, 1967). Приписването на качества, мотиви, намерения на самите себе си се основава на наблюденията на нашите собствени действия. Ние стигаме до заключения за себе си като наблюдаваме успехите или неуспехите от своите усилия.

Емпирично е установена *връзка между самооценката при юношите, от една страна, и престъпността, ниския успех в училище и депресията, от друга* (Kaplan, 1980). Подрастащите, които имат ниска самооценка често имат незадоволителен социален опит, който води до чувство на съмнение в качествата на собствената личност. В опит за намаляване на това чувство те започват да участват в престъпни групи, които засилват самооценката им. Успехът в училище е видим индикатор и важен аспект от чувството на гордост и удовлетвореност от себе си. Той е значим в обществото, защото високите оценки в училище водят до позитивно социално сравнение.

Според изследователите (Beck et al., 1979) хората, които проявяват симптоми на *депресия* изграждат цялостна система от негативни мисли. Според депресирания човек светът е неприятно място, в което хората са себелюбиви, а бъдещето лишено от надежда. В унисон с мрачната картина, която изгражда за света, депресираният човек се чувства виновен, незначим и обезценен. В обобщение депресията води до ниска самооценка на личността.

В научната литература е добре известен фактът, че **хората от източните култури** и по-специално малцинствените групи в Азия **имат по-ниски нива на самооценка** и на психично благополучие в сравнение с хората от западните култури. Например японци, китайци и корейци имат по-ниски нива на удовлетвореност от живота, по-често изпитват негативни емоции като вина и срам, имат по-високи стойности на тревожност, депресия и песимизъм в сравнение с представителите на другите култури (Diener & Diener, 1995; Heine & Lehman, 1997a; Kitayama, Markus, Kurokawa, 2000; Kitayama, Markus, Matsumoto & Norasakkunkit, 1997; Lee & Seligman, 1997; Diener, Suh, Smith & Shao, 1995; Kitayama et al., 2000). В търсене на обяснение на получените резултати учените насочват своето внимание към изследване на променливи като индивидуализъм-колективизъм (Oyserman, Coon, Kemmelmeier, 2002; Triandis, 1995), нормите и различията в изразяването на емоциите в различните култури (Diener et al., 1995).

Представителите на източните култури признават културните различия със западните култури, приемат психологическите противоречия, които имат с тях и в резултат имат по-ниски нива на удовлетвореност от

живота и по-големи колебания в самооценката. Като различие в представителите на източните и западните култури учените изтъкват факта, че това е *диалектическото срещу синтетичното мислене*. Представителите на западната култура възприема противоречието и несигурността (Peng & Nisbett, 1999) в рамките на нормалното. Психологическата наука, която се развива в западното общество е приела, че една от основните потребности на хората е да обобщят противоречивата информация и да намалят колебанията и различията за обекта на нагласи (Festinger, 1957; Lewin, 1951). Въпреки че нагласите се определят като комплексни (сложни) и многоизмерни, по правило тяхната природа е дихотомна или двуполусна. Нагласите за даден обект са негативни или позитивни, но никога едновременно и двете. Именно за това те се измерват с биполярни скали в диапазона „харесвам-не харесвам”. В психологията обаче слабо са изследвани амбивалентните нагласи (Thompson, 1995). Общоприет факт е, че противоречивите и взаимно изключващи се нагласи водят до психическо напрежение, вътрешен конфликт и до потребност от структурирането им. Теорията за когнитивния дисонанс (Festinger, 1957) и теорията за полето (Lewin, 1951) обясняват именно разглежданата тенденция. Все повече обаче се увеличава броят на проведените кроскултурни изследвания, които поставят под съмнение това явление (Choi & Choi, 2002; Heine & Lehman, 1997; Peng & Nisbett, 1999).

Представителите на **западните култури** се стремят към линеарност и синтез в своето мислене. Те разглеждат противоречията като взаимно изключващи се и за това търсят да ги сведат до структура с цел тяхното намаляване (Lewin, 1951). Вярванията на западните култури се коренят (Lewin, 1935) в учението на Аристотел, което се основава на **три закона**: 1) *Закона за тъждеството (идентичността) (латинското *lex identitatis*)*, който гласи, че А е А, 2) *Закона за противоречието (латинското *lex contradictionis*)* – А не е А и 3) *Закона за изключеното трето (латинското *Les exclusi tertii sive medii inter duo contradictoria*)* – от две противоположни твърдения едното е истинно, другото е неистинно и няма трета възможност. В резултат на това хората от западните култури като цяло се опитват да избягват противоречиви и взаимно изключващи се нагласи, предпочитания, ценности и поведение към един и същ обект с цел да намалят когнитивния дисонанс и конфликтите, които изпитват (Festinger, 1957; Lewin, 1951).

Проведените изследвания в западните култури показват, че хората имат противоречиви нагласи към определени обекти като например представителите на различни етноси и раси (Thompson et al., 1995). За това често използвана методология за изследването им са скали за оценка със семантичен диференциал, в които позитивните и негативните нагласи (харесвам – не харесвам, приемам – не приемам) се измерват относително независимо. Въпреки това обаче да бъде оценен Аз-ът едновременно с позитивните и негативните му характеристики за представителите на

западните култури би звучало неприемливо, нелогично и дори невъзможно. Двойствеността (приписването както на позитивни, така и на негативни черти) в оценката на Аз-а е неприемлива в култури, в които на позитивната самооценка се отдава голямо значение и тя е елемент в развитието на личността и в образователната система (Heine, Lehman, Markus & Kitayama, 1999). Позитивната самооценка е по-важна за изследваните лица от възприятието им за контрол и от нивото на оптимизъм, което изпитват (Taylor & Brown, 1988).

Диалектическото мислене се заражда в идеите на Конфуции и Буда (Peng & Nisbett, 1999) в източната философска и религиозна традиция. То се основава на **три принципа**: 1) *принципа за противоречие* - две противоречиви и взаимно изключващи се твърдения могат едновременно да бъдат верни, 2) *принципа за промяната* – всичко във Вселената е в непрекъсната промяна и 3) *принципа за цялостност (холизъм)* – всички неща във Вселената са взаимно зависими. Днес принципите на диалектическата логика са част от културните вярвания и традиции на множество народи от Азия като китайците, японците и корейците (Peng & Nisbett, 1990).

Разгледаното диалектическо мислене оказва влияние на начина, по който азиатските народи възприемат и оценяват себе си, своя живот и личното им психично благополучие. Те признават наличието на противоречия и дори наличието на негативни черти в себе си. Например, японците са самокритични, приемат своите неуспехи наравно със своите успехи, както своите силни страни така и своите недостатъци и изпитват по-силен когнитивен дисонанс при негативен личен житейски опит (Kitayama et al., 1997).

Представителите на **източните култури** по-лесно възприемат психологическите противоречия включително и едновременното приписване на позитивни и негативни черти и представи за себе си. В самооценката си те проявяват по-високи нива на **двойственост** (Peng, Ames & Knowles, 2001). Представителите на диалектически ориентирани култури възприемат света винаги като изграден от два различни принципа: мъжественост и женственост, сила и слабост, добро и зло, които едновременно съществуват в един и същи обект. За тях двойственото начало (ин и ян) във всички неща, включително и в Аз-а, е по-скоро норма, а не изключение.

Мисленето на представителите на източните култури включва съвместяването на два противоположни характеристики като на доброто е противопоставено злото, щастието е заменено от тъгата, а на себекритичността е противопоставено съчувствието към собствената личност (Kitayama & Markus, 1999; Peng & Nisbett, 1999). Диалектическата културна традиция, към която също принадлежат латиноамериканската и африканската култура, подкрепят цялостното мислене и не приемат

изказването на крайни позиции и мнения. В резултат двойствеността е дълбоко вкоренена в самооценката на техните представители. В резултат на това, че възприемат двойствеността в устройството на света те са относително нерешителни в действията и поведението си.

Представителите на източните култури като цяло очакват и приемат повече негативни събития в своя живот. Източната философия и духовна традиция обръща внимание на преходността на нещата, включително и на позитивния опит, късмета и положителните чувства (Diener et al., 1995; Kitayama & Markus, 1999). Например, японците не проявяват нереалистичен и неоснователен оптимизъм, не преувеличават възприятието за контрол при оценката на своята личност, своя живот, натрупан опит и бъдещо развитие (Heine et al., 1999; Heine & Lehman, 1997a). Китайците също така имат по-ниски стойности на оптимизъм в сравнение с американците, отчасти защото възприемат негативния житейски опит като по-непреходен и устойчив във времето. Хората от източните култури имат по-ниски нива на удовлетвореност от живота в сравнение с хората от западните култури, защото приемат съвместното съжителстване на доброто и злото в техния живот (следвайки диалектическия принцип за противоречие) и защото възприемат света като непрекъснато развиващо се и променящо се място (според диалектическия принцип за промяна).

Представителите на източните култури изпитват повече негативни емоции и обръщат по-голямо внимание на негативния си житейски опит в сравнение с представителите на западните култури (Schimmack, Oishi & Diener, 2002). При източните народи позитивните емоции са по-краткотрайни и по-променливи като следват диалектическия принцип за промяна, имат по-рядко емоционален баланс, което се дължи на диалектическия принцип за противоречие и за това логично имат и по-ниски нива на психично благополучие (част от което са позитивните и негативните емоции) и самооценка в сравнение с представителите на другите култури. Американците, например, изпитват и изразяват повече позитивни емоции в сравнение с хората от източните култури (Diener et al., 1995).

Друга променлива освен самооценката, която оказва влияние върху себевъзприемането, е **усещането за контрол** (Gecas, 1991; Wells & Marwell, 1976). След като Ротър (Rotter, 1954) въвежда в литературата понятието „локус на контрол“, различни автори изразяват същата идея, но предлагат други понятия като „компетентност“, „ефикасност“ или само „контрол“ на личността. Ако самооценката представлява общата оценка за собствената личност, то усещането за контрол се изразява в причините, чрез които хората обясняват възникването на значими събития в техния живот (Pearlin & Schooler, 1978). Емпирично е доказано, че двете понятия са свързани, но различни и независими едно от друго (Franks & Marolla, 1976; Gecas, 1991; Owens, 2001). Склонността да се приписват резултати от действията на *външни фактори* се нарича „външен локус на контрола“ (екстерналност).

Склонността да се приписват резултати от действията на *вътрешни фактори* се нарича “вътрешен локус на контрола” (интерналност). Вътрешните фактори са полаганите усилия от личността, нейните положителни и отрицателни качества, наличието или отсъствието на необходими знания, умения и навици и т. н.

Усещането за контрол е пряко свързано със субективното психично благополучие на личността (Campbell, 1958). В проведени изследвания с възрастни се установява висока позитивна корелация между усещането за контрол и самооценката на личността и силна негативна корелация между усещането за контрол и депресията и тревожността. Хората с високи стойности на усещане за контрол се чувстват по-удовлетворени от своя живот и изпитват повече и по-често позитивни чувства.

В САЩ афроамериканците имат относително по-висока самооценка, но по-слабо изразен контрол в сравнение с бялото мнозинство (Hughes & Demo, 1989). Множество проведени изследвания основно в Западна Европа установяват, че членове на етнически малцинства нямат по-ниска самооценка в сравнение с представителите на мнозинството (Burns, 1982; Gray-Little & Hafdahl, 2000; Porter & Washington, 1979; 1993). Подобни са резултатите и за представителите на етническите малцинства в Холандия (Verkuyten et al., 2001) и Великобритания (Barrett, 2007). Според учените успешният личен опит, реализираното волево поведение и мястото, което заема личността в обществото, са най-важните фактори, които влияят върху усещането за контрол. Логично проявената дискриминация към представителите на малцинствата намалява възможността за изпитване на контрол върху събитията в жизнения път на личността.

Измерването на самооценката е процес в психологията, който има своето дълго историческо развитие още от изследванията на Уилям Джеймс (1842-1910) и неговите 2 тома превърнали се в класически творби за Аз-а „Принципи на психологията”. През годините са разработвани и предлагани различни изследователски инструменти за самооценката. Освен традиционните скали за измерване на самооценката, тя е измервана чрез опита (Savin-Williams & Jaquish, 1981), чрез рисунки или картини при децата (Harter & Pike, 1989), чрез оценката на съучениците (Demo, 1985), чрез измерване на идеалния Аз (Block & Robins, 1993), чрез отчитането на предпочитанията към определени букви (Kitayama & Karasawa, 1997) и чрез отчитане времето за реакция (Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998). Повечето изследователи логично се доверяват на емпирично валидизирани скали за самооценка, една от които е Rosenberg Self-esteem Scale (Rosenberg, 1965). Тя е широко използвана (Blascovich & Tomaka, 1991), защото психометричните ѝ свойства са подробно изследвани (Gray-Little et al., 1997). Авторите заключават, че разглежданата скала е надеждна и валидна за измерване на самооценка и „тя напълно заслужава своето широко приложение и голяма известност” (пак там, с. 450). Те посочват също така,

че 10 айтема, от които се състои скалата биха могли да се намалят без това да засегне коректното измерване на самооценката.

2.3. Оптимизмът и песимизмът като ориентации в живота

Ако това, че вярваме в нещо го реализира, то наистина **позитивното мислене** би представлявало сила. Почти всеки човек е изпитвал неговите силни страни. Наистина ли обаче те са реални? Наистина ли хората, които мислят позитивно се справят по-добре и по-лесно в трудни ситуации с предизвикателствата в живота? Наистина ли, например, те се възстановяват по-бързо след боледуване? Ако това е така как и защо се случва? Какъв е механизъмът, който стои зад него?

Според психолозите позитивното мислене се свързва с *позитивните очаквания за бъдещето*, които оказват влияние върху поведението. Хората, които възприемат желаните резултати като достижими продължават да се борят за тях дори, когато напредват бавно и срещат затруднения. Когато резултатите им изглеждат недостижими обаче те престават да полагат усилия и се отдалечават от своите цели. Именно по този начин очакванията на хората са основа за избор на дадена поведенческа стратегия: да продължат да се борят или да се откажат и предадат.

Научните изследвания в тази насока първо са обръщали внимание на очакванията свързани с конкретна ситуация, но с времето те задълбочават своя анализ и насочват вниманието си към очакванията като цяло, в по-широк смисъл. Учените са единодушни, че очакванията представляват значима част от личността и те остават относително стабилни във времето и средата. В този смисъл **оптимизмът** може да се определи като *нагласа, че ще се случат добри неща в бъдеще в живота на човека, разбирани като противоположни на лоши* или това е *очакването, че бъдещите цели на личността са постижими чрез преодоляване на проблемни житейски ситуации* (Scheier & Carver, 1985).

Какво точно представлява оптимизмът и защо оказва влияние върху позитивната психология? Антрополозите (Tiger, 1979, с. 53) описват оптимизма като „настроение или нагласа, която се свързва с очакването на личността за бъдещето, което е социално желано, за нейна полза или удоволствие”. Въпреки че оптимизмът е обект на анализ в множество изследвания, в тях се срещат малко на брой определения. Те споделят допускането, че оптимизмът е основно когнитивно понятие със силно *мотивационно влияние* и последствия.

Тъй като е налице връзка между оптимизма като ориентация в живота и начините за справяне със стреса в живота психолози разработват *модел за саморегулация на поведението* (Scheier & Carver, 1985; 1987). Той описва

процесите, които са в основата на целенасочените действия на личността (Carver & Scheier, 1981). Основната идея е, че действията на хората са ръководени и предопределени от вярванията им за вероятните резултати от поведението им. Тази идея има своята дълга история в теориите за мотивацията в психологията (Bandura, 1977; 1982; 1986; Lewin, 1938; Rotter, 1954; Seligman, 1975; Tolman, 1932; 1938).

В основата на теориите за мотивацията или т.нар. теории *ценност х очакване* е идеята, че човешкото поведение е ориентирано към постигането на определени *цели*. Оттук произтича и предположението, че когато оптимистите се изправят пред препятствие те са по-самоуверени и по-постоянни, дори когато напредват трудно и бавно. Песимистите, от своя страна, се колебаят повече в своите решения и по правило очакват краен провал. Разгледаните две тенденции в човешкото поведение съответно водят до два различни подхода при справяне в рискови ситуации (Carver et al., 1993; Stanton & Snider, 1993).

Според модела за себерегулация (Carver & Scheier, 1981; 1999) очакването на позитивни неща или изпитването на оптимизъм засилва стремежа на човек към постигане на поставените от него житейски цели. Шнайдер (Schneider, 2001, с. 252) пише: „В нашия живот често откриваме позитивни страни на положението, в което се намираме... което ни помага да бъдем в мир със себе си, да преоценим своя опит, да се организираме и мобилизираме пред бъдещите предизвикателства. Тази гледна точка предизвиква изпитване на надежда, гордост, любопитство и ентузиазъм, които във висока степен допринасят за откриване на смисъла на живота, за развитие на потенциалните ни заложби и силно мотивират човек в постигане на поставените цели”.

Според разработения модел (Carver & Scheier, 1981) хората, които възприемат желаните от тях цели за достижими и възможни за реализиране продължават да полагат усилия за постигането им дори, когато това е трудно и болезнено. Когато обаче целите изглеждат недостижими поради липса на определени личностни качества или поради затруднения от средата, хората намаляват полаганите усилия и се отдалечават от преследваната цел. Ето защо очакванията за резултатите се възприемат като основен определящ фактор за избор между два вида поведенчески стратегии: непрекъснатата борба или отказ.

Понятието оптимизъм е директно свързано с понятието „*атрибутивен стил*” и когнитивни модели на заучената безпомощност при човека. Според тях хората откриват причините за настоящите си и бъдещи очаквания в силата и влиянието на миналия си опит. Причината за сегашните си чувства, мисли и поведение крие обяснението, което те дават за минали събития в живота им. Тенденцията да се отдават и обясняват негативните резултати чрез сигурни, общи и вътрешни причини е предпочетена от песимистите. Тенденцията да се обясняват негативните събития и житейски

опит чрез несигурни, специфични и външни причини е избирана от оптимистите.

През последните години оптимизмът е бил обект на анализ от множество изследователи (Chang, 2001; Peterson, 2000; Snyder, 1994; Scheier & Carver, 1992). Резултатите показват, че стойностите на оптимизма могат да влияят на разнообразни характеристики на хората като добро настроение (Weisse, 1992), достигнати постижения в средата (Curry, Snyder et al., 1997), физическо здраве (Scheier & Carver, 1987), по-лек възстановителен процес след боледуване или оперативно лечение (Scheier et al., 1989). Оптимистите прилагат по-адаптивни и стабилни стратегии за справяне със стреса (Carver et al., 1989), поддържат по-високи нива на психично благополучие по време на стресови ситуации, по-леко приемат житейските трудности и по-бързо се адаптират към живота в университета (Aspinwall & Taylor, 1992), имат по-безопасно сексуално поведение (Morrill et al., 1996), имат по-голям успех, когато участват в програми за справяне с алкохолна зависимост (Strack et al., 1987), имат по-високи академични, спортни, военни, трудови и политически успехи (Peterson, 2000), имат по-голяма лична ефикасност (Bandura, 1997) и имат по-високи нива на усещане за надежда (Snyder, 1994; 2002). Налице е обратна зависимост между нивото на оптимизъм като ориентация в живота и невротизма (Smith, Pope, Rhodewalt & Poulton, 1989), негативните емоции, хроничната тревожност и черти на личността като себесъмнение, емоционална лабилност и безпокойство (Thompson, 2002). В сравнение с песимистите оптимистите са харесвани повече (Carver, Kus Scheier, 1994), съхраняват по-дългосрочни приятелски отношения (Geers, Reilly & Dember, 1998), имат по-малко негативен социален опит във взаимоотношенията (Lepore & Ituarte, 1999), чувстват се повече социално подкрепени в стресови житейски ситуации (Park & Folkman, 1997; Dougall et al., 2001), приспособяват се по-лесно към важни промени в живота (Aspinwall & Taylor, 1992). Жени-оптимисти, които не успяват да бъдат оплодени успешно инвитро го приемат по-лесно в сравнение с песимистите (Litt, Tennen, Affleck & Klock, 1992).

Най-разпространения инструмент за отчитане на индивидуалните различия в степента на оптимизъм и песимизъм изпитвани от личността и разбираани като ориентации в живота е *Life Orientation Test (LOT)* (Scheier, Carver, & Bridges, 1994). Той се състои от 10 въпроса, които измерват очакванията на личността за постигане на резултати в бъдеще. Направеният факторен анализ на теста показва два независими един от друг фактора, изградени от въпросите за оптимизъм и въпросите за песимизъм. Установена е позитивна корелационна зависимост между получените резултати и инструмент за вътрешен контрол и самооценка, негативна е корелацията със скалите за депресия и загуба на надежда и е относително независим от скала за социална желателност. Оптимизмът измерен чрез теста се възприема като относително стабилна черта на личността, която се променя в ниска степен

във времето дори и след преживени трудни житейски ситуации. Множество автори докладват тест-ретест корелационна зависимост от 0.79 за период от 4 седмици (Scheier et al., 2001). Налице е корелационна зависимост от 0.69 между нивото на оптимизъм и песимизъм, измерено в 3 последователни години чрез теста при 460 здрави жени на средна възраст. Резултатите остават относително стабилни дори и след претърпяна катастрофа (Carver & Scheier, 1999). При изследване на хората, които се грижат за пострадали свои близки в продължение на 6 месеца нивото на изпитвания от тях оптимизъм намалява едва с по-малко от 1 точка по 32-точкова скала. Въпреки че скалата има своето голямо приложение в научната литература, тя не е лишена от критики (Robbins et al., 1991; Smith et al., 1989).

В проведено изследване на първокурсници как се приспособяват към университетския живот (Segerstrom, Taylor, Kemeny & Fahey, 1998) са измерени множество променливи, между които оптимизмът като ориентация в живота и психичното благополучие в два времеви момента: през първия семестър, при започване на учебните занятия и 3 месеца по-късно. Резултатите показват, че нивото на изпитвания оптимизъм оказва значително влияние върху психичното благополучие на изследваните лица. Високите стойности на оптимизъм при постъпване в университета водят до изпитване на по-малко стрес 3 месеца по-късно. Необходимо е да се отбележи, че в проведеното изследване нивото на оптимизъм се измерва независимо от другите характеристики на личността като самооценка и локус на контрол. Ето защо може да се направи извода, че оптимистичната ориентация в живота оказва позитивно влияние независимо от чертите на личността. Налице са и данни за стратегиите, които изследваните лица използват за справяне със стресови ситуации. Оптимистите избират повече активни стратегии и по-рядко напускат ситуацията. Тези, които предпочитат да напуснат ситуацията се адаптират по-трудно в сравнение със студентите, които предпочитат активните стратегии. Оптимистите се справят по-успешно от песимистите отчасти, защото прибягват до по-активни стратегии за справяне със стреса.

Оптимистите и песимистите използват **различни стратегии при справяне със стреса** (Carver et al., 1989; Scheier, Carver & Bridges, 2001; Scheier et al., 1986; 2001). Проведените изследвания в тази насока показват, че оптимистите използват по-адаптивни стратегии, прибягват направо до действия за справяне с проблемите, те са по-директни, когато се сблъскат с житейски трудности, насочват вниманието си към усилията, които полагат за справяне със стресови ситуация, в която се намират, по-лесно я приемат, опитват се лично да израстат чрез нея и да извлекат позитивен опит от трудностите. Песимистите отричат съществуването на трудностите, опитват се да избегнат разрешаването на проблемите и по-често се отказват като напускат ситуацията. Оптимистите при справяне със стреса като прибягват до емоциите си приемат и разглеждат реалната ситуация в най-добрата ѝ

светлина. Те се опитват да се развият като личности чрез трудностите, през които преминават. Оптимистите използват предимно стратегии за справяне със стреса, които са насочени към решаване на проблема, а песимистите предпочитат стратегии, които се основават на емоциите, на отричане на ситуацията и са свързани в по-ниска степен с достигането на цели в дългосрочен план.

Общоприето е разбирането, че позитивното мислене помага на човек да се справи с трудни ситуации и житейски препятствия като, например, възстановяване след боледуване. Научната общност възприема подобни твърдения с доза скептицизъм и недоверие (Angell, 1985). Въпреки това обаче получените резултати от проведени научни изследвания показват, че в тази народна мъдрост има доза истина.

Влиянието на изпитвания оптимизъм се разпростира както над психичното, така и над **физическото благополучие** на личността. Това се потвърждава от изследване на група мъже, на които е извършена операция за поставяне на коронарен артериален бай-пас (Scheier et al., 1989). Всеки пациент е интервюиран един ден преди операцията, между 6 и 8 дни след операцията и 6 месеца след операцията. Измерени са и множество физиологични променливи свързани със следоперативното възстановяване в трите времеви интервала. Изследваните лица попълват *Life Orientation Test (LOT)* (Scheier, Carver, & Bridges, 1994) 1 ден преди операцията.

Резултатите показват, че оптимизмът е негативно корелационно свързан с физиологичните променливи от електрокардиограмите на пациентите и с някои видове ензими от кръвта. Посочените две променливи играят важна роля при определяне на риска от инфаркт на миокарда. Оптимистите в по-ниска степен са податливи и изложени на опасността от получаване на сърдечен удар по време на операцията.

Нивото на оптимизъм се оказва и значим предиктор за степента и скоростта на възстановяването след извършване на операцията. Оптимистите по-бързо започват да стоят седнали в леглото, да стават и да се разхождат в болничната стая. Те са оценени от обслужващия медицински персонал като възстановяващи се физически по-бързо и по-лесно. След 6 месеца от операцията оптимистите правят по-сложни и по-тежки физически упражнения в сравнение с песимистите, връщат се на пълен работен ден по-скоро и към начина си на живот и започват по-скоро да извършват обичайните си ежедневни дейности. Оптимизмът като ориентация в живота има широк дълбочинен положителен ефект върху настроението на пациентите, степента на следоперативното им възстановяване, качеството им на живот и стратегиите за справяне със стреса, насочени към решаване на проблема (например изготвяне на план за възстановяване, търсене на информация за диагнозата и прогнозата). Оптимистите са фаталисти в по-ниска степен, не избягват трудните ситуации, по-често насочват своето внимание към позитивните характеристики на ситуацията и не се опитват да подтиснат мислите за своите симптоми.

Преди операцията оптимистите правят повече планове в сравнение с песимистите и имат по-ясно дефинирани цели за своето възстановяване, те по-малко се фокусират над негативните аспекти на ситуацията и опита си. След операцията оптимистите търсят повече информация за своето възстановяване в сравнение с песимистите. Месец след операцията оптимистите имат по-позитивно мислене в сравнение с песимистите, търсят и откриват смисъла на това, което им се е случило. Те използват по-често хумор и преформулират ситуацията в позитивна светлина.

Посочените резултати са изследвани независимо от физическото състояние на пациентите и оптимистите не се справят по-добре, защото са били засегнати от болестта в по-ниска степен преди операцията.

До подобни заключения се стига при изследване на жени с рак на гърдата (Carver et al., 1993). Те попълват въпросници за стратегиите, които използват за справяне със стресови ситуации преди оперативната намеса, 10 дни, 3, 6 и 12 месеца след това. Резултатите показват, че е налице връзка между нивото на оптимизъм, стратегиите за справяне със стреса, които включват приемането на реалната ситуация и полагане на усилия да се извлече най-доброто от нея. Налице е обратна зависимост между нивото на оптимизъм и усилията да се държат сякаш нищо не се е случило, сякаш проблемът не съществува и да се отказват от целите си в живота от страх от поставената диагноза. Жените с по-високи стойности на оптимизъм са и малко физически уязвими през първата година след операцията.

Анализирана е връзката между нивото на оптимизъм и следродилната депресия при жени, които стават майки за първи път. Те попълват теста за оптимизъм и песимизъм като ориентации в живота (*Life Orientation Test - LOT*) (Scheier, Carver, & Bridges, 1994) и стандартизиран въпросник за депресия през 9-ия месец от бременността и 3 седмици след раждането. Установява се обратна зависимост между нивото на оптимизъм и изпитваната следродова депресия, т.е. жените с по-високи стойности на оптимизъм изпитват в по-ниска степен симптоми на депресия след раждането.

От къде произтича оптимизмът? Защо някои хора са оптимисти, а други не са? Засега знанията за **индивидуалните различия в нивото на оптимизъм** се разделят на две големи групи: причини, които се търсят в природни и биологични фактори и такива, които произтичат от възпитанието, наученото и социалната среда.

Привържениците на първата група смятат, че индивидуалните различия в нивото на оптимизъм са отчасти унаследени и вродени. Проведено изследване с теста за оптимизъм и песимизъм като ориентации в живота (*Life Orientation Test - LOT*) (Scheier, Carver, & Bridges, 1994) с извадка от повече от 500 еднополови двойки близнаци на средна възраст в Швеция установява, че наследствено обусловените фактори възлизат на 25%, което отчасти доказва генетичното влияние върху оптимизма и песимизма.

За влиянието на средата обаче се знае още по-малко. Безспорно от значение е предишния успешен или неуспешен опит от миналото на личността, който предопределя очакванията за успех или неуспех в бъдеще. Децата, например, могат да бъдат оптимисти или песимисти като следват модела на своите родители. Родителите, които имат позитивни очаквания и използват адаптивни стратегии за справяне със стреса, изграждат същите качества в своите деца. Децата стават оптимисти или песимисти като възприемат мисловните модели и стратегиите за действие на своите родители. Друг начин за оказване на влияние в тази насока от страна на родителите са *директните указания*, които те дават на своите деца при разрешаване на проблеми. Родителите, които насърчават децата си да използват адаптивни стратегии за разрешаване на проблеми осигуряват основа за развитие на оптимистични нагласи в тях.

Свикнали сме да възприемаме оптимизма като винаги водещ до нещо добро. Наистина ли обаче това е така? Налице са различни начини, при които оптимистичната нагласа има вероятност да доведе до недобри резултати.

Възможно е човек да бъде нереалистично прекалено голям оптимист или да изразява своите оптимистични нагласи по неподходящ начин. Оптимизмът, разбран по този начин, би могъл да бъде причина хората да бездействат и със скръстени ръце да зачакат да им се случат добри неща. По този начин те си намаляват шансовете за реален успех. Според това, което измерва тестът за оптимизъм и песимизъм като ориентации в живота (*Life Orientation Test - LOT*) (Scheier, Carver, & Bridges, 1994) обаче тези хора не са оптимисти. Напротив, според теста хората с оптимистична нагласа възприемат и достигат до успешна реализация на поставените си цели в резултат от полагане на постоянни усилия.

Оптимизмът е възможно да причини вреда в ситуации, които не са свързани с позитивни действия. Оптимистите посрещат проблемите и полагат усилия да ги разрешават, но вероятно този директен подход не е подходящ за ситуации, които не подлежат на контрол от личността и са свързани със значима загуба.

Може ли песимизмът да бъде в полза на човека? В науката се среща понятието „*защитен песимизъм*” (Aspinwall & Taylor, 1992). То се свързва с използвания стил за справяне със стресови ситуации, при който хората очакват още по-негативни резултати от постигнатите в досегашния им опит. Защитният песимизъм е възможно да бъде полезен в известна степен, защото създава усещането, че сякаш застава между човека и евентуалните бъдещи неуспехи, предпазва го от това да му се случат и ги предотвратява. Той спомага човек да се държи по-адекватно на ситуацията поради опасенията, че ще се случи нещо лошо и сякаш по този начин той се подготвя за него. При защитния песимизъм негативните очаквания са насочени към бъдещи събития, а при обикновения песимизъм те се

основават на неуспехи от миналото. От друга страна обаче този стил на поведение има и своята скрита висока цена. Установено е, че хората, които прибягват до него в краткосрочен план проявяват повече клинични психологически симптоми и в дългосрочен план имат по-ниско качество на живот в сравнение с оптимистите. Тези данни поставят под сериозно съмнение адаптивната стойност на защитния песимизъм.

2.4. Самотата като аспект от психичното благополучие

Безспорен факт е, че в психологията е направен детайлен анализ и подробно са изучени аспекти от социални феномени като агресия, тълпа, конкуренция и др. (Freedman, 1975). Малко внимание обаче е отделено на другия край на континуума, където социалните взаимоотношения са съвсем малко и хората се чувстват самотни.

По дефиниция (Peplau & Perlman, 1980) **усещането за самота** е *„неприятен опит съпроводен с негативни чувства, който е налице, когато мрежата от социални контакти на индивида е значително бедна като количество и качество”*.

Същите автори, след като анализират редица определения за понятието, извеждат 4 основни негови **характеристики**:

1. Чувството за самота е резултат от *дефицит* в социалните взаимоотношения на личността.
2. То е *субективно*, а не обективно. Например човек може да бъде сам без да се чувства самотен и да се чувства самотен сред тълпа от хора.
3. Усещането за самота е *негативно* чувство.
4. То е резултат от *очакването* за повече социални взаимодействия, които не се реализират на практика.

Чувството на самота се изразява в изпитване на чувство на отхвърленост от значимите други дори и ако те не споделят това възприятие, усещане за собствена незначимост, чувство на отчуждение от обкръжаващата среда, липса на привързаност, която е била налице в миналото, усещане, че няма с кой да се споделят собствените съждения и опит, че си сам и нямаш друг избор, изпитване на затруднения при създаване на нови контакти и приятелства, трудност да се премине зад видимите характеристики на личността и да се задълбочат отношенията с нея.

Самотните хора често споделят, че се чувстват подтиснати, изплашени, дори сърдити, изпитват страх и симптоми на депресия, неразбрани са от околните, с изострена чувствителност са, склонни са към самосъжаление, критика към другите и имат високи критерии към себе си (Dykstra, 1990; 1995; Dykstra & Jong Gierveld, 1994). Те възприемат себе си в

негативна светлина и проявяват свръх критичност към външния си вид. Обвиняват себе си и другите за бедните си социални взаимоотношения и имат фалшиво усещане, че никой не ги харесва. Те не полагат усилия да се включат в социални дейности, без основание изпитват безпокойство и се чувстват подценявани от значимите други, изпитват затруднения в изразяването на чувства и асертивно поведение. Боят се да се борят за правата си и да казват „не” на нежелани от тях предложения, избягват да поемат рискове, да се срещат с хора и да попадат в нови непознати ситуации. Те имат затруднения в представянето на себе си, в говоренето по телефон и в участието в групови дейности. Очакват и имат усещането, че значимите други ги отхвърлят, възприемат нещата, които им се случват в живота „изкривено” и реагират неоснователно бурно към тях.

Самотните хора (Jones et al., 1981) имат недобре развити социални умения и за това изпитват затруднения при установяването на сигурни сексуални отношения с противоположния пол. Като цяло те са в по-ниска степен удовлетворени от приятелските отношения, които поддържат и от интимния си живот (Cutrona, 1982).

В научната литература усещането за самота се свързва с личностни и социални проблеми като алкохолизъм (Nerviano & Gross, 1976), злоупотреба с наркотици (Anderson & Harvey, 1997), тревожност и депресия (Kochenderfer & Ladd, 1988; Ladd, Kochenderfer & Coleman, 1997; Sullivan, 1953), противоправно поведение в юношеска възраст (Brennan & Auslander, 1979), самоубийства (Wenz, 1977), физически заболявания и злоупотреба с използването на здравните услуги (Lynch, 1976), затруднения в ученето (Margalit & Ben-Dov, 1995), социална неудовлетвореност (Demir & Tarhan, 2001), определя се като основна черта на децата с проблеми (Van Den Berg, 1993). Тя се обуславя от набор от личностни качества като ниска самооценка, срам, чувство на изолация, външен локус на контрол и убеждението, че светът не е „правилното” място за живот.

Данни от проведени изследвания показват, че самотата е относително често срещан болезнен проблем в *периода на юношеството* (Brennan & Auslander, 1979). Въпреки това обаче са малко на брой проведените изследвания в тази насока. Те свързват чувството за самота с личностни характеристики като срамежливост (Wood & Hannell, 1977), усещане за безсилие и външен контрол (Brennan & Auslander, 1979) и с избор на неподходяща стратегия за справяне със стресови ситуации (Peplau & Perlman, 1979). Самотните студенти имат проблеми с общуването (Horowitz & French, 1979) и оценяват себе си и своите партньори в по-негативна светлина. Самотата както при ученици, така и при възрастни е свързана с негативни емоции като скука, невъзможност за почивка и усещане за неудовлетворение от социалните взаимоотношения (Perlman, Gerson & Spinner, 1978; Russell et al., 1978). Необходимо е обаче да се разграничава самотата от срамежливостта като качество на личността, от една страна, и

от желанието за осамотяване, от друга страна, разбирано като наслаждение човек да остане на саме със себе си.

Усещането за самота може да бъде изключително натрапчиво и устойчиво във времето, а не просто да се изразява в желанието за компания. Именно за това не би могло да се задоволи от присъствието на други хора в близкото обкръжение на личността. Самотата би могла да бъде нарушена от извършването на социални дейности, но не би могла да бъде облекчена от тях (Bowlby, 1969; Sullivan, 1953).

Изследването на усещането за самота в науката обаче е съпроводено с множество предизвикателства. Трудност не е да се създаде ситуация на самота в различна степен, която да бъде изследвана при контролирани условия, а да се създаде надежден и валиден инструментариум за отчитане на вариациите в самотата от ежедневиия живот.

В научната литература се срещат два различни подхода за изследване на чувството за самота: едноизмерен и многоизмерен. Първият разглежда самотата като отделно понятие и измерва нейната честота. Според втория подход самотата е многостранно явление, при което се наблюдават различия в неговите прояви (Russell, 1982).

Световно утвърден инструмент е ревизираната версия на скалата за самота *UCLA scale of Loneliness* (Russell, Peplau & Cutrona 1980). Тя е едноизмерна и се състои от 10 айтема в Ликерт формат за удовлетворението или неудовлетворението от живота и социалните взаимоотношения в него. Скалата има задоволителни психометрични свойства и е най-широко използваната в множество изследвания при различни извадки (Hojat, 1989), в Персия (Hojat, 1982), ЮАР (Pretorius, 1993) и Пуерто Рико (Jones, Carpenter & Quintana, 1985). Според Weiss (1989, с.5) „скалата за измерване на степента на самотност е по-често използвана от колеги отколкото от своите автори”. Същевременно някои изследователи поставят под съмнение нейната едноизмерност (McWhirter, 1990) и откриват 3 различни фактора.

Налице е следната **класификация на усещането за самота** (Weiss, 1973):

- *ситуативна* – която изпитваме всички
- *хронична* – която продължава повече от 1 година като интензивно усещане
- *остра и силна*, която се редува от светли периоди на ремисии.

Хората, които изпитват *ситуативна самота* по правило имат по-висока самооценка, приписват самотата на външни преходни фактори, които им създават усещане за контрол над проблема и са склонни да поемат повече социални рискове в сравнение с хората, които изпитват *хронична самота*.

Почти всички изследователи (Perlman & Peplau, 1981; Peplau & Perlman, 1982; Fees, Martin & Poon, 1999) са единодушни, че самотата е чувство, което хората изпитват при липса на лични взаимоотношения, когато не са задоволени потребностите им от интимност или компания. Тя е

също така и резултат от усещане от незадоволство от съществуващите взаимоотношения. Изследователите са единодушни, че са налице множество различни типа взаимоотношения сред контактите на личността, които изпълняват различни функции, задоволяват различни потребности и те са трудно заменяеми (Dykstra, 1993; Weiss, 1973). На основата на различните видове *взаимоотношения* в науката се дефинира **два вида усещане за самота**: като резултат от *социална изолация* и като резултат от *емоционална изолация*. Причините, които я провокират са от различно естество като настъпили промени в живота като загуба на партньор поради развод или смърт.

Установено е различие между изпитваното чувство на самота от омъжените жени, които скоро са се преместили да живеят в друг град, което е различно от изпитваната самота от самотните родители. Въпреки че жените са щастливо омъжени, те се чувстват **социално изолирани** поради липсата на широк кръг от приятели и познати, които да им създават усещане за принадлежност към дадена общност. Усещането за сигурност, което им създават техните съпрузи не намалява усещането им за самота.

Самотните родители, които са прекратили своя брак се чувстват самотни поради липсата на партньор. Те страдат от **емоционална изолация**, имат усещане за несигурност и от липсата на някой, към когото да се обърнат. Взаимоотношенията, които поддържат с приятели и колеги е установено, че не задоволяват потребността им от партньор. В обобщение, социалната самота е резултат от поддържане на относително малко на брой контакти със социалното обкръжение, а емоционалната самота се дължи на липсата на партньор.

Разглежданите два вида усещане за самота, социална и емоционална, са пряко свързани с липсата на даден вид взаимоотношения. **Социалната самота** е по-често срещана сред хора с относително малка социална мрежа от контакти, които включват малко или никакви роднини, колеги, приятели, съседи и т.н. **Емоционалната самота** е по-често срещана сред разведени хора, които нямат партньор. Семейните хора по-рядко се оплакват от емоционална самота.

В науката емпирично са установени следните **зависимости** (Gove, Style & Hughes, 1990; Dykstra, 1993; 1995; Peters & Liefbroer, 1997; Chipperfield & Havens, 2001; Pinquart & Sorensen, 2001) *между емоционалната и социалната самота*:

- Като цяло по-малко емоционално и социално самотни са жените в сравнение с мъжете.
- Мъжете смятат, че е по-трудно да се живее без партньор в сравнение с жените.
- Бракът предлага по-малко закрила и сигурност на жените в сравнение с мъжете.

- Омъжените жени се чувстват по-емоционално самотни в сравнение с оженените мъже.

- Хората, които са изградили семейство от много време се чувстват в по-ниска степен емоционално самотни в сравнение с хората, които започват да изграждат семейни отношения.

- Неженените мъже се чувстват социално самотни в по-висока степен от неомъжените жени.

- Неомъжените жени на години са по-малко емоционално и социално самотни в сравнение с разведените.

- Разводът води до изпитване на по-ниска степен на емоционална самота и по-висока степен на социална самота в сравнение с вдовството.

- Повторно оженените мъже се чувстват в по-ниска степен емоционално и социално самотни в сравнение с повторно омъжените жени.

- Налице е по-висока степен на социална самота и по-ниска степен на емоционална самота след първи брак отколкото след втори брак.

- Хората, които остават вдовци под 70-годишна възраст се чувстват самотни в по-висока степен в сравнение с вдовците над 70-годишна възраст.

Проведените емпирични изследвания (Dykstra & Fokkema, 2007) **опровергават следните „митове“ или широко разпространени популярни разбирания** за самотата:

- Не е задължително с увеличаване на възрастта човек да се чувства самотен в по-голяма степен. Налице е дори обратната тенденция. Хората в напреднала възраст се чувстват по-малко самотни в сравнение с хората на средна възраст. По правило тинейджърите имат най-високи нива на самота.

- Модерното глобално общество и увеличената географска мобилност не са причина и нямат статистически значим ефект върху увеличаването на изпитваната степен на самота. Когато хората се местят в друг град или държава обикновено те бързо изграждат своята социална мрежа до предишното ниво и достигат до изпитваните нива на самота.

- Да живее човек сам не води задължително до наличие на високи нива на самота. Хората на възраст, които живеят със своето семейство се чувстват по-самотни в сравнение с възрастните хора, които живеят сами. От друга страна обаче млади жени, които живеят сами се чувстват по-самотни в сравнение с млади жени, които живеят със съквартиранти или с домашен любимец.

Изследователите (Weiss, 1973; Peplau & Perlman, 1982) установяват следните различни видове реакции и **поведенчески стратегии за справяне с усещането за самота**. Те се основават на приписването на причините за изпитваната степен на самота, дали е вън от личността или вътре в нея самата, дали проблемът се възприема като стабилен и устойчив или като променлив и временен:

1. Хората са наранени и разстроени, което ги мотивира да търсят решение и действат за отстраняване на проблема.

2. Хората остават тъжни и апатични, страхуват се и се чувстват обезнадеждени за бъдещето на своя живот.

3. Хората стават сърдити, кисели и враждебни към другите.

В литературата се предлагат и *временни решения за дейности, насочени към преодоляване на самотата* като слушане на приятна музика, разговор с приятел, разходка, написване на писмо, четене, отделяне на време за хоби или любимо занимание, съсредоточаване над работата или дадено упражнение, духовни занимания като молитва, ако човек е религиозен, размисъл над силните страни на личността. Сред *дългосрочните решения* са полагане на усилия човек да бъде приятелски настроен към другите, отделяне на време за прекарване на места, където хората обичайно се събират, присъединяване към целеви групи като клубове по интереси, спортни отбори за хора на една и съща възраст, насочване на вниманието към развитие на нови хобита, които да включват контакт с други хора. Вземането на домашен любимец (Dykstra & de Jong Gierveld, 1994) от хора над средната възраст спомага за увеличаване на тяхната независимост и самооценка и за развитие на социалните им умения за общуване и ангажираност. Те се чувстват по-необходими, обичани и ценени. Това решение е особено полезно за хора, които живеят сами.

ТРЕТА ГЛАВА

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ НА БЪЛГАРИ, ТУРЦИ И РОМИ

3.1. Цел, хипотези, изследвани лица и методология

Целта на настоящото изследване е да се анализира емпирично както взаимодействието на различните *компоненти (емоционален, когнитивен, оценъчен и поведенчески)* на *етническата, националната и религиозната идентичност*, така и *взаимовръзката* между посочените идентичности в ежедневието на подрастващи *от български, турски и ромски произход* и тяхното възприятие на собствената национална, етническа и религиозна група.

Бяха формулирани следните **хипотези**:

1. Отдаваното значение на националната, етническата и религиозната идентичност от подрастващите от групата на мнозинството и на двете изследвани етнически малцинства, турци и роми, ще се различава според тяхната група на принадлежност.

2. При изследваните лица от двете малцинствени групи ще се наблюдават статистически значими различия в отдаваното значение на националната, етническата и религиозната идентичност и на отдаваната важност на етническата принадлежност, измерена като самостоятелна променлива (MEIM-R, Phinney & Ong, 2007).

3. С увеличаване на възрастта за изследваните лица от групата на мнозинството националната идентичност и отдаваното значение на етническата принадлежност (MEIM-R, Phinney & Ong, 2007) ще увеличава своето значение, а при изследваните лица от групата на малцинствата ще се наблюдава обратната тенденция, двете променливи ще намаляват своето значение.

4. Изследваните лица от етническите малцинства, турци и роми, ще отдават по-голямо значение и важност на етническата и религиозната си идентичност и на принадлежността към своя етнос (MEIM-R, Phinney & Ong, 2007) в сравнение с изследваните лица от групата на мнозинството.

5. Момчетата от трите етнически групи ще отдават по-голямо значение на своята национална и етническа идентичност и на принадлежността към своя етнос (MEIM-R, Phinney & Ong, 2007) в сравнение с момичетата.

6. Момчетата от трите етнически групи ще отдават по-голямо значение на своята религиозна идентичност в сравнение с момчетата.

7. Методологията/скалата на Джейн Фини (САЩ) за изследване на етническа идентичност (Multigroup Ethnic Identity Measure MEIM-R, Phinney & Ong, 2007) ще бъде съставена от два фактора, които ще отразяват представените два теоретични подхода: теорията за социалната идентичност (Tajfel & Turner, 1979) и теорията за его-идентичността (Erikson, 1968; Marcia, 1966).

8. Методологията/скалата на Олга Романова (Русия) за изследване на етническа идентичност на подрастващи (Романова, 1994; 1995; Стефаненко, 2009) ще бъде съставена от 4 фактора (подскали), които изграждат цялостното понятие за етническа идентичност на изследваните лица от трите етнически групи – българи, турци и роми.

9. Използваните три скали за измерване на етническата идентичност (Barreett, под печат; MEIM-R, Phinney & Ong, 2007 и Романова, 1995) и скалата за измерване на национална идентичност (Barreett, под печат) ще бъдат високо позитивно корелирани с отдаваното значение на етническата принадлежност (McGuire, McGuire, Child, & Fujioka, 1978; Taylor, 1981), ниско позитивно корелирани със следните скали за психично благополучие: скала за контрол (Pearlin and Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981), за самооценка (Rosenberg, 1965), за оптимизъм и песимизъм (Life-Orientation Test-Revised (LOT-R) (Scheier, Carver, & Bridges, 1994) и ниско негативно корелирани със скалата за самота (UCLA scale of Loneliness) (Russell, Peplau & Cutrona, 1980).

10. Използваните три скали за измерване на етническа идентичност (Barreett, под печат; MEIM-R, Phinney & Ong, 2007 и Романова, 1995) ще бъдат високо позитивно корелирани с отдаваната важност на принадлежността към собствената етническа група в ежедневиия живот от изследваните лица (Alba, 1990).

След приключване на изследването ще бъде даден **отговор на следните въпроси**:

- Каква важност отдават изследваните лица от български, турски и ромски произход на националната, етническата и религиозната си идентичност?
- Кои части от структурата на националната, етническата и религиозната им идентичност са по-значими за тях?
- Какви фактори влияят най-силно на процеса на формиране на националната, етническата и религиозната им идентичност?
- Как принадлежността към дадена етническа група и заеманото от нея място в социалната йерархия влияе върху процеса на изграждане на националната, етническата и религиозната идентичност на нейните членове?

- Как различните методологии за изследване на етническа идентичност правят анализ на разглежданото понятие на различни равнища, макро- и микроравнище?

Изследвани лица

В изследването участваха 355 подрастващи от български, турски и ромски произход (151 момчета и 204 момичета; възраст 18.09 години). Момчетата са на възраст 18.03, а момчетата на 18.14 години. Броят на изследваните лица в трите етнически групи е приблизително еднакъв: съответно 122 от български произход (66 момичета и 56 момчета; на възраст 17.64 години), 116 от турски произход (72 момичета и 44 момчета; на възраст 18.03) и 117 от ромски произход (66 момичета и 51 момчета; на възраст 18.62).

Изследването беше проведено в три различни района на България, а именно в градовете Разград, Търговище и София. Данните бяха събрани през 2008–2009 г.

Методология

Всички изследвани лица попълват следните въпросници за изследване на националната, етническата и религиозната им идентичност и скали за психично благополучие, които условно са систематизирани в следните шест групи (вж. Приложение 1):

I. *Въпросник, разработен и апробиран от Мартин Барет от Великобритания* и голям международен екип (Barrett, под печат).

Той се състои от следните части (надеждността на всички скали е измерена с коефициент Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha):

1. Скала за **национална идентичност**, която включва следния набор от четири въпроса: *В каква степен се чувствате гражданин на България? В каква степен е важно за Вас, че сте гражданин на България? Когато чуете, че чужденец критикува българския народ, в каква степен се чувствате лично засегнат? и В каква степен се чувствате силно свързан с българския народ?* Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна ликерт-формат скала от „1 – никак“, „3 – средно“ до „7 – силно“. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.77$.

2. Скала за **етническа идентичност**, която включва следния набор от четири въпроса: *В каква степен се чувствате член на Вашия етнос? В каква степен това, че сте член на Вашия етнос, е важно за Вас? Когато чуете, че чужденец критикува Вашия етнос, в каква степен се чувствате лично засегнат? и В каква степен се чувствате силно свързан с хората от Вашия етнос?* Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна ликерт-формат

скала от „1 – никак”, „3 – средно” до „7 – силно”. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.84$.

3. Скала за *религиозна идентичност*, която включва следния набор от четири въпроси: *В каква степен се чувствате член на Вашата религиозна група? В каква степен това, че сте член на Вашата религиозна група, е важно за Вас? Когато чуете, че чужденец критикува Вашата религиозна група, в каква степен се чувствате лично засегнат? и В каква степен се чувствате силно свързан с хората от Вашата религиозна група?* Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна ликерт-формат скала от „1 – никак”, „3 – средно” до „7 – силно”. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.88$.

4. С цел да се изследва връзката между различните идентичности и относителната им важност изследваните лица бяха помолени да ранжират следните шест идентичности: *национална, етническа, религиозна, полова, европейска и локална (конкретен град)*, като им приписват числа от „1 – най-значима” до „6 – най-малко значима” според степента на значимост. Изследваните лица имат право да използват всяко едно от числата от 1 до 6 само веднъж.

5. Беше направена оценка на степента на съвместимост между различните идентичности чрез следните въпроси: **между национална и етническа идентичност:** *В каква степен смятате, че това, че сте българин, е съвместимо с принадлежността към етническата Ви група?*; **между етническа и религиозна идентичност:** *В каква степен е необходимо за човек от Вашата етническа група да изповядва Вашата религия?*; **между национална и религиозна идентичност:** *В каква степен смятате, че това, че сте българин, е съвместимо с принадлежността към религията Ви? и В каква степен е необходимо българинът да бъде и християнин?* Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна ликерт-формат скала от „1 – никак”, „3 – средно” до „7 – силно”. Посочените 4 въпроса се задават 2 пъти на изследваните лица, като те са помолени веднъж да посочат **личното си мнение (личностен контекст А)**, а следващия път да се опитат да отговорят от гледната точка на **българското общество (общностен контекст Б)** като цяло.

II. *Въпросник за измерване на етническа идентичност, разработен и апробиран от Джейн Фини от САЩ (MEIM-R; Phinney & Ong, 2007).*

Той се състои от 6 въпроса, които са разделени в следните 2 подскали:

1. Подскала за измерване на желанието за изследване на собствената етническа група, състояща се от три въпроса (въпроси 1, 4 и 5).

2. Подскала за измерване на степента на обвързаност с етническата идентичност, състояща се също от три въпроса (въпроси 2, 3 и 6).

Всички изследвани лица отговарят посредством 5-степенна ликерт-

формат скала от „1 – силно несъгласен” до „5 – силно съгласен” с „3 – неутрално мнение”. Стойността на цялата скала заедно с нейните две подскали – *желанието за изследване на собствената етническа група* и *степенна на обвързаност с етническата идентичност* – е изчислена като средни стойности от всички въпроси, които са включени в тях. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.82$.

III. *Въпросник за измерване на етническата идентичност на деца и подрастващи, разработен и апробиран от Олга Л. Романова от Русия* (Романова, 1994; 1995; Стефаненко, 2009).

Той се състои от 21 въпроса, които са разделени в следните 4 подскали:

1. пет въпроса за измерване *чувството на принадлежност към собствената етническа група* (въпроси 1, 6, 10, 14 и 21),

2. седем въпроса за измерване на *важността*, която изследваните лица отдават на *категорията „етнос”* (въпроси 2, 4, 5, 7, 9, 12 и 13),

3. седем въпроса за оценката на *отношенията между собствената и другите етнически групи*, нагласите между мнозинството и малцинствата (въпроси 8, 11, 16, 17, 18, 19 и 20) и

4. два въпроса за използването на *майчиния език* в ежедневиия живот (въпроси 3 и 15). Всички изследвани лица отговарят посредством 5-степенна ликерт-формат скала от „– 2 – напълно несъгласен” до „+2 – напълно съгласен” с „0 – неутрално мнение”.

Стойността на цялата скала заедно с нейните 4 подскали – *чувството на принадлежност към собствената етническа група*, *важността*, която изследваните лица отдават на *категорията „етнос”*, оценката на *отношенията между собствената и другите етнически групи* и използването на *майчиния език* в ежедневиия живот – е изчислена като средни стойности от всички въпроси, които са включени в тях. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.81$.

IV. **Значението**, което изследваните лица отдават на **принадлежността към собствената етническа група** (McGuire, McGuire, Child, & Fujioka, 1978; Taylor, 1981)

Значението, което изследваните лица отдават на **принадлежността към собствената етническа група** (McGuire, McGuire, Child, & Fujioka, 1978; Taylor, 1981) в ежедневиия живот, е измерено чрез въпроса: *В каква степен е важно, за Вас, че принадлежите към Вашата етническа група?* Възможните отговори варират между „1 – изобщо не е важно” до „4 – много е важно”. Авторите предполагат, че даваният отговор на този въпрос директно се обуславя от броя на членове от същата етническа група в непосредственото обкръжение на изследваните лица. Колкото по-малко

човек общува и е заобиколен от членове от своята етническа група, толкова по-голямо значение ще отдава на етническата си принадлежност.

V. Изследваните лица попълниха следните 4 скали за изследване на психичното благополучие:

- Скала за *усещане за контрол* (Pearlin & Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981), която се състои от 7 въпроса. За цялата изследвана извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.76$, която варира между 0.70 и 0.84 за трите етнически групи – българи, турци и роми.

- Скала за *самооценка* (Rosenberg, 1986), която се състои от 10 въпроса. За цялата изследвана извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.78$, която варира между 0.69 и 0.81 за трите етнически групи – българи, турци и роми.

- Скала за *оптимизъм и песимизъм* (Life Orientation Test (LOT-R; Scheier, Carver, & Bridges, 1994), която се състои от 6 въпроса. За цялата изследвана извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.71$, която варира между 0.62 и 0.75 за трите етнически групи – българи, турци и роми.

- Скала за *самота* (University of California Los Angeles Loneliness Scale (Version 3) (Russell, D. (1996), която се състои от 10 въпроса. За цялата изследвана извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.85$, която варира между 0.81 и 0.87 за трите етнически групи – българи, турци и роми.

На първите три скали, за *усещане за контрол*, за *самооценка* и за *оптимизъм и песимизъм като житейска ориентация*, изследваните лица отговориха посредством 5-степенна ликерт-формат скала от „1 – силно несъгласен” до „5 – силно съгласен” с „3 – неутрално мнение. Получените по-високи стойности на променливите показват по-силно изразено тяхно наличие”. Възможните отговори на скалата за *самота* варират между „1 – никога не се чувствам така” и „4 – често се чувствам така”.

VI. Изследваните лица посочиха *демографски данни* като *възраст* и *пол*.

3.2. Приложение на методологията на Мартин Барет (Великобритания) за изследване на социални идентичности

3.2.1. Изследване на националната идентичност

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали четирите въпроса за *национална идентичност* образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа

(α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) за всяка една от етническите групи. Надеждността на *скалата за национална идентичност*, която се състои от 4 въпроса, е $\alpha = 0.766$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.771$, $\alpha = 0.732$ и $\alpha = 0.793$.

За да се проверят хипотезите, заложи в изследването, беше направен корелационен анализ между *националната идентичност*, следните *скали за психично благополучие*: скала за контрол, за самооценка, за оптимизъм и песимизъм и за самота и *значението*, което се отдава на *етническата принадлежност*. Резултатите са представени в Таблица 3.1.

Таблица 3.1. Корелационен анализ между *националната идентичност*, избрани скали за психично благополучие и *значението*, което се отдава на *етническата принадлежност*

	Етническа група			Общо
	Българи	Турци	Роми	
Контрол	0.093	0.143	0.076	0.129*
Самооценка	0.094	0.135	0.224**	0.148**
Оптимизъм/песимизъм	0.123	0.142	0.203*	0.187***
Самота	-0.164*	-0.150*	-0.081*	-0.150**
Значение на етноса	0.313***	0.312	0.541***	0.341

Забележки: Данните са анализирани с коефициента на Пирсън (Pearson partial correlation coefficients); корелацията е със значимост над: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

Резултатите от Таблица 3.1 показват, че при трите етнически групи – българи, турци и роми, е налице ниска/слаба позитивна корелация между *националната идентичност* и скалите за *контрол*, *самооценка* и *оптимизъм и песимизъм*, ниска/ слаба негативна корелация със *скалата за самота* и умерена позитивна корелация със *значението*, което се отдава на етническата група на принадлежност. Представените резултати в Таблица 3.1. потвърждават девета хипотеза.

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от трите **етнически** – българи, турци и роми, и от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *националната идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.2. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси – $F(2,352) = 7.14$, $p = 0.001$, и по религии – $F(3,348) = 6.09$, $p < 0.001$.

Таблица 3.2. Средни стойности на националната идентичност, разпределени по етнос и религиозна група

Етническа група	Средна стойност	Религиозна група	Средна стойност
Българи	5.68 ^b	Християни	5.37 ^{ab}
Турци	5.20 ^a	Мюсюлмани	5.19 ^a
Роми	5.19 ^a	Агностици ⁱ	6.22 ^{bc}
		Атеисти ⁱⁱ	6.50 ^c
	*		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху националната идентичност, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests; ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“).

Данните в Таблица 3.2 показват, че групата на мнозинството отдава по-голямо значение на националната си идентичност в сравнение с представителите на двете изследвани малцинства – турци и роми.

Националната идентичност е от най-голямо значение за атеистите, следват групите на агностичите и християните. За мюсюлманите националната идентичност е важна в най-ниска степен.

С цел да се изследват различията в отдаваното значение на националната идентичност, обусловени от **пол** (момичета и момчета) и **възраст** (непълнолетни и пълнолетни), беше използван *t-тест* за независими извадки (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 3.3. Те показват, че са налице статистически значими различия по възраст за групата на мнозинството – $p = 0.05$, и по пол за групата на турците и ромите – $p = 0.05$. Не са налице статистически значими различия по пол за групата на мнозинството – $p = 0.37$, и по възраст за групата на турците – $p = 0.65$ и ромите – $p = 0.46$.

Таблица 3.3. Средни стойности на националната идентичност, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	5.59	4.93	5.41
момичета	5.76	5.36	5.01
	—	*	*
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	5.57	5.15	5.31
пълнолетни	5.85	5.25	5.12
	*	—	—

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на националната идентичност (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект по пол или възраст върху националната идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t*-тест за независими извадки (*independent-samples t-test*).

За момчетата от турски произход и за момчетата от ромски произход националната идентичност е от по-голямо значение в сравнение с другия пол от същия етнос.

С увеличаване на възрастта се увеличава значението, което представителите на групата на мнозинството отдават на националната идентичност.

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от трите **етнически** – българи, турци и роми, и от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на националната идентичност, също бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.4. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси – $\chi^2(2) = 19.92$, $p < 0.001$, и по религии – $\chi^2(3) = 9.18$, $p = 0.027$.

Таблица 3.4. Средни стойности на относителната важност на националната идентичност, разпределени по етнос и религиозна група

Етническа група	Средна стойност	Религиозна група	Средна стойност
Българи	1.97 ^a	Християни	2.37 ^{ab}
Турци	2.59 ^b	Мюсюлмани	2.53 ^{ab}
Роми	2.67 ^b	Агностици ⁱ	3.11 ^b
		Атеисти ⁱⁱ	1.36 ^a
	*		*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху относителната важност на националната идентичност, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test);ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог”;ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува”.

Данните потвърждават получените резултати от Таблица 3.2. Групата на мнозинството отдава по-голяма *относителна важност на националната идентичност* в сравнение с представителите на двете малцинствени групи – турци и роми.

Отново подобно на представените резултати в Таблица 3.2 за групата на атеистите *националната идентичност* е *относително най-важна*, а за агностиците тя е с относително най-ниска степен на важност.

С цел да се изследват различията в отдаваното значение на *относителната важност на националната идентичност*, обусловени от **пол** (момичета и момчета) и от **възраст** (непълнолетни и пълнолетни), бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.5. Те показват, че са налице статистически значими различия за групата на турците по пол, $U = 1136.0$, $p = 0.01$, и по възраст за българите $U = 12834.5$, $p = 0.002$ и ромите $U = 1142.0$, $p = 0.02$. Липсват статистически значими различия по пол за групата на мнозинството – Mann-Whitney $U = 1626.5$, $p = 0.19$, и за групата на ромите – $U = 1412.0$, $p = 0.12$, и по възраст за групата на турците $U = 1376.0$, $p = 0.08$.

Таблица 3.5. Средни стойности на *относителната важност на националната идентичност*, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	1.86	2.09	2.47
момичета	2.06	2.89	2.82
	–	*	–
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	1.92	2.27	2.10
пълнолетни	2.04	2.93	2.95
	*	–	*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастовата група върху относителната важност на националната идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с теста на Ман-Уитни (Mann-Whitney).

За момчетата от турски произход *относителната важност* на националната идентичност е по-голяма в сравнение с момчетата от същата етническа група.

Налице е тенденцията с увеличаване на възрастта на изследваните лица от български и ромски произход да намалява отдаваната *относителна важност* на националната идентичност.

3.2.2. Изследване на етническата идентичност

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали четирите въпроса за *етническа идентичност* образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) за всяка една от етническите групи. Надеждността на скалата за *етническа идентичност*, която се състои от 4 въпроса, е $\alpha = 0.839$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.764$, $\alpha = 0.715$ и $\alpha = 0.839$.

За да се проверят хипотезите, заложи в изследването, беше направен корелационен анализ между *етническата идентичност*, следните скали за *психично благополучие*: скала за контрол, за самооценка, за оптимизъм и песимизъм и за самота и *значението*, което се отдава на *етническата принадлежност*. Резултатите са представени в Таблица 3.6.

Таблица 3.6. Корелационен анализ между *етническата идентичност*, избрани скали за психично благополучие и *значението*, което се отдава на *етническата принадлежност*

	Етническа група			Общо
	Българи	Турци	Роми	
Контрол	0.153	0.158	0.176	0.179
Самооценка	0.079	0.109	0.183**	0.158**
Оптимизъм/песимизъм	0.145	0.224**	0.150*	0.205***
Самота	-0.147	-0.196**	-0.181**	-0.229***
Значение на етноса	0.515***	0.312	0.325	0.320*

Забележки: Данните са анализирани с коефициента на Пирсън (Pearson partial correlation coefficients); корелацията е със значимост над: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

Резултатите от Таблица 3.6 показват, че при трите етнически групи – българи, турци и роми, е налице ниска/слаба позитивна корелация между *етническата идентичност* и скалите за *контрол*, *самооценка* и *оптимизъм* и *песимизъм*, ниска/ слаба негативна корелация със скалата за *самота* и умерена позитивна корелация със значението, което се отдава на етническата група на принадлежност. Тези резултати потвърждават девета хипотеза.

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от трите **етнически** – българи, турци и роми, и от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *етническата идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.7. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси – $F(2,352) = 14.71$, $p < 0.001$, и не са налице статистически значими различия по религии – $F(3,350) = 0.124$, $p = 0.946$.

Таблица 3.7. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по *етнос* и *религиозна група*

<i>Етническа група</i>	<i>Средна стойност</i>	<i>Религиозна група</i>	<i>Средна стойност</i>
Българи	5.68 ^c	Християни	5.26
Турци	5.29 ^b	Мюсюлмани	5.32
Роми	4.87 ^a	Агностици ⁱ	5.22
		Атеисти ⁱⁱ	5.43
	*		–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху етническата идентичност, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Данните от Таблица 3.7. показват, че за групата на мнозинството *етническата идентичност*, която съвпада с националната идентичност, е от най-голямо значение. Следва групата на турското малцинство, като за групата на ромите тя е с най-ниска степен на значение.

С цел да се изследват различията по отношение на *етническата идентичност*, обусловени от **пол** (момичета и момчета) и от **възраст**

(непълнолетни и пълнолетни), беше използван *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 3.8. Те показват, че са налице статистически значими различия за групата на турците и ромите по пол – $p = 0.005$; $p = 0.003$, и по възраст – $p = 0.001$; $p = 0.009$. За групата на мнозинството не са налице статистически значими различия по пол и по възраст – $p = 0.47$; $p = 0.55$.

Таблица 3.8. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	5.63	4.86	5.32
момичета	5.77	5.56	4.52
	–	*	*
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	5.66	5.32	5.35
пълнолетни	5.78	4.52	4.63
	–	*	*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на *етническата идентичност* (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастовата група върху *етническата идентичност*, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test).

Представените резултати в Таблица 3.8. показват, че за момчетата от турски произход и за момчетата от ромски произход *етническата идентичност* е от по-голямо значение в сравнение с другия пол от съответния етнос.

За изследваните лица от двете малцинствени групи важноста, която приписват на своята *етническа идентичност*, намалява с увеличаване на възрастта.

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от трите **етнически** – българи, турци и роми, и от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *етническата идентичност*, също бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.9. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси – $\chi^2(2) = 86.28$, $p < 0.001$, и по религии – $\chi^2(3) = 64.69$, $p < 0.001$.

Таблица 3.9. Средни стойности на *относителната важност на етническата идентичност*, разпределени по *етнос* и *религиозна група*

Етническа група	Средна стойност	Религиозна група	Средна стойност
Българи	4.85 ^c	Християни	4.24 ^{bc}
Турци	2.56 ^a	Мюсюлмани	2.59 ^a
Роми	3.58 ^b	Агностици ⁱ	3.56 ^{ab}
		Атеисти ⁱⁱ	5.27 ^c
	*		*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор)); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху относителната важност на етническата идентичност, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог”; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува”.

Етническата идентичност е относително най-важна за групата на турците, следва групата на ромите и тя е относително с най-ниска степен на важност за групата на мнозинството.

Направените анализи по религии показват, че за групата на мюсюлманите *относителната важност на етническата идентичност* е най-голяма, следват групата на агностичите, християните и атеистите.

С цел да се изследват различията по отношение на *относителната важност на етническата идентичност*, обусловени от **пол** (момичета и момчета) и от **възраст** (непълнолетни и пълнолетни), бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.10. Те показват, че са налице статистически значими различия по пол за групата на мнозинството – $U = 1351.5$, $p = 0.01$, и турците – $U = 1236.0$, $p = 0.03$, и за групата на мнозинството по възраст – $U = 1318.5$, $p = 0.01$. Липсват статистически значими различия по възраст за групата на турците – $U = 1662.5$, $p = 0.91$, а за групата на ромите, както по възраст – $U = 1475.5$, $p = 0.79$, така и по пол – $U = 1436.0$, $p = 0.15$.

Таблица 3.10. Средни стойности на *относителната важност* на *етническата идентичност*, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	5.34	3.00	3.63
момичета	4.44	2.29	3.55
	*	*	—
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	4.57	2.87	3.51
пълнолетни	5.29	2.23	3.62
	*	—	—

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор)); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастова група върху относителната важност на етническата идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с теста на Ман-Уитни (Mann-Whitney).

Обратно на представените резултати в Таблица 3.5., данните от Таблица 3.10. показват, че *относителната важност*, която момчетата от турски произход отдават на *етническата идентичност*, е по-голяма в сравнение с момчетата от същия етнос.

3.2.3. Изследване на религиозната идентичност

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали четирите въпроса за *религиозна идентичност* образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) за всяка една от етническите групи. Надеждността на *скалата за религиозна идентичност*, която се състои от 4 въпроса, е $\alpha = 0.879$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.883$, $\alpha = 0.897$ и $\alpha = 0.861$.

За да се изследват различията, които изследваните лица от трите **етнически** – българи, турци и роми, и от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *религиозната идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.11. Те показват, че са налице статистически значими различия както по етноси – $F(2,352) = 2.76$, $p = 0.05$, така и по религии – $F(3,348) = 5.91$, $p = 0.001$

Таблица 3.11. Средни стойности на *религиозната идентичност*, разпределени по *етнос* и *религиозна група*

Етническа група	Средна стойност	Религиозна група	Средна стойност
Българи	4.78 ^a	Християни	5.06 ^b
Турци	4.85 ^a	Мюсюлмани	4.91 ^b
Роми	5.21 ^b	Агностици ⁱ	3.25 ^a
		Атеисти ⁱⁱ	3.95 ^{ab}
	*		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху религиозната идентичност, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Представените данни в Таблица 3.11. показват, че за групата на ромите *религиозната идентичност* е от най-голямо значение в сравнение с представителите на другите два етноса. Българи и турци отдават едно и също значение на *религиозната си идентичност*.

Направеният анализ по изповядвана религия показва, че за християни и мюсюлмани *религиозната идентичност* е от най-голямо значение, следва групата на атеистите и агностиците.

С цел да се изследват различията по отношение на *религиозната идентичност*, обусловени от **пол** (момичета и момчета) и от **възраст** (непълнолетни и пълнолетни), беше използван *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 3.12. Те показват, че са налице статистически значими различия за групата на турците по пол $p = 0.021$ и по възраст $p < 0.001$, за групата на ромите по пол и по възраст – съответно $p = 0.04$ и $p = 0.05$. За групата на мнозинството не са налице статистически значими различия по пол и по възраст – $p = 0.97$; $p = 0.98$.

Данните от Таблица 3.12. показват, че за момчетата от турски произход и за момчетата от ромски произход *религиозната идентичност* е от по-голямо значение в сравнение с изследваните лица от другия пол от същите етнически групи.

Таблица 3.12. Средни стойности на *религиозната идентичност*, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	4.77	4.36	5.63
момичета	4.78	5.15	4.89
	—	*	*
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	4.76	5.43	5.38
пълнолетни	4.79	4.23	5.12
	—	*	*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на религиозната идентичност (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастовата група върху религиозната идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t*-тест за независими извадки (*independent-samples t-test*).

С увеличаване на възрастта намалява отдаваното значение на *религиозната идентичност* от представителите на двете малцинствени групи – турци и роми.

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от трите **етнически** – българи, турци и роми, и от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *религиозната идентичност*, също бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.13. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси – $U = 952.0$, $p < 0.001$, $p = 0.023$, но липсват статистически значими различия по религии – $\chi^2(2) = 4.12$, $p = 0.249$.

Таблица 3.13. Средни стойности на *относителната важност* на *религиозната идентичност*, разпределени по етнос и религиозна група

Етническа група	Средна стойност	Религиозна група	Средна стойност
Българи	3.96 ^b	Християни	3.74
Турци	3.61 ^{a,b}	Мюсюлмани	3.61
Роми	3.48 ^a	Агностици ⁱ	3.00
		Атеисти ⁱⁱ	4.09
	*		—

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху относителната важност на религиозната идентичност, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог”; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува”.

Относителната важност, приписвана на религиозната идентичност, е най-голяма за групата на ромите, следват групата на турците и групата на мнозинството.

С цел да се изследват различията по отношение на относителната важност на религиозната идентичност, обусловени от **пол** (момичета и момчета) и от **възраст** (непълнолетни и пълнолетни), бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.14. Те показват, че са налице статистически значими различия само за групата на турците по пол – $U = 952.0$, $p < 0.001$. Липсват статистически значими различия за групата на турците по възраст – $U = 1414.0$, $p = 0.13$, за групата на мнозинството както по пол – $U = 1616.5$, $p = 0.22$, така и по възраст – $U = 1464.5$, $p = 0.09$, и за групата на ромите както по пол – $U = 1556.0$, $p = 0.48$, така и по възраст – $U = 1470.5$, $p = 0.77$.

Таблица 3.14. Средни стойности на относителната важност на религиозната идентичност, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	3.79	3.00	3.37
момичета	4.11	3.99	3.56
	–	*	–
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	4.11	3.40	3.44
пълнолетни	3.73	3.84	3.50
	–	–	–

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастовата група върху относителната важност на религиозната идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с теста на Ман-Уитни (Mann-Whitney).

Приписваната *относителна важност на религиозната идентичност* е по-голяма за момчетата от турски произход в сравнение с момчетата от същата етническа група.

3.2.4. Различия между национална, етническа и религиозна идентичност

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от трите **етнически групи**, българи, турци и роми, отдават на *националната, етническата и религиозната си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.15. Те показват, че са налице статистически значими различия за българите – $F(2,363)=24.35, p < 0.001$, и турците – $F(2,345)=3.21, p = 0.04$. Липсват статистически значими различия за трите изследвани идентичности – *национална, етническа и религиозна* – за групата на ромите – $F(2,348)=2.41, p = 0.09$.

Таблица 3.15. Средни стойности на *националната, етническата и религиозната идентичности*, разпределени по етнос

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
Национална идентичност	5.68 ^b	5.20 ^{a,b}	5.19
Етническа идентичност	5.68 ^b	5.29 ^b	4.87
Религиозна идентичност	4.78 ^a	4.85 ^a	5.21
	*	*	—

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на идентичностите за конкретен етнос, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests).

За групата на българите *националната идентичност* е от по-голямо значение в сравнение с *религиозната идентичност*.

За групата на турците най-важна е *етническата идентичност*, следва *националната* им принадлежност и на трето място *религията*, която изповядват.

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *националната, етническата и религиозната си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.16. Те показват, че са налице статистически значими различия за християните – $F(2, 630) = 3.26, p = 0.039$, агностиците – $F(2, 24) = 21.49, p < 0.001$ и атеистите – $F(2, 30) = 7.82, p = 0.002$. Липсват статистически значими различия за трите изследвани идентичности – *национална, етническа и религиозна* – за групата на мюсюлманите – $F(2, 360) = 2.86, p = 0.059$.

Таблица 3.16. Средни стойности на *националната, етническата и религиозната идентичности*, разпределени по *религиозна група*

Религиозна група	Дименсия	Средна стойност
Християни	национална идентичност	5.37 ^b
	етническа идентичност	5.26 ^{ab}
	религиозна идентичност	5.06 ^a *
Мюсюлмани	национална идентичност	5.19
	етническа идентичност	5.32
	религиозна идентичност	4.91 –
Агностици ⁱ	национална идентичност	6.22 ^b
	етническа идентичност	5.22 ^b
	религиозна идентичност	3.25 ^a *
Атеисти ⁱⁱ	национална идентичност	6.50 ^b
	етническа идентичност	5.43 ^{ab}
	религиозна идентичност	3.95 ^a *

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на идентичностите за конкретната религиозна група, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests);

ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

За християните най-значима е *националната им идентичност*, следва *етническата* и *религиозната им принадлежност*. Агностиците отдават еднакво значение както на *националната*, така и на *етническата си принадлежност*, като след тях те посочват своите *религиозни убеждения*. За атеистите от най-голямо значение е *националната им идентичност*, следват *етническата им принадлежност* и *религиозната им идентичност*.

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от трите **етнически групи** – българи, турци и роми, отдават на *националната, етническата и религиозната си идентичност*, също бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.17. Те показват, че са налице статистически значими различия за трите изследвани идентичности: за българите – $\chi^2(2)=153.2, p < 0.001$, за турците – $\chi^2(2)=37.31, p < 0.001$, и за ромите – $\chi^2(2)=19.68, p < 0.001$.

Таблица 3.17. Средни стойности на *относителната важност* на националната, етническата и религиозната идентичност, разпределени по етнос

<i>Етническа група</i>	<i>Дименсия</i>	<i>Средна стойност</i>
<i>Българи</i>	<i>относителна важност</i> на националната идентичност	1.97 ^a
	<i>относителна важност</i> на етническата идентичност	4.85 ^c
	<i>относителна важност</i> на религиозната идентичност	3.96 ^b
		*
<i>Турци</i>	<i>относителна важност</i> на националната идентичност	2.59 ^a
	<i>относителна важност</i> на етническата идентичност	2.56 ^a
	<i>относителна важност</i> на религиозната идентичност	3.61 ^b
		*
<i>Роми</i>	<i>относителна важност</i> на националната идентичност	2.67 ^a
	<i>относителна важност</i> на етническата идентичност	3.58 ^b
	<i>относителна важност</i> на религиозната идентичност	3.48 ^b
		*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на относителната важност на идентичностите за конкретен етнос, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test).

За групата на българите отдаваната *относителна важност* на националната идентичност е най-голяма, следват *относителната важност* на религиозната принадлежност и на етническата им идентичност. За групата на турците отдаваната *относителна важност* на етническата и на националната им идентичност е най-голяма. След тях е религиозната им принадлежност. За групата на ромите отдаваната *относителна важност* на националната идентичност е по-голяма в сравнение с отдаваната *относителна важност* на етническата и религиозната им идентичност.

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на националната, етническата и религиозната си идентичност, също бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.18. Те показват, че са налице статистически значими различия за християните – $\chi^2(2)=119.6$, $p < 0.001$, за мюсюлманите – $\chi^2(2)=40.23$, $p < 0.001$ и за атеистите – $\chi^2(2)=20.27$, $p < 0.001$. Липсват обаче статистически значими различия за агностиците – $\chi^2(2)=0.337$, $p = 0.845$.

За християните най-голяма е отдаваната *относителна важност* на националната им идентичност, следват *религиозната* и етническата им принадлежност. За мюсюлманите *относителната важност* на националната и етническата им идентичност е най-голяма. След тях се нарежда относителното значение, което те отдават на *религиозната си принадлежност*. За атеистите най-високо е *относителното значение*, което те приписват на националната си идентичност. След нея еднакви по отдаване на *относителна важност* са етническата и религиозната им идентичност.

Таблица 3.18. Средни стойности на *относителната важност* на националната, етническата и религиозната идентичност, разпределени по *религиозна група*

<i>Етническа група</i>	<i>Дименсия</i>	<i>Средна стойност</i>
Християни	<i>относителна важност</i> на националната идентичност	2.37 ^a
	<i>относителна важност</i> на етническата идентичност	4.24 ^c
	<i>относителна важност</i> на религиозната идентичност	3.74 ^b
		*
Мюсюлмани	<i>относителна важност</i> на националната идентичност	2.53 ^a
	<i>относителна важност</i> на етническата идентичност	2.59 ^a
	<i>относителна важност</i> на религиозната идентичност	3.61 ^b
		*
Агностици ⁱ	<i>относителна важност</i> на националната идентичност	3.11
	<i>относителна важност</i> на етническата идентичност	3.56
	<i>относителна важност</i> на религиозната идентичност	3.00
		—
Атеисти ⁱⁱ	<i>относителна важност</i> на националната идентичност	1.36 ^a
	<i>относителна важност</i> на етническата идентичност	5.27 ^b
	<i>относителна важност</i> на религиозната идентичност	4.09 ^b
		*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 - минимална стойност (първи избор), 6 - максимална стойност (последен избор)); където е налице статистически значим ефект на относителната важност на идентичностите за конкретната религиозна група, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Круикел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог”; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува”.

3.2.5. Връзка между шестте изследвани идентичности: национална, етническа, религиозна, полава, европейска и локална (от кой град си)

С цел да се изследва дали е налице връзка между идентичността, която изследваните лица поставят на първо място и с която се самоопределят, и следните променливи: **етническа група на принадлежност, изповядвана религия, пол и възраст**, бяха направени йерархични логлинеарни анализи (hierarchical log linear analyses).

Налице са статистически значими различия за всеки посочен **отговор** по **пол** и по **етнос**: за първи направен избор – $\chi^2(10)=18.160, p=0.005$, за втори избор – $\chi^2(10)=38.8, p<0.001$, за трети избор – $\chi^2(10)=39.6, p<0.001$, за четвърти избор – $\chi^2(10)=46.2, p<0.001$, за пети избор – $\chi^2(10)=30.2, p=0.001$ и за последния направен избор – $\chi^2(10)=46.7, p<0.001$.

Налице са статистически значими различия за всеки посочен **отговор** по **възраст** и по **етнос**: за третия направен избор – $\chi^2(10)=28.95, p<0.001$, за пети избор – $\chi^2(10)=19.74, p=0.032$ и за последния направен избор – $\chi^2(10)=36.19, p<0.001$. Липсват обаче статистически значими различия по **възраст** и по **етнос** за първия направен избор – $\chi^2(10)=11.05, p=0.354$, за втория избор – $\chi^2(10)=12.9, p=0.227$ и за четвъртия избор – $\chi^2(10)=2.72, p=0.987$.

Анализът на дадените **отговори по етническа група** на принадлежност е статистически значим за първия направен избор – $\chi^2(10)=102.35, p<0.001$, за втория направен избор – $\chi^2(10)=36.78, p<0.001$ и за четвъртия направен избор – $\chi^2(10)=25.87, p=0.004$.

Анализът на дадените отговори **по етническа група** на принадлежност **и по възраст** е статистически значим за първия направен избор – $\chi^2(2)=12.18, p=0.002$, за втория направен избор – $\chi^2(2)=18.5, p<0.001$ и за четвъртия направен избор – $\chi^2(2)=17.10, p<0.001$. Резултатите са представени в Таблица 3.19.

Таблица 3.19. Честота, с която са категоризирани (ранжирани) шестте идентичности като: най-важна (първи избор), втори, трети, четвърти, пети и последен избор, разпределени *по етнос* (в проценти)

Социална идентичност/ Етническа група	Избор					
	първи	втори	трети	четвърти	пети	последен
Национална идентичност						
Българи	61.5	13.9	7.4	4.9	8.2	4.1
Турци	31.0	24.1	17.2	17.2	3.4	6.9
Роми	35.9	24.8	11.1	10.3	7.7	12.0
Етническа идентичност						
Българи	2.5	9.8	10.7	7.4	16.4	54.1
Турци	47.4	10.3	11.2	7.8	16.4	6.9
Роми	23.1	12.8	12.0	10.3	18.8	23.1
Религиозна идентичност						
Българи	1.6	14.8	20.5	22.1	30.3	9.8
Турци	0.0	31.0	21.6	19.8	10.3	17.2
Роми	9.4	20.5	19.7	19.7	22.2	7.7
Полова идентичност						
Българи	16.4	25.4	20.5	16.4	15.6	5.7
Турци	4.3	18.1	27.6	27.6	14.7	7.8
Роми	5.1	6.8	17.9	29.1	18.8	22.2
Европейска идентичност						
Българи	8.2	19.7	18.0	36.1	9.0	9.0
Турци	10.3	9.5	12.9	18.1	40.5	8.6
Роми	9.4	18.8	25.6	16.2	14.5	15.4
Локална (от кой град си) идентичност						
Българи	9.8	16.4	23.0	13.1	20.5	17.2
Турци	6.9	6.9	9.5	9.5	14.7	52.6
Роми	17.1	16.2	13.7	14.5	19.2	17.9
Общо						
Българи	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Турци	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Роми	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Забележки: Данните са обработени с йерархичен логлинеарен анализ (*hierarchical log linear analysis*).

Данните от Таблица 3.19. показват, че *националната идентичност* е посочена като първи избор от 61.5% от подрастващите от български произход, от почти 36% от групата на ромите и от 31% от турското малцинство. За приблизително 25% от представителите на малцинствата тя е втората избрана категория.

Етническата идентичност е предпочитана като първи избор от 47.4% от турското малцинство и от 23% от ромския етнос. За 18.4% от турците и за 16.4% от ромите тя е посочена като пети избор.

Религиозната идентичност е ранжирана на пето място по важност сред останалите идентичности от 30.3% от групата на мнозинството и от 22.2% от ромите, а за 31% от групата на турците тя е на второ място.

Половата идентичност е поставена на второ място от 25.4% и на трето от 20.5% от групата на българите, от 27.6% на трето и четвърто място от групата на турците и от 29.1% на четвърто място от групата на ромите.

Европейската идентичност е поставена на четвърто място от 36.1% от българите, на пето място от 40.5% от турското малцинство и на трето място от 25.6% от групата на ромите.

Локалната (от кой град си) идентичност е избрана като пета по значимост от 20.5% от българите, отредено ѝ е последно място от 52.6% от групата на турците и е на пето място за 19.2% за ромите.

За **групата на мнозинството** най-важна е националната идентичност (61.5% я посочват на първо място), следва половата идентичност (16.4% я посочват на първо място) и локалната (от кой град си) идентичност (9.8%). Групата на **турците** отдават най-голямо значение на своята етническа идентичност (47.4% я посочват на първо място), следва националната им принадлежност (за 31% тя е на първо място) и европейската им идентичност (10.3%). За **ромите** най-важна е националната им идентичност (за 35.9% тя е първият направен избор), етническата им идентичност (23.1%) и локалната (от кой град си) им идентичност (17.1%).

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от трите **етнически групи** – българи, турци и роми, отдават на шестте социални идентичности: *национална, етническа, религиозна, полова, европейска и локална (от кой град си)* бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.20. Те показват, че са налице статистически значими различия за *относителната важност* и за трите етноса: за българите – $\chi^2(5)=193.3, p < 0.001$, за турците – $\chi^2(5)=139.7, p < 0.001$ и за ромите – $\chi^2(5)=46.1, p < 0.001$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с малки букви: a, b).

Резултатите показват също така, че са налице и статистически значими различия за *относителната важност*, която изследваните лица от трите етнически групи – българи, турци и роми, отдават на *шестте*

социални идентичности: относителна важност на национална идентичност – $\chi^2(2)=19.9, p < 0.001$, на етническа идентичност – $\chi^2(2)=86.3, p < 0.001$, на религиозна идентичност – $\chi^2(2)=7.52, p = 0.023$, на полова идентичност – $\chi^2(2)=33.1, p < 0.001$, на европейска идентичност – $\chi^2(2)=9.84, p = 0.007$ и на локална (от кой град си) идентичност – $\chi^2(2)=35.7, p < 0.001$ (статистически анализ по редове, статистическото различие е отбелязано с малки цифри: 1, 2).

Таблица 3.20. Средни стойности на *относителната важност на шестте социални идентичности*: национална, етническа, религиозна, полова, европейска и локална (от кой град си), разпределени по етнос

Дименсия	Средна стойност			
	Българи	Турци	Роми	
Относителна важност на националната идентичност	1.97 ^{a1}	2.59 ^{a2}	2.67 ^{a2}	*
Относителна важност на етническата идентичност	4.85 ^{d3}	2.56 ^{a1}	3.58 ^{bc2}	*
Относителна важност на религиозната идентичност	3.96 ^{c2}	3.61 ^{b12}	3.48 ^{b1}	*
Относителна важност на половата идентичност	3.07 ^{b1}	3.53 ^{b2}	4.16 ^{c3}	*
Относителна важност на европейската идентичност	3.45 ^{bc1}	3.95 ^{b2}	3.54 ^{b12}	*
Относителна важност на локална идентичност	3.70 ^{c1}	4.76 ^{c2}	3.61 ^{bc1}	*
	*	*	*	

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор)); където е налице статистически значим ефект на относителната важност на идентичностите върху етноса, в съответната колона от шест числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква (a, b, т.н.); при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на етноса върху относителната важност на идентичността, в последната колона е поставена звездичка и точното място на статистическото различие в редицата е посочено с малко число (1, 2, т.н.); при едно и също малко число не се наблюдават статистически значими различия между стойностите за идентичностите; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test).

Резултатите от Таблица 3.20. потвърждават, че **българите** отдават най-голяма *относителна важност* на *националната си идентичност*, следва *половата, европейската и локалната (от кой град си) идентичност*. За **турците** *относително най-значими са етническата и националната им идентичност*, а относително най-малко значение отдават на *локалната (от кой град си) си идентичност*. За групата на **ромите** *относително най-важна е националната им идентичност*, а най-малко значение те отдават на *половата си идентичност*.

Направеният анализ по идентичности показва, че *националната идентичност е относително най-значима* за групата на мнозинството, а изследваните подрастващи от турското и ромското малцинство ѝ отдават еднакво значение. *Етническата идентичност е относително най-важна* за групата на турците, следват ромите и най-ниска степен на значимост тя има за групата на мнозинството. *Религиозната идентичност е относително най-важна* за групата на ромите и тя има най-ниска степен на значимост за групата на мнозинството. На *половата идентичност* се отдава *относително най-голямо значение* от групата на мнозинството, следва групата на турското малцинство и за ромите тя е с относително най-малко значение. На *европейската идентичност* се отдава *относително най-голямо значение* от групата на мнозинството и най-малко от групата на турците. Българи и роми отдават еднакво относително по-голямо значение на *локалната (от кой град си) идентичност* в сравнение с групата на турското малцинство.

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на шестте социални идентичности: *национална, етническа, религиозна, полова, европейска и локална (от кой град си)*, бяха направени необходимите статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.21. Те показват, че са налице статистически значими различия по религии: за християните – $\chi^2(5)=136.9, p < 0.001$, за мюсюлманите – $\chi^2(5)=149.9, p < 0.001$ и за атеистите – $\chi^2(5)=33.44, p < 0.001$. Липсват обаче статистически значими различия за групата на агностиците – $\chi^2(5)=3.35, p = 0.647$ (статистически анализ по колонии).

Резултатите показват също така, че са налице и статистически значими различия за *относителната важност*, която изследваните лица от четирите религиозни групи: християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *следните социални идентичности: относителна важност на национална идентичност* – $\chi^2(3)=9.18, p = 0.027$, на *етническа идентичност* – $\chi^2(3)=63.83, p < 0.001$, на *европейска идентичност* – $\chi^2(3)=14.68, p = 0.002$ и на *локална (от кой град си) идентичност* –

$\chi^2(2)=40.98$, $p < 0.001$. Липсват статистически значими различия за *относителната важност*, която изследваните лица отдават на религиозна идентичност – $\chi^2(3)=4.11$, $p = 0.249$, на полова идентичност – $\chi^2(3)=2.19$, $p = 0.534$ (статистически анализ по редове).

Таблица 3.21. Средни стойности на *относителната важност* на шестте социални идентичности: национална, етническа, религиозна, полова, европейска и локална (от кой град си), разпределени по *религиозна група*

Дименсия <i>относителна важност (ОВ) на</i>	Средна стойност				
	Християни	Мюсюлмани	Агностици ⁱ	Атеисти ⁱⁱ	
ОВ на националната идентичност	2.37 ^{a12}	2.53 ^{a12}	3.11 ²	1.36 ^{a1}	*
ОВ на етническата идентичност	4.24 ^{c23}	2.59 ^{a1}	3.56 ¹²	5.27 ^{c3}	*
ОВ на религиозната идентичност	3.74 ^b	3.61 ^b	3.00	4.09 ^{bc}	—
ОВ на половата идентичност	3.57 ^b	3.55 ^b	3.22	4.09 ^{bc}	—
ОВ на европейската идентичност	3.50 ^{b12}	3.94 ^{b12}	4.11 ²	2.73 ^{ab1}	*
ОВ на локална идентичност	3.60 ^{b1}	4.78 ^{c2}	4.00 ¹²	3.45 ^{b1}	*
	*	*	—	*	

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на *относителната важност* на идентичностите върху религиозната група, в съответната колона от шест числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква (a, b, т.н.); при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на религиозната група върху *относителната важност* на идентичността, в последната колона е поставена звездичка и точното място на статистическото различие в редицата е посочено с малко число (1, 2, т.н.); при едно и също малко число не се наблюдават статистически значими различия между стойностите за идентичностите; данните са обработени с теста на Крускал-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог”; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува”.

Както християните така и атеистите отдават *относително най-голяма важност* на *националната си идентичност* и *най-малко* относително значение на *етническата си идентичност*. За групата на мюсюлманите *относително еднаква степен на важност* имат *етническата и националната им идентичност* и относително най-маловажна е *локалната (от кой град си) им идентичност*.

Националната и европейската идентичност е *относително най-важна* за атеистите и *най-маловажна* за агностиците. *Етническата идентичност* е *относително най-значима* за мюсюлманите и относително *най-незначима* за атеистите. *Локалната (от кой град си) идентичност* е с *относително най-голямо значение* за християните и атеистите и с *относително най-малко значение* за мюсюлманите.

3.2.6. Съпоставителен анализ на националната, етническата и религиозната идентичност в контекст: Аз–Общество

С цел да се изследва дали има различия между личното мнение (**А**) и това, което смятаме, че е на обществото (**Б**), по отношение на *националната, етническата и религиозната си идентичност*, според изследваните лица от трите **етнически групи**: българи, турци и роми, бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.22.

Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси за съпоставката между *национална и етническа идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста**: *личностен (моето мнение)* – колона (**А**), $F(2,352)=19.71, p < 0.001$ и *общностен (мнението на българското общество)* – колона (**Б**), $F(2,352)=21.66, p < 0.001$) и при съпоставката между *етническата и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **двата контекста**: *личностен (моето мнение)* – колона (**А**), $F(2,352)=4.42, p = 0.013$ и *общностен (мнението на българското общество)* – колона (**Б**), $F(2,352)=24.73, p < 0.001$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с малки букви: а, б).

При съпоставката между *националната и етническата идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста**: *личностен (моето мнение)* (**А**) и *общностен (мнението на българското общество)* (**Б**), има статистически значими различия за групата на ромите, $p = 0.008$ и липсват статистически значими различия за групата на мнозинството, $p = 0.79$ и за турците, $p = 0.99$ (статистически анализ по редове за първи въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с (*) в последната колона).

Таблица 3.22. Средни стойности на съпоставка между национална и етническа и етническа и религиозна идентичност, разпределени по етнос

Въпрос	Етническа група	Средна стойност		
		А	Б	
В каква степен смятате, че това, че сте българин е съвместимо с принадлежността към етническата Ви група?	Българи	5.10 ^b	5.05 ^c	–
	Турци	3.83 ^a	3.83 ^a	–
	Роми	4.90 ^b	4.38 ^b	*
		*	*	
До каква степен е необходимо за човек от Вашата етническа група да изповядва Вашата религия?	Българи	3.92 ^a	4.77 ^b	*
	Турци	4.21 ^{ab}	3.41 ^a	*
	Роми	4.62 ^b	4.69 ^b	–
		*	*	

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на мнението (А или Б), в последната колона е поставена звездичка; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests (по колонии) и *t*-тест за съвоени извадки (paired-samples *t*-test) (по редове).

При съпоставката между етническата и религиозната идентичност (втори въпрос) за двата контекста: личностен (мое то мнение) (А) и общностен (мнението на българското общество) (Б) има статистически значими различия за групата на мнозинството, $p < 0.001$ и за турците, $p < 0.001$ и липсват статистически значими различия за групата на ромите, $p = 0.75$ (статистически анализ по редове за втори въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с (*) в последната колона).

От трите етнически групи турското малцинство е на мнение, че в най-ниска степен са съвместими националната с етническата идентичност. Според българите в открито изразеното обществено мнение се отдава голямо значение на етническия произход и съвместимостта му с националната принадлежност. Единствено при ромското малцинство се наблюдават различия между лично изразеното мнение и това, което се възприема като позиция от обществото.

За групата на ромите е от най-голямо значение техните членове да изповядват една и съща религия, а за групата на мнозинството това е от най-малко значение. Според групата на турците в обществото се обръща малко внимание на изповядваната религия и етническата идентичност.

С цел да се изследва дали има различия между личното мнение (**А**) и това, което смятаме, че е на обществото (**Б**), според трите **етнически групи**: българи, турци и роми, относно *националната и религиозната им идентичност*, бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.23. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси за съпоставката между *национална и религиозна идентичност* (първи въпрос) за **двамата контекста**: *личностен (моето мнение)* – колона (**А**), $F(2,352) = 23.30, p < 0.001$, и *общностен (мнението на българското общество)* – колона (**Б**), $F(2,352) = 18.57, p < 0.001$, и при съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **двамата контекста**: *личностен (моето мнение)* – колона (**А**), $F(2,352) = 16.10, p < 0.001$, и *общностен (мнението на българското общество)* – колона (**Б**), $F(2,352) = 76.72, p = 0.001$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с малки букви: а, b).

Таблица 3.23. Средни стойности на съпоставка между *национална и религиозна идентичност*, разпределени по *етнос*

Въпрос	Етническа група	Средна стойност		
		А	Б	
В каква степен смятате, че това, че сте българин е съвместимо с принадлежността към религията Ви?	Българи	4.87 ^b	4.74 ^b	—
	Турци	3.52 ^a	3.55 ^a	—
	Роми	4.85 ^b	4.54 ^b	—
		*	*	
В каква степен е необходимо българинът да бъде и християнин?	Българи	4.79 ^b	4.97 ^b	—
	Турци	3.59 ^a	4.34 ^a	*
	Роми	4.92 ^b	5.08 ^b	—
		*	*	

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на мнението (**А** или **Б**), в последната колона е поставена звездичка; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests (по колони) и t-тест за съвдвоени извадки (paired-samples t-test) (по редове).

При съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста: личностен (моето мнение) (А) и общностен (мнението на българското общество) (Б)** липсват статистически значими различия за трите етнически групи: българи – $p = 0.54$, турци – $p = 0.88$ и роми – $p = 0.14$ (статистически анализ по редове за първи въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с * в последната колона).

При съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **двата контекста: личностен (моето мнение) (А) и общностен (мнението на българското общество) (Б)** има статистически значими различия за групата на турците – $p = 0.001$, и липсват статистически значими различия за групата на мнозинството – $p = 0.42$ и за ромите – $p = 0.55$ (статистически анализ по редове за втори въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с * в последната колона).

Турците са на мнение, че в най-висока степен е съвместима националната с религиозната им идентичност. Според тях в обществото се отдава по-голямо значение на факта, че човек е българин и изповядва християнската религия.

С цел да се изследва дали има различия между личното мнение и това, което смятаме, че е на обществото, според изследваните лица от четирите **религиозни групи**: християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, относно *националната, етническата и религиозната им идентичност*, бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.24. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси за съпоставката между *национална и етническа идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста: личностен (моето мнение) – колона (А),** $F(3,348) = 11.33, p < 0.001$, и **общностен (мнението на българското общество) – колона (Б),** $F(3,348) = 2.63, p = 0.05$, и при съпоставката между *етническата и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **двата контекста: личностен (моето мнение) – колона (А),** $F(3,348) = 11.98, p < 0.001$, и **общностен (мнението на българското общество) – колона (Б),** $F(3,348) = 15.70, p < 0.001$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с малки букви: а, b).

При съпоставката между *националната и етническата идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста: личностен (моето мнение) (А) и общностен (мнението на българското общество) (Б)** липсват статистически значими различия по религии: за християни, $p = 0.38$, мюсюлмани, $p = 0.69$, агностици, $p = 0.15$ и атеисти, $p = 0.13$ (статистически анализ по редове за първи въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с * в последната колона).

При съпоставката между *етническата и религиозната идентичност* (втори въпрос) за двата **контекста**: *личностен (мое то мнение) (А)* и *общностен (мнението на българското общество) (Б)* има статистически значими различия за групата на християните, $p = 0.007$, и за мюсюлманите, $p = 0.001$, и липсват статистически значими различия за групата на агностиците, $p = 0.70$, и атеистите, $p = 0.44$ (статистически анализ по редове за втори въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с * в последната колона).

Таблица 3.24. Средни стойности на съпоставка между *национална и етническа и етническа и религиозна идентичност*, разпределени по *религиозна група*

Въпрос	Религиозна група	Средна стойност		
		А	Б	
В каква степен смятате, че това, че сте <i>българин</i> е съвместимо с принадлежността към <i>етническата Ви група</i> ?	Християни	4.88 ^{ab}	4.76 ^{ab}	—
	Мюсюлмани	3.93 ^a	3.83 ^a	—
	Агностици ⁱ	5.33 ^{ab}	3.89 ^a	—
	Атеисти ⁱⁱ	5.91 ^b	5.27 ^b	—
		*	*	
До каква степен е необходимо за човек от Вашата <i>етническа група</i> да изповядва Вашата <i>религия</i> ?	Християни	4.30 ^b	4.76 ^b	*
	Мюсюлмани	4.22 ^b	3.51 ^{ab}	*
	Агностици ⁱ	4.11 ^b	4.44 ^{ab}	—
	Атеисти ⁱⁱ	2.73 ^a	3.36 ^a	—
		*	*	

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на религиозната група, в съответната колона от четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между групите; където е налице статистически значим ефект на мнението (А или Б), в последната колона е поставена звездичка; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests (по колони) и *t*-тест за съдоени извадки (paired-samples *t*-test) (по редове); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Като лично мнение *атеистите* отдават най-голямо значение на съвместимостта между националната и етническата си идентичност, а *мюсюлманите* – най-малко. За *атеистите* логично е най-маловажна изповядваната религия като обществено възприета позиция. Според

християните и мюсюлманите се наблюдават различия в лично изразеното мнение и заемащата позиция от обществото за етническата група на принадлежност (етническият произход) и изповядваната религия.

С цел да се изследват дали има различия между личното мнение и това, което смятаме, че е на обществото, според изследваните лица от четирите **религиозни групи**: християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, относно *националната и религиозната им идентичност*, бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.25. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси за съпоставката между *национална и религиозна идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста**: *личностен (мое то мнение)* – колона (А), $F(3,348)=19.96$, $p < 0.001$, и *общностен (мнението на българското общество)* – колона (Б), $F(3,348)=19.21$, $p < 0.001$, и при съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **двата контекста**: *личностен (мое то мнение)* – колона (А), $F(3,348)=11.67$, $p < 0.001$, и *общностен (мнението на българското общество)* – колона (Б), $F(3,348)=6.05$, $p = 0.001$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с малки букви: а, б).

При съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста**: *личностен (мое то мнение)* (А) и *общностен (мнението на българското общество)* (Б) са налице статистически значими различия за християните, $p = 0.037$, и липсват статистически значими различия за мюсюлманите, $p = 0.86$, агностиците, $p = 0.27$ и атеистите, $p = 0.35$ (статистически анализ по редове за първи въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с * в последната колона).

При съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **двата контекста**: *личностен (мое то мнение)* (А) и *общностен (мнението на българското общество)* (Б) има статистически значими различия за групата на мюсюлманите, $p < 0.001$, и липсват статистически значими различия за групата на християните, $p = 0.11$, за агностиците и за атеистите, $p = 0.11$ (статистически анализ по редове за втори въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с * в последната колона).

В личностното си мнение *атеистите* отдават най-малко значение на националната идентичност и изповядваната религия. *Мюсюлманите* смятат, че в обществото се отдава най-малко значение на изповядваната от тях религия, т.е. исляма. Според *християните* в обществото се отделя голямо внимание на тяхната религия.

Таблица 3.25. Средни стойности на съпоставка между национална и религиозна идентичност, разпределени по религиозна група

Въпрос	Религиозна група	Средна стойност		
		А	Б	
В каква степен смятате, че това, че сте <i>българин</i> е съвместимо с принадлежността към <i>религията</i> Ви?	Християни	4.98 ^b	4.67 ^b	*
	Мюсюлмани	3.57 ^b	3.61 ^a	—
	Агностици ⁱ	4.56 ^b	3.78 ^{ab}	—
	Атеисти ⁱⁱ	3.00 ^a	4.00 ^{ab}	—
		*	*	
В каква степен е необходимо <i>българинът</i> да бъде и <i>християнин</i> ?	Християни	5.09 ^b	5.03 ^b	—
	Мюсюлмани	3.48 ^a	4.40 ^{ab}	*
	Агностици ⁱ	3.67 ^{ab}	5.44 ^b	—
	Атеисти ⁱⁱ	4.00 ^{ab}	3.64 ^a	—
		*	*	

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на религиозната група, в съответната колона от четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на мнението (А или Б), в последната колона е поставена звездичка; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests (по колони) и *t*-тест за сдвоени извадки (paired-samples *t*-test) (по редове); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог”; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува”.

Мюсюлманите в най-ниска степен обръщат внимание на националната си идентичност и на изповядваната религия, а за християните това е най-важно. Според *атеистите* обществото обръща малко внимание на националната и религиозната принадлежност. Единствено според *мюсюлманите* е налице разминаване между лично изразеното мнение и официално възприетата позиция в обществото по отношение на националната принадлежност и изповядваната религия.

3.3. Приложение на методологията на Джейн Фини (САЩ) за изследване на етническа идентичност (*Multigroup Ethnic Identity Measure – MEIM-R*)

Факторен анализ

С цел да се установи дали предлаганата от Джейн Фини методология за етническа идентичност (Phinney & Ong, 2007) може да бъде приложена и анализирана към данните, беше използван Факторен анализ по метода на главните компоненти. Бяха зададени два фактора, колкото е броят на подskalите в методологията. От Таблица 3.26. се вижда, че двата фактора се асоциират с двете подскали, фактор 1 с подскалата за *степенята на обвързаност с етническата идентичност* и фактор 2 с подскалата за *желанието за изследване на собствената етническа група*. Това дава основание да се направи изводът, че предлаганата методология може коректно да се приложи към анализирания извадка.

Таблица 3.26. Резултати от факторния анализ на скалата за етническа идентичност (включва 6 въпроса) (*MEIM-R*). Дадени са факторните тегла, собственото им значение и процентът на обяснена вариация

Въпрос		Факторно тегло	
		1	2
2	Имам силно чувство за принадлежност към собствената си етническа група.	0.809	0.176
6	Чувствам силна привързаност към собствената си етническа група.	0.567	0.239
3	Разбирам доста добре какво означава за мен принадлежността ми към етническата група в аспект как да се отнасям към хора от моята и другите етнически групи.	0.560	0.183
5	Често говоря с хората с цел да науча повече неща за моята етническа група.	0.216	0.911
4	Често правя неща, които ми помагат да разбера по-добре историята на моята етническа група.	0.338	0.715
1	Отделих време, за да разбера повече за етническата си група, като например нейната история, традиции и обичаи.	0.298	0.527
Собствено значение		1.73	1.68
% на обяснена вариация		28.80	28.02

Забележки: Данните са анализирани чрез факторен анализ по метода на главните компоненти; ротация по метода Варимакс (*Varimax*) с нормализация на Кайзер (*Kaiser*); факторните тегла са подредени в низходящ ред за всеки фактор, като по-големите от 0.52 са отбелязани в по-тъмен цвят.

Мярката за адекватност на цялата извадка (*The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy*) е 0.775. За групата на българите тя е 0.735, за турците е 0.685 и за ромите 0.854, което надвишава препоръчаната стойност от 0.60 (Kaiser, 1970, 1974). Тестът на Бартлет за сферичност (Bartlett, 1954) е статистически значим за всички изследвани лица ($p < 0.001$).

Фактор 1 обяснява 28.8%, а Фактор 2 обяснява 28.0% от общата вариация. Фактор 1, който представлява *степенята на обвързаност с етническата идентичност* (въпроси 2, 3 и 6), е с най-високо факторно тегло (над 0.56). Той е разположен в първата колона от таблицата. Фактор 2, който представлява *желанието за изследване на собствената етническа група* (въпроси 1, 4 и 5), е разположен във втората колона от таблицата, като въпросите в него са с факторно тегло над 0.52. Стойностите на собственото значение за двата фактора, които са представени в Таблица 3.26, покриват изискването да бъдат по-големи от 1.

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали 6 въпроса за етническа идентичност образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) както за цялата извадка, така и за всяка една от трите етнически групи. Надеждността на цялата скала за *етническа идентичност*, която се състои от 6 въпроса, е $\alpha = 0.82$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.79$, $\alpha = 0.74$ и $\alpha = 0.89$. Надеждността на *подскалата за обвързаност с етническата идентичност*, която се състои от 3 въпроса, е $\alpha = 0.73$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.72$, $\alpha = 0.70$ и $\alpha = 0.81$. Надеждността на *подскалата за изследване на собствената етническа група*, която се състои от 3 въпроса, е $\alpha = 0.73$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.71$, $\alpha = 0.70$ и $\alpha = 0.78$.

Корелационен анализ

Резултатите от Таблица 3.27 показват, че при трите етнически групи – българи, турци и роми, е налице ниска/слаба позитивна корелация между *етническата идентичност* и скалите за контрол, самооценка и оптимизъм и песимизъм, ниска/слаба негативна корелация със скалата за самота и умерена позитивна корелация със значението, което се отдава на етническата група на принадлежност. Представените резултати в Таблица 3.27 потвърждават девета хипотеза.

Коефициентът на Пирсън между двете подскали, за *обвързаност с етническата идентичност* и за *желанието за изследване на собствената етническа група*, е значим ($p < 0.001$) за цялата извадка $r = 0.61$ и за всяка

една от трите етнически групи: за българи $r = 0.52$, за турци $r = 0.51$ и за роми $r = 0.72$.

Таблица 3.27. Корелационен анализ между *етническата идентичност*, избрани скали за психично благополучие и *значението*, което се отдава на *етническата принадлежност*

	Етническа група			Общо
	Българи	Турци	Роми	
Контрол	0.023	0.055*	0.358***	0.243**
Самооценка	0.257*	0.199**	0.236**	0.205*
Оптимизъм/песимизъм	0.201**	0.276**	0.087	0.168**
Самота	-0.175*	-0.186**	-0.204**	-0.179*
Значение на етноса	0.692***	0.383***	0.361***	0.474***

Забележки: Данните са анализирани с коефициента на Пирсън (Pearson partial correlation coefficients); корелацията е със значимост над: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от трите **етнически групи** – българи, турци и роми, отдават на *етническата си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.28. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси както за цялата скала за измерване на етническа идентичност – $F(2,352) = 32.3$, $p < 0.001$, така и за двете подскали, които я изграждат, за *обвързаност с етническата идентичност* – $F(2,352) = 11.4$, $p < 0.001$, и за *желанието за изследване на собствената етническа група* – $F(2,352) = 48.6$, $p < 0.001$.

От трите етнически групи за *ромското малцинство* етническата идентичност е с най-голямо значение в сравнение с другите две групи, на мнозинството и на турското малцинство. За представителите на ромския етнос са най-важни и двете подскали, за *обвързаност с етническата идентичност* и за *желание за изследване на собствената етническа група*.

Таблица 3.28. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по *етнос*

<i>Дименсия</i>	<i>Етническа група</i>	<i>Средна стойност</i>
Етническа Идентичност (MEIM-R)	Българи	3.59 ^a
	Турци	3.52 ^a
	Роми	4.19 ^b
		*
Подскала Изследване на етноса	Българи	3.31 ^a
	Турци	3.33 ^a
	Роми	4.17 ^b
		*
Подскала Обвързаност с етноса	Българи	3.86 ^a
	Турци	3.71 ^a
	Роми	4.21 ^b
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса върху етническата идентичност, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests).

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от четирите **религиозни групи**: християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *етническата си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.29. Те показват, че са налице статистически значими различия по религии за цялата скала за измерване на етническата идентичност, $F(3,348)=14.4, p < 0.001$, и съответно за нейните две подскали, за *обвързаност с етническата идентичност* – $F(3,348)=7.3, p < 0.001$ и за *желанието за изследване на собствената етническа група* – $F(3,348)=16.4, p < 0.001$.

Таблица 3.29. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по *религиозни групи*

<i>Дименсия</i>	<i>Религиозна група</i>	<i>Средна стойност</i>
Етническа Идентичност (MEIM-R)	Християни	3.93 ^c
	Мюсюлмани	3.57 ^{bc}
	Агностици ⁱ	3.08 ^a
	Атеисти ⁱⁱ	2.95 ^a
		*
Подскала <i>Изследване на етноса</i>	Християни	3.80 ^c
	Мюсюлмани	3.37 ^{bc}
	Агностици ⁱ	2.74 ^{ab}
	Атеисти ⁱⁱ	2.61 ^a
		*
Подскала <i>Обвързаност с етноса</i>	Християни	4.07 ^b
	Мюсюлмани	3.76 ^{ab}
	Агностици ⁱ	3.41 ^{ab}
	Атеисти ⁱⁱ	3.30 ^a
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на религиозната група върху етническата идентичност, в съответната колона от четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Християните отдават най-голямо значение на етническата си идентичност, а за агностиците и атеистите тя е с най-ниска степен на значимост. Двете подскали, за обвързаност с етническата идентичност и за желание за изследване на собствената етническа група, които изграждат приложената скала за измерване на етническата идентичност, са най-значими за християните и най-незначими за атеистите.

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица отдават на етническата си идентичност в зависимост от своя пол (момичета и момчета), беше използван *t*-тест за независими извадки (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 3.30. Те показват, че са налице статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност и съответно за двете подскали, които я изграждат, за

обвързаност с етническата идентичност и за желанието за изследване на собствената етническа група за групата на мнозинството – $p = 0.016$; $p = 0.046$; $p = 0.022$, и за групата на ромите – $p < 0.001$; $p = 0.012$; $p < 0.001$. За групата на турците са налице статистически значими различия за цялата скала за измерване на етническата идентичност – $p < 0.001$ и за подскалата за обвързаност с етническата идентичност, $p < 0.001$. Липсват статистически значими различия за подскалата за желание за изследване на собствената етническа група, $p = 0.496$.

Таблица 3.30. Средни стойности на етническата идентичност, разпределени по пол

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
Етническа идентичност (MEIM-R)			
момчета	3.23	3.22	4.38
момичета	4.13	3.70	4.09
	*	*	*
Подскала Изследване на етноса			
момчета	2.94	3.27	4.33
момичета	3.88	3.37	4.09
	*	—	*
Подскала Обвързаност с етноса			
момчета	3.53	3.18	4.44
момичета	3.38	4.04	4.09
	*	*	*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на етническата идентичност (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата група върху етническата идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t*-тест за независими извадки (*independent-samples t-test*).

Като цяло етническата идентичност е от най-голямо значение за момичетата от български и турски произход и за момчетата от ромското малцинство. Подскалата за желание за изследване на собствената етническа група е с по-голямо значение за момичетата от български произход и за момчетата от ромски произход. Подскалата за степен на обвързаност с етническата идентичност е по-значима за момчетата от български и ромски произход и за момичетата от турски произход.

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица отдават на *етническата си идентичност* в зависимост от своята **възраст**, непълнолетни и пълнолетни, беше използван *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 3.31. Те показват, че са налице статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност и съответно за двете подскали, които я изграждат, за *обвързаност с етническата идентичност* и за *желанието за изследване на собствената етническа група* за групата на мнозинството – $p < 0.001$; $p < 0.001$; $p < 0.001$ и за групата на ромите – $p = 0.018$; $p = 0.031$; $p = 0.002$. Липсват статистически значими различия за групата на турците за скала за етническа идентичност и съответно за двете подскали, които я изграждат, за *обвързаност с етническата идентичност* и за *желанието за изследване на собствената етническа група* – $p = 0.51$; $p = 0.50$; $p = 0.11$.

Таблица 3.31. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по *възраст*

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
Етническа идентичност (MEIM-R)			
непълнолетни	3.23	3.57	4.38
пълнолетни	4.13	3.48	4.09
	*	—	*
Подскала <i>Изследване на етноса</i>			
непълнолетни	2.94	3.29	4.33
пълнолетни	3.88	3.38	4.09
	*	—	*
Подскала <i>Обвързаност с етноса</i>			
непълнолетни	3.53	3.84	4.44
пълнолетни	3.38	3.57	4.09
	*	—	*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на *етническата идентичност* (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на възрастовата група върху *етническата идентичност*, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test).

С увеличаване на възрастта отдаваното значение на *етническата идентичност* и на двете подскали, които я изграждат, *желание за изследване на собствената етническа група* и степен на *обвързаност със собствената*

етническа идентичност, се увеличава при българите и намалява при ромите. С увеличаване на възрастта отдаваното значение на подskalата за степен на *обвързаност със собствената етническа идентичност*, както при българите, така и при ромите, намалява.

Съпоставителен анализ/ различия на скалата за етническа идентичност за трите изследвани етноса в България за периода 2006–2008 година

Етническата идентичност на трите етнически групи: българи, турци и роми, беше измерена през 2006 г. (Ganeva, Z. & J. Phinney, 2009) чрез същата скала за етническа идентичност (Phinney, J., 1992). В Таблица 3.32 е показано какви промени настъпват с времето в етническата идентичност на разглежданите три етноса за периода 2006 –2008 година.

С цел да се изследват различията между изследваните лица от трите **етнически групи**: българи, турци и роми, през двата изследвани периода, 2006 и 2008 година, беше използван *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 3.32 (по колони). Те показват, че са налице статистически значими различия в етническата идентичност във времето и за трите етнически групи: българи – $p < 0.001$, турци – $p < 0.001$, и роми – $p < 0.001$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с * в последният ред).

Таблица 3.32. Средни стойности на *етническата идентичност* към определен етнос, разпределени по години

Година	Етническа идентичност			Статистически и значими по етнос
	Българи	Турци	Роми	
2006	2.28	2.44	2.23	–
2008	3.59 ¹	3.52 ¹	4.19 ²	*
статически значими по години	*	*	*	

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на етническата идентичност (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на времето върху етническата група, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; където е налице статистически значим ефект на етническата група върху етническата идентичност за дадена година, в последната колона е поставена звездичка и точното място на статистическото различие в редицата е посочено с малко число (1, 2, т.н.); при едно и също малко число не се наблюдават статистически значими различия между стойностите за етническа идентичност; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc test (по ред) и с *t*-тест за независими извадки (independent-samples *t*-test) (по колони).

За да се изследват различията, които изследваните лица от трите **етнически групи**: българи, турци и роми, през двата изследвани периода, 2006 и 2008 година, имат спрямо *етническата си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени отново в Таблица 3.32 (по редове). Те показват, че са налице статистически значими различия в етническата идентичност по етнос за 2008 година – $F(2,352) = 32.34$, $p < 0.001$. За 2006 година обаче резултатите показват, че няма статистически значими различия за между етносите – $F(2,352) = 1.952$, $p = 0.145$.

През годините *се засилва* отдаваното значение на етническата идентичност и при трите изследвани етноса – българи, турци и роми. При ромското малцинство тази тенденция се наблюдава най-ясно осезаемо. През 2008 година ромите образуват и самостоятелна група по отношение на важността, която отдават на своята етническа идентичност.

3.4. Приложение на методологията на Олга Романова (Русия) за изследване на етническата идентичност на подрастващи

Факторен анализ

С цел да се установи дали данните могат да се анализират с предлаганата методология, беше използван Факторен анализ по метода на главните компоненти. Бяха зададени четири фактора, колкото е броят на подskalите в методологията. От Таблица 3.33 се вижда, че четирите фактора се асоциират с четирите подскали:

- *чувство за принадлежност към собствената етническа група,*
- *отдаваната важност на категорията „етнос”,*
- *отношенията между групите и*
- *използвания майчин език,*

което позволява използваната методология коректно да се приложи към анализираната извадка.

Мярката за адекватност на цялата извадка (*The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy*) е 0.756. За групата на българите тя е 0.736, за турците е 0.631 и за ромите 0.622, което надвишава препоръчаната стойност от 0.60 (Kaiser, 1970, 1974). Тестът на Бартлет за сферичност (Bartlett, 1954) е статистически значим за всички изследвани лица ($p < 0.001$).

Таблица 3.33. Резултати от факторния анализ на 21-въпросна скалата за етническа идентичност. Дадени са факторните тегла, собственото им значение и процентът на обяснена вариация.

	<i>Въпрос</i>	<i>Факторно тегло</i>			
		<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1	Интересувам се от историята и културата на моя етнос.	0.617	0.183	0.237	0.031
21	Ако имах възможност да си избира етническата група, то бих предпочел(а) тази, към която принадлежа в момента.	0.579	-0.192	0.069	-0.025
6	Много се обиждам, когато чуя нещо оскърбително за моя етнос.	0.513	0.118	0.131	0.104
10	Изпитвам дълбоко чувство на лична гордост, когато чуя да се говори за постиженията на моя етнос.	0.501	0.164	-0.159	-0.050
14	Ако чуя обвинения за моя етнос, то по правило не ги приемам лично.	0.500	-0.019	0.127	-0.036
2	Представители на една и съща етническа група трябва да общуват по между си на своя роден език.	0.250	0.567	0.034	0.076
4	Мисля, че етническата гордост е чувство, което трябва да се възпитава още от детството.	0.291	0.517	0.011	0.088
7	Националната принадлежност е нещо, което винаги ще разединява хората.	0.012	0.486	0.443	-0.081
13	Поддържам смесените бракове, защото чрез тях се свързват хора от различни етноси.	0.097	0.445	0.102	0.022
5	Считам, че при общуване с хората трябва да се ориентираме по личностните им качества, а не по етническата им принадлежност.	0.254	0.423	0.001	0.376
9	Приятелските отношения и още повече бракът трябва да са ориентирани според етническата принадлежност на партньора.	0.311	0.366	0.271	-0.255
12	Мисля, че може да се развива и съхранява само културата на собствената етническа група.	0.296	0.334	0.242	-0.177
17	Представителите на мнозинството не трябва да имат никакви предимства пред представителите на другите етноси, които обитават същата територия.	0.017	0.085	0.509	0.147

Въпрос	Факторно тегло			
	1	2	3	4
18 Считам, че представителите на мнозинството трябва да решат дали имат право да живеят в тяхната страна хора от други етноси.	0.218	0.217	0.483	-0.151
20 Мисля, че представителите на мнозинството трябва да имат определено преимущество, тъй като те живеят на своята собствена територия.	0.107	0.113	0.475	-0.089
8 Считам, че представителите на всяка етническа група трябва да живеят на територията на своите предци.	0.114	0.253	0.461	-0.478
11 Смятам, че хората имат право да живеят на територията на цялата Земя без значение каква е тяхната етническа принадлежност.	0.185	-0.169	0.421	0.353
16 Считам, че политическата власт в мултиетническите държави трябва да бъде в ръцете на представители на мнозинството.	0.133	0.176	0.401	-0.182
19 Мисля, че в правителствата на мултиетническите държави трябва да има представители на всички етноси, които съжителстват на една и съща територия.	0.266	-0.074	0.389	0.275
15 Смятам, че правораздаването и преподаването в училище в многонационални държави трябва да бъде на езика на мнозинството.	0.128	0.396	0.145	0.528
3 Представители на една и съща етническа група трябва да общуват по между си на своя роден език.	0.130	0.244	0.078	0.427
<i>Собствено значение</i>	<i>3.19</i>	<i>2.21</i>	<i>1.96</i>	<i>1.71</i>
<i>% на обяснена вариация</i>	<i>15.21</i>	<i>10.10</i>	<i>9.30</i>	<i>8.21</i>

Забележки: Данните са анализирани чрез факторен анализ по метода на главните компоненти; ротация по метода Варимакс (Varimax) с нормализация на Кайзер (Kaiser). Факторните тегла са подредени в низходящ ред за всеки фактор, като по-големите от 0.33 са отбелязани в по-тъмен цвят.

Фактор 1 обяснява 15.2%, Фактор 2 обяснява 10.1%, Фактор 3 обяснява 9.3% и Фактор 4 обяснява 8.2% от общата вариация. Фактор 1, който представлява чувството за принадлежност към собствената етническа група (въпроси 1, 6, 10, 14 и 21), е с най-високо факторно тегло (над 0.50). Той е разположен в първата колона от таблицата. Фактор 2,

който представлява отдаваната *важност на категорията „етнос“* (въпроси 2, 4, 5, 7, 9, 12 и 13), е разположен във втората колона от таблицата, като въпросите в него са с факторно тегло над 0.33. Фактор 3, който представлява *отношенията между групите* (въпроси 8, 11, 16, 17, 18, 19 и 20), е разположен във третата колона от таблицата, като въпросите в него са с факторно тегло над 0.38. Фактор 4, който представлява *употребата на майчиния език* (въпроси 3 и 15) от представителите на етническата група в ежедневието, е разположен в четвъртата колона от таблицата, като въпросите в него са с факторно тегло над 0.42. Стойностите на собственото значение за четирите фактора, които са представени в Таблица 3.34, покриват изискването да бъдат по-големи от 1.

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали 21 въпроса от четири подскали: 1) *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, 2) *отдаваната важност на категорията „етнос“*, 3) *отношенията между групите* и 4) *използвания майчин език*, образуват надеждна скала, беше използван коефициентът алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) както за цялата извадка, така и за всяка една от трите етнически групи. Надеждността на цялата скала за етническа идентичност на подрастващи, която се състои от 21 въпроса, е $\alpha = 0.81$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.78$, $\alpha = 0.70$ и $\alpha = 0.86$. Надеждността на *подскалата за чувство за принадлежност към собствената етническа група*, която се състои от 5 въпроса, е $\alpha = 0.71$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.68$, $\alpha = 0.66$ и $\alpha = 0.76$. Надеждността на *подскалата за отдаваната важност на категорията „етнос“*, която се състои от 7 въпроса, е $\alpha = 0.72$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.67$, $\alpha = 0.66$ и $\alpha = 0.76$. Надеждността на *подскалата за отношенията между групите*, която се състои от 7 въпроса, е $\alpha = 0.69$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.65$, $\alpha = 0.61$ и $\alpha = 0.74$. Надеждността на *подскалата за използвания майчин език*, която се състои от 2 въпроса, е $\alpha = 0.71$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.64$, $\alpha = 0.62$ и $\alpha = 0.76$.

Корелационен анализ

Коефициентът на Пирсън между подскалите 1) *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, 2) *отдаваната важност на категорията „етнос“*, 3) *отношенията между групите* и 4) *език* за трите етнически групи – българи, турци и роми и за всички изследвани лица е представен в Таблица 3.34.

Таблица 3.34. Корелационен анализ между четирите подскали 1) *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, 2) *отдавана важност на категорията „етнос“*, 3) *отношения между групите* и 4) *език за трите етноса и за цялата извадка*

<i>Корелация между чувство за принадлежност към собствената етническа група</i>	<i>Важност на категорията „етнос“</i>	<i>Отношения между групите</i>	<i>Език</i>
Българи	0.562 ^{***}	0.406 ^{***}	0.586 ^{***}
Турци	0.564 ^{**}	0.214 ^{**}	0.670 ^{***}
Роми	0.450 ^{***}	0.247 ^{**}	0.434 ^{***}
за цялата извадка	0.568^{***}	0.558^{***}	0.395^{***}

Забележки: Данните са анализирани с коефициента на Пирсън (Pearson partial correlation coefficients); корелацията е със значимост: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

Корелациите между четирите подскали: 1) *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, 2) *отдавана важност на категорията „етнос“*, 3) *отношения между групите* и 4) *език*, не са високи, което означава, че те измерват различни компоненти на етническата идентичност и могат да се разглеждат като подскали за изследваните лица.

Резултатите от Таблица 3.35 показват, че при трите етнически групи – българи, турци и роми, е налице ниска/слаба позитивна корелация между *етническата идентичност* и скалите за контрол, самооценка и оптимизъм и песимизъм, ниска/слаба негативна корелация със скалата за самота и умерена позитивна корелация със значението, което се отдава на етническата група на принадлежност. Представените резултати в Таблица 3.35 потвърждават девета хипотеза.

Таблица 3.35. Корелационен анализ между *етническата идентичност*, избрани скали за психично благополучие и *значението*, което се отдава на *етническата принадлежност*

	<i>Етническа група</i>			<i>Общо</i>
	<i>Българи</i>	<i>Турци</i>	<i>Роми</i>	
Контрол	0.198 [*]	0.361 ^{***}	0.452 ^{***}	0.459 ^{***}
Самооценка	0.023	0.159	0.536 ^{***}	0.248 ^{**}
Оптимизъм/песимизъм	0.137	0.146	0.076	0.037
Самота	-0.249 [*]	-0.167	-0.321 ^{***}	-0.091 [*]
Значение на етноса	0.487 ^{***}	0.383 [*]	0.538 ^{***}	0.502 ^{***}

Забележки: Данните са анализирани с коефициента на Пирсън (Pearson partial correlation coefficients); корелацията е със значимост над: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от трите **етнически групи**: българи, турци и роми, отдават на *етническата си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.36. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси както за цялата скала за измерване на етническа идентичност – $F(2,352) = 53.5, p < 0.001$, така и за четирите подскали, които я изграждат, *чувство за принадлежност към собствената етническа груп* – $F(2,352) = 19.6, p < 0.001$; *отдавана важност на категорията „етнос“* – $F(2,352) = 69.3, p < 0.001$; *отношения между групите* – $F(2,352) = 50.0, p < 0.001$, и *език* – $F(2,352) = 24.7, p < 0.001$.

Таблица 3.36. Средни стойности на етническата идентичност, разпределени по *етнос*

Дименсия	Етническа група	Средна стойност
Етническа идентичност	Българи	0.61 ^b
	Турци	0.47 ^a
	Роми	1.02 ^c
		*
Подскала <i>Собствена етническа група</i>	Българи	0.88 ^a
	Турци	0.79 ^a
	Роми	1.20 ^b
		*
Подскала <i>Важност на категорията „етнос“</i>	Българи	0.52 ^a
	Турци	0.53 ^a
	Роми	1.11 ^b
		*
Подскала <i>Отношения между групите</i>	Българи	0.37 ^b
	Турци	0.19 ^a
	Роми	0.79 ^c
		*
Подскала <i>Език</i>	Българи	1.14 ^b
	Турци	0.45 ^a
	Роми	1.01 ^b
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (-2 е минималната стойност, $+2$ е максималната стойност, а 0 е средна, неутрална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса върху етническата идентичност, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests).

Трите етнически групи – българи, турци и роми, формират самостоятелни групи и свои собствени етнически идентичности. За ромското малцинство тя е с най-високи стойности и на нея е отдавано най-голямо значение, следва групата на мнозинството и накрая групата на турския етнос.

Двете подскали, чувство за принадлежност към собствената етническа група и отдавана важност на категорията „етнос”, са от по-голямо значение за групата на ромите в сравнение с групата на мнозинството и турския етнос. Отново ромите приписват най-голямо значение на подскалата за отношения между групите, следват българите и турците. Подскалата за употреба на майчин език е най-важна за групата на ромите и българите, а за турците тя е от значение в най-ниска степен.

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, проявяват спрямо *етническата си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 3.37. Те показват, че са налице статистически значими различия по религии както за цялата скала за измерване на етническата идентичност – $F(3,348) = 25.7, p < 0.001$, така и за четирите подскали, които я изграждат, чувство за принадлежност към собствената етническа група – $F(3,348) = 17.2, p < 0.001$; отдавана важност на категорията „етнос” – $F(3,348) = 11.7, p < 0.001$; отношения между групите – $F(3,348) = 22.8, p < 0.001$ и език – $F(3,348) = 19.5, p < 0.001$.

Таблица 3.37. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по религиозни групи

Дименсия	Религиозна група	Средна стойност
Етническа идентичност	Християни	0.85 ^c
	Мюсюлмани	0.49 ^{bc}
	Агностици ⁱ	0.04 ^a
	Атеисти ⁱⁱ	0.47 ^b *
Подскала <i>Собствена етническа група</i>	Християни	1.08 ^c
	Мюсюлмани	0.82 ^{bc}
	Агностици ⁱ	0.11 ^a
	Атеисти ⁱⁱ	0.51 ^{ab} *
Подскала <i>Важност на категорията „етнос“</i>	Християни	0.84 ^b
	Мюсюлмани	0.54 ^{ab}
	Агностици ⁱ	0.40 ^a
	Атеисти ⁱⁱ	0.47 ^{ab} *
Подскала <i>Отношения между групите</i>	Християни	0.62 ^b
	Мюсюлмани	0.21 ^b
	Агностици ⁱ	-0.38 ^a
	Атеисти ⁱⁱ	0.43 ^b *
Подскала <i>Език</i>	Християни	1.13 ^b
	Мюсюлмани	0.50 ^{ab}
	Агностици ⁱ	0.06 ^a
	Атеисти ⁱⁱ	0.55 ^{ab} *

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (−2 е минималната стойност, +2 е максималната стойност, а 0 е средна, неутрална стойност); където е налице статистически значим ефект на религиозната група върху етническата идентичност, в съответната колона от четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Християните отдават най-голямо значение на етническата си идентичност, а за агностиците тя е с най-малко значение.

Трите подскали: *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, *отдавана важност на категорията „етнос“* и *използвания майчин език*, са с най-голямо значение за християните и с най-малко значение за агностиците. На подскалата за *отношения между групите* християни, мюсюлмани и атеисти обръщат еднакво внимание и за тях тя е в еднаква степен важна. Единствено за агностиците *отношенията между групите* не са от голямо значение.

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица отдават на *етническата си идентичност* в зависимост от своя **пол** (момичета и момчета), беше използван *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 3.38. Те показват, че липсват статистически значими различия за групата на мнозинството за цялата скала за етническа идентичност, $p = 0.40$ и съответно за четирите подскали, които я изграждат, *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, $p = 0.21$, *отдавана важност на категорията „етнос“*, $p = 0.09$, *отношения между групите*, $p = 0.63$ и *език*, $p = 0.48$. За групата на турците са налице статистически значими различия за подскалата *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, $p = 0.01$, и за подскалата *отношения между групите*, $p = 0.01$, но липсват статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност, $p = 0.96$ и за другите две подскали, *отдавана важност на категорията „етнос“*, $p = 0.74$ и *език*, $p = 0.40$. За групата на ромите липсват статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност, $p = 0.28$, и за следните три подскали, които я изграждат, *отдавана важност на категорията „етнос“*, $p = 0.45$, *отношения между групите*, $p = 0.60$ и *език*, $p = 0.87$. За групата на ромите са налице статистически значими различия за подскалата *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, $p = 0.03$.

Подскалата за *чувство за принадлежност към собствената етническа група* е по-значима за момичетата от турски произход и за момчетата от ромски произход в сравнение с представителите на другия пол от съответния етнос. За момчетата от турски произход *отношенията между групите* имат по-голямо значение в сравнение с момичетата от същия етнос.

Таблица 3.38. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по пол

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
Етническа идентичност	0.65	0.46	1.06
момчета	0.58	0.47	0.98
момичета	—	—	—
Подскала Собствена етническа група	0.95	0.64	1.32
момчета	0.82	0.88	1.11
момичета	—	*	*
Подскала Важност на категорията „етнос“	0.59	0.51	1.14
момчета	0.45	0.54	1.09
момичета	—	—	—
Подскала Отношения между групите	0.34	0.34	0.82
момчета	0.39	0.10	0.77
момичета	—	*	—
Подскала Език	1.20	0.36	1.01
момчета	1.09	0.50	1.03
момичета	—	—	—

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на етническата идентичност (−2 е минималната стойност, +2 е максималната стойност, а 0 е средна, неутрална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата група върху етническата идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t*-тест за независими извадки (*independent-samples t-test*).

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица отдават на *етническата си идентичност*, в зависимост от своята **възраст**, непълнолетни и пълнолетни, беше използван *t*-тест за независими извадки (*independent-samples t-test*). Резултатите са представени в Таблица 3.39. Те показват, че са налице статистически значими различия за групата на мнозинството за цялата скала за етническа идентичност, $p = 0.004$, и съответно за следните три подскали, които я изграждат, *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, $p < 0.001$, *отдавана важност на категорията „етнос“*, $p = 0.002$, и *език*, $p = 0.05$. За групата на мнозинството липсват статистически значими различия за подскалата *отношения между групите*, $p = 0.347$. За групата на турците са налице

статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност, $p = 0.001$ и за следните подскали *отдавана важност на категорията „етнос“*, $p < 0.001$, *отношения между групите*, $p = 0.023$, и *език*, $p = 0.043$. За групата на турците липсват статистически значими различия за подскалата *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, $p = 0.135$. За групата на ромите са налице статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност, $p = 0.003$, и съответно за четирите подскали, които я изграждат, *чувство за принадлежност към собствената етническа група*, $p = 0.040$, *отдавана важност на категорията „етнос“*, $p = 0.036$, *отношения между групите*, $p = 0.002$, и *език*, $p = 0.026$.

Таблица 3.39. Средни стойности на етническата идентичност, разпределени по възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
Етническа идентичност			
непълнолетни	0.52	0.59	1.18
пълнолетни	0.76	0.34	0.94
	*	*	*
Подскала Собствена етническа група			
непълнолетни	0.71	0.85	1.34
пълнолетни	1.14	0.71	1.13
	*	—	*
Подскала Важност на категорията „етнос“			
непълнолетни	0.42	0.70	1.22
пълнолетни	0.67	0.35	1.06
	*	*	*
Подскала Отношения между групите			
непълнолетни	0.33	0.30	1.00
пълнолетни	0.42	0.08	0.69
	—	*	*
Подскала Език			
непълнолетни	1.03	0.60	1.23
пълнолетни	1.31	0.29	0.90
	*	*	*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на етническата идентичност (-2 е минималната стойност, $+2$ е максималната стойност, а 0 е средна, неутрална стойност); където е налице статистически значим ефект на възрастовата група върху етническата идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с t -тест за независими извадки (independent-samples t -test).

С увеличаване на възрастта отдаваното значение на етническата идентичност се увеличава при българите и намалява при представителите на двете малцинства, турци и роми. Подобна е и тенденцията, която се наблюдава при подskalите, които изграждат етническата идентичност. С увеличаване на възрастта отдаваното значение на подskalата за *чувство за принадлежност към собствената етническа група* се увеличава за групата на мнозинството и намалява за групата на ромите. Приписваното значение на подskalите за *отдавана важност на категорията „етнос“ и използвания майчин език* с увеличаване на възрастта се увеличава при представителите на мнозинството и намалява при представителите на турското и ромското малцинство. С увеличаване на възрастта ромите и турците отдават по-малко значение на *отношенията между групите*.

3.5. Отдавано значение на етническата принадлежност

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от трите **етнически групи** – българи, турци и роми, проявяват спрямо *значението на етническата си принадлежност* (salience of ethnicity), беше направен Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) тест. Резултатите са представени в Таблица 3.40. Те показват, че няма статистически значими различия по етноси, $\chi^2(2) = 5.00$, $p = 0.082$.

Таблица 3.40. Средни стойности на *значението*, което се отдава на *етническата принадлежност*, разпределени по *етнос*

Дименсия	Етническа група	Средна стойност
Значение на етноса	Българи	3.30
	Турци	3.17
	Роми	3.46
	—	—

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 4 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етническата група, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis).

С цел да се изследват различията, които изследваните лица от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *значението на етническата си принадлежност*, беше направен Крушкел-Уолис тест. Резултатите са представени в Таблица 3.41. Те показват, че са налице статистически значими различия по религии, $\chi^2(3) = 14.90$, $p = 0.002$.

Таблица 3.41. Средни стойности на *значението*, което се отдава на *етническата принадлежност*, разпределени по *религиозна група*

Дименсия	Религиозна група	Средна стойност
Значение на етноса	Християни	3.45 ^b
	Мюсюлмани	3.18 ^{ab}
	Агностици ⁱ	2.89 ^{ab}
	Атеисти ⁱⁱ	2.55 ^a
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 - минимална стойност, 4 - максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на религиозната група, в съответната колона от четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Категорията отдавано значение на *етническата принадлежност* е най-важна за групата на християните и най-маловажна за групата на атеистите.

С цел да се изследват различията в *значението*, което изследваните лица отдават на *етническата си принадлежност* в зависимост от своя **пол** (момичета и момчета) и **възраст** (непълнолетни и пълнолетни), беше използван Манн-Уитни теста (Mann-Whitney U test). Резултатите са представени в Таблица 3.42. Те показват, че са налице статистически значими различия за групата на мнозинството по пол – $U = 1444.0$, $p = 0.026$, и по възраст – $U = 1577.0$, $p = 0.001$. За групата на турците липсват статистически значими различия по пол и по възраст – $U = 1182.0$, $p = 0.51$; $U = 1480.0$, $p = 0.25$. За групата на ромите също липсват статистически значими различия по пол и по възраст – $U = 1577.0$, $p = 0.89$; $U = 1359.0$, $p = 0.29$.

Таблица 3.42. Средни стойности на значението, което се отдава на етническата принадлежност, разпределени по пол и по възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	3.46	3.09	3.47
момичета	3.22	3.22	3.45
	*	–	–
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	3.08	3.07	3.54
пълнолетни	3.63	3.29	3.42
	*	–	–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на етническата идентичност (1 – минимална стойност, 4 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на възрастовата група, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с теста на Манн-Уитни (Mann-Whitney).

Единствено при момчетата от групата на мнозинството категорията отдавано значение на етническата принадлежност е по-важна в сравнение с момичетата. С увеличаване на възрастта се увеличава значението, което българите отдават на своята етническа принадлежност.

3.6. Съпоставителен анализ по методологии

С цел да се изследва дали има различия в оценката за етническата идентичност на изследваните лица от трите **етнически групи** (българи, турци и роми), измерена с трите методологии, беше направен вариационен анализ с постхок сравнения **по методологии**. Резултатите са представени в Таблица 3.43 (*по колони*). Те показват, че са налице статистически значими различия **по методологии** за българи – $F(2,363) = 30.15$, $p < 0.001$, турци – $F(2,345) = 10.98$, $p < 0.001$, и роми – $F(2,348) = 26.96$, $p < 0.001$.

За да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **етнически групи** (българи, турци и роми) отдават на *етническата си идентичност*, измерена с трите методологии, отново беше направен вариационен анализ с постхок сравнения **по етноси**. Резултатите в Таблица 3.43 (*по редове*) показват, че са налице статистически значими различия **по етноси** за трите приложени методологии за измерване на етническа идентичност: от 4 въпроса (Barrett, под печат) – $F(2,352) = 14.71$, $p < 0.001$,

от 6 въпроса (Phinney & Ong, 2007) – $F(2,352) = 32.34$, $p < 0.001$, и 21 въпроса (Романова, 1994; 1995; Стефаненко, 2009) – $F(2,352) = 53.49$, $p < 0.001$.

Таблица 3.43. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по *методологии* и по *етноси*

Методология	Средни стойности за			
	Българи	Турци	Роми	
4 въпроса скала Етническа идентичност ⁱ	4.136 ^{b3}	3.864 ^{b2}	3.580 ^{a1}	*
6 въпроса скала Етническа идентичност	3.584 ^{a1}	3.524 ^{a1}	4.188 ^{b2}	*
21 въпроса скала Етническа идентичност ⁱⁱ	3.612 ^{a2}	3.468 ^{a1}	4.020 ^{b3}	*
статистическо различие по методология	*	*	*	

Забележки: ⁱ за да се опрости интерпретацията, Етническата идентичност беше прекодирана от 1 до 7 в от 1 до 5 преди статистическата ѝ обработка; ⁱⁱ за да се опрости интерпретацията, Младежката етническа идентичност беше прекодирана от –2 до +2 в от 1 до 5 преди статистическата ѝ обработка; по-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на методологията, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква (^a, ^b, т.н.); при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на етноса върху методологията, в последната колона е поставена звездичка и точното място на статистическото различие в редицата е посочено с малко число (¹, ², т.н.); при едно и също малко число не се наблюдават статистически значими различия между стойностите за идентичностите; данните са обработени с вариационен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests).

Направеният статистически анализ на оценките на етническата идентичност **по методологии** (по колонии) показва, че и за трите етноса няма статистическо различие между оценките за етническата идентичност, получени по методологиите, които съдържат 6 въпроса и 21 въпроса, докато оценката за етническата идентичност по методологията с 4 въпроса се отличава статистически от другите две.

От съпоставителния анализ на оценките за етническата идентичност **по етноси** (по редове), показва, че и при трите методологии са налице статистически различия между етническата оценка за трите етноса. Според методологиите с 6 и 21 въпроса групата на ромите отдават по-голямо значение на своята *етническа идентичност* в сравнение с другите два етноса: българи и турци. Според методологията, която се състои от 4 въпроса обаче, *етническата идентичност* е най-значима за групата на мнозинството, следва групата на турците и тя е най-маловажна за ромското малцинство.

С цел да се изследва дали има различия в оценката за етническата идентичност на изследваните лица от четирите **религиозни групи** (християни, мюсюлмани, агностици и атеисти), беше направен вариационен анализ с постхок сравнения **по методологии**. Резултатите са представени в Таблица 3.44 (*по колони*). Те показват, че са налице статистически значими различия по методологии за мюсюлмани – $F(2,360)=10.82$, $p < 0.001$, и атеисти – $F(2,30)=4.59$, $p = 0.018$. Липсват статистически значими различия по методологии за християни – $F(2,630)=1.26$, $p = 0.284$, и агностици – $F(2,24)=1.93$, $p = 0.167$.

Таблица 3.44. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени *по методологии* и *по религиозна група*

Методология	Средни стойности за				
	Християни	Мюсюлмани	Агностици	Атеисти	
4 въпроса Етническа идентичност ⁱ	3.840	3.884 ^b	3.816	3.956 ^b	—
6 въпроса Етническа идентичност	3.932 ²	3.564 ^{a12}	3.072 ¹²	2.956 ^{a1}	*
21 въпроса Етническа идентичност ⁱⁱ	3.740 ²	3.492 ^{a12}	3.036 ¹²	3.472 ^{ab12}	*
статистическо различие по методология	—	*	—	*	

Забележки: ⁱ за да се опрости интерпретацията, Етническата идентичност беше прекодирана от 1 до 7 в от 1 до 5 преди статистическата ѝ обработка; ⁱⁱ за да се опрости интерпретацията, Младежката етническа идентичност беше прекодирана от -2 до +2 в от 1 до 5 преди статистическата ѝ обработка; по-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на методологията, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква (^a, ^b, т.н.); при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на религиозната група върху методологията, в последната колона е поставена звездичка и точното място на статистическото различие в редицата е посочено с малко число (¹, ², т.н.); при едно и също малко число не се наблюдават статистически значими различия между стойностите за идентичностите; данните са обработени с вариационен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests).

С цел да се изследват различията по религии, които изследваните лица от четирите **религиозни групи** (християни, мюсюлмани, агностици и атеисти) отдават на *етническата си идентичност*, измерена с трите методологии, отново беше направен вариационен анализ с постхок сравнения по религиозни групи. Резултатите в Таблица 3.44 (*по редове*) показват, че са налице статистически значими различия по религии за методологията от 6 въпроса – $F(4,350)=12.59$, $p < 0.001$ и за методологията от 21 въпроса – $F(2,350)=20.75$, $p < 0.001$. Липсват статистически значими различия за методологията от 4 въпроса – $F(2,350)=0.54$, $p = 0.703$.

Направеният съпоставителен анализ на оценките на етническата идентичност по трите използвани методологии (*по колони*) показва, че няма статистическо различие между оценките за етническата идентичност, получени по трите методологии за *християните* и *агностиците*. При *мюсюлманите* и *атеистите* оценките за етническата идентичност, получени по методологията от 6 и 21 въпроса, се отличават статистически от тази, получена по методологията от 4 въпроса, която дава по-високи оценки за идентичностите.

Съпоставителният анализ на оценките на етническата идентичност по религии (*по редове*) показва, че съгласно методологиите от 6 и 21 въпроса има статистическо различие между религиозните групи, като за християните *етническата идентичност* е от по-голямо значение в сравнение с другите три религиозни групи. Съгласно методологията от 4 въпроса не е налице статистическо различие между религиозните групи.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ИДЕНТИЧНОСТИ НА БЪЛГАРИ, ЖИВЕЕЩИ В БЪЛГАРИЯ, В ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ (С ИЗКЛЮЧЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ) И В СЕВЕРНА АМЕРИКА (САЩ И КАНАДА)

4.1. Цел, хипотези, изследвани лица и методология

Целта на настоящото изследване е да се анализира емпирично както взаимодействието на различните *компоненти* (емоционален, когнитивен, оценъчен и поведенчески) на националната и религиозната идентичност, така и взаимовръзката между държавата на пребиваване, разстоянието от родината и посочените идентичности на българи, живеещи в *България*, в *Европейския съюз* (с изключение на България) и в *Северна Америка* (САЩ и Канада) и тяхното възприятие на собствената национална и религиозна група.

Бяха формулирани следните **хипотези**:

1. При изследваните лица от трите различни географски региони – *България*, *Европейски съюз* (с изключение на България) и *Северна Америка* (САЩ и Канада), ще се наблюдават статистически значими различия в отдаваното значение на националната, етническата и религиозната идентичност.

2. Отдаваното *относително* значение на националната, етническата и религиозната идентичност от изследваните българи, живеещи в *България*, в *Европейския съюз* (с изключение на България) и в *Северна Америка* (САЩ и Канада), ще бъде различно според държавата, в която пребивават, и според нейната отдалеченост (разстоянието, на което се намира) от България. Колкото държавата, в която живеят изследваните българи, е на по-голямо разстояние от родината, толкова по-голямо значение и важност ще отдават на националната си идентичност.

3. Религиозната идентичност ще бъде по-важна за българите, живеещи в *България*, в сравнение с българите, живеещи в *Европейския съюз* (с изключение на България) и *Северна Америка* (САЩ и Канада).

4. Мъжете от трите географски региона ще отдават по-голямо значение на своята национална и етническа идентичност в сравнение с жените.

След приключване на изследването ще бъде даден **отговор на следните въпроси**:

- Каква важност отдават българите, живеещи в *България*, в *Европейския съюз* (с изключение на България) и в *Северна Америка* (САЩ и Канада), на националната, етническата и религиозната им идентичност?

- Кои части от структурата на националната, етническата и религиозната им идентичност са по-значими за тях?

- Какви фактори влияят най-силно на процеса на формиране на националната, етническата и религиозната им идентичност?

- Как пребиваването на българи в дадена държава, различна от собствената, влияе върху процеса на изграждане на тяхната национална, етническа и религиозна идентичност?

Изследвани лица

В изследването участваха 173 българи, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада) (94 момчета и 79 момичета; на възраст 27.0 години). Момчетата са на възраст 26.8, а момчетата на 27.3 години. Броят на изследваните лица в трите региона е приблизително еднакъв: съответно 64 българи, живеещи в България (35 момичета и 29 момчета), 64 българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) (26 момичета и 38 момчета) и 45 българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) (18 момичета и 27 момчета).

Изследването беше проведено през 2009 г. основно по интернет.

Методология

Всички изследвани лица попълниха следните въпросници за националната, етническата и религиозната им идентичност и скали за психично благополучие, които условно са систематизирани в следните четири групи (вж. Приложение 1):

I. Въпросник, разработен и апробиран от Мартин Барет от Великобритания и голям международен екип (Barrett, под печат).

Той се състои от следните части (надеждността на всички скали е измерена с коефициент Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha):

1. Скала за национална идентичност, която включва следния набор от четири въпроса: *В каква степен се чувствате гражданин на България?*, *В каква степен е важно за Вас, че сте гражданин на България?*, *Когато чуете, че чужденец критикува българския народ, в каква степен се чувствате лично засегнат?* и *В каква степен се чувствате силно свързан с българския народ?* Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна ликерт-формат скала от „1 – никак”, „3 – средно” до „7 – силно”. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.85$.

2. Скала за **етническа идентичност**, която включва следния набор от четири въпроса: *В каква степен се чувствате член на Вашия етнос?, В каква степен това, че сте член на Вашия етнос, е важно за Вас?, Когато чуете, че чужденец критикува Вашия етнос, в каква степен се чувствате лично засегнат? и В каква степен се чувствате силно свързан с хората от Вашия етнос?* Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна ликерт-формат скала от „1 – никак”, „3 – средно” до „7 – силно”. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.88$.

3. Скала за **религиозна идентичност**, която включва следния набор от четири въпроса: *В каква степен се чувствате член на Вашата религиозна група?, В каква степен това, че сте член на Вашата религиозна група, е важно за Вас?, Когато чуете, че чужденец критикува Вашата религиозна група, в каква степен се чувствате лично засегнат? и В каква степен се чувствате силно свързан с хората от Вашата религиозна група?* Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна ликерт-формат скала от „1 – никак”, „3 – средно” до „7 – силно”. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.93$.

4. С цел да се изследва **връзката между различните идентичности и относителната им важност**, изследваните лица бяха помолени да ранжират следните шест идентичности: *национална, етническа, религиозна, полава, европейска и локална (конкретен град)*, като им приписват числа от 1 – *най-значима* до 6 – *най-малко значима* според степента на значимост. Изследваните лица имат право да използват всяко едно от числата от 1 до 6 само веднъж.

5. Беше направена оценка на степента на **съвместимост между различните идентичности** чрез следните въпроси: **между национална и етническа идентичност:** *В каква степен смятате, че това, че сте българин, е съвместимо с принадлежността към етническата Ви група?;* **между етническа и религиозна идентичност:** *В каква степен е необходимо за човек от Вашата етническа група да изповядва Вашата религия?;* **между национална и религиозна идентичност:** *В каква степен смятате, че това, че сте българин, е съвместимо с принадлежността към религията Ви? и В каква степен е необходимо българинът да бъде и християнин?* Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна ликерт-формат скала от „1 – никак”, „3 – средно” до „7 – силно”. Посочените 4 въпроса се задават 2 пъти на изследваните лица, като те са помолени веднъж да посочат **личното си мнение (личностен контекст А)**, а следващия път да се опитат да отговорят от гледната точка на **българското общество (общностен контекст Б)** като цяло.

II. Въпросник за измерване на етническа идентичност, разработен и апробиран от Джейн Фини от САЩ (MEIM-R; Phinney & Ong, 2007).

Той се състои от 6 въпроса, които са разделени в следните 2 подскали:

1. Подскала за измерване на желанието за изследване на собствената етническа група, състояща се от три въпроса (въпроси 1, 4 и 5).

2. Подскала за измерване на степента на обвързаност с етническата идентичност, състояща се също от три въпроса (въпроси 2, 3 и 6).

Всички изследвани лица отговарят посредством 5-степенна ликерт-формат скала от „1 – силно несъгласен” до „5 – силно съгласен” с „3 – неутрално мнение”. Стойността на цялата скала заедно с нейните две подскали, *желанието за изследване на собствената етническа група* и *степента на обвързаност с етническата идентичност*, е изчислена като средни стойности от всички въпроси, които са включени в тях. За изследваната извадка надеждността на скалата е $\alpha = 0.70$.

III. Значението, което изследваните лица отдават **на принадлежността към собствената етническа група** (McGuire, McGuire, Child, & Fujioka, 1978; Taylor, 1981).

Значението, което изследваните лица отдават **на принадлежността към собствената етническа група** (McGuire, McGuire, Child, & Fujioka, 1978; Taylor, 1981) в ежедневието, е измерено чрез въпроса: *В каква степен е важно за Вас, че принадлежите към Вашата етническа група?* Възможните отговори варират между „1 – изобщо не е важно” до „4 – много е важно”. Авторите предполагат, че даваният отговор на този въпрос директно се обуславя от броя на членове от същата етническа група в непосредственото обкръжение на изследваните лица. Колкото по-малко човек общува и е заобиколен от членове от своята етническа група, толкова по-голямо значение ще отдава на етническата си принадлежност.

IV. Изследваните лица посочиха *демографски данни* като *възраст* и *пол*.

4.2. Приложение на методологията на Мартин Барет (Великобритания) за изследване на социални идентичности

4.2.1. Изследване на националната идентичност

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали четирите въпроса за *национална идентичност* образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) за всяка една от трите групи. Надеждността на

скалата за национална идентичност, която се състои от 4 въпроса, е $\alpha = 0.85$ за цялата извадка. За групата на българите, живеещи в България, в Европейския съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада) надеждността е съответно $\alpha = 0.75$, $\alpha = 0.77$ и $\alpha = 0.94$.

За да се изследват различията в значението, което изследваните лица отдават на националната идентичност, беше направен еднофакторен дисперсионен анализ. Резултатите, представени в Таблица 4.1, показват, че са налице статистически значими различия по региони – $F(2,170) = 9.17$, $p = 0.001$.

Таблица 4.1. Средни стойности на националната идентичност, разпределени по региони

Дименсия	Българи, живеещи в:	Средна стойност
националната идентичност	България	5.63 ^b
	Европейски съюз (без България)	4.09 ^a
	Северна Америка (САЩ и Канада)	5.37 ^b
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на региона върху националната идентичност, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния регион е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тест на Туки (ANOVA and Tukey's HSD post hoc test).

За българите, живеещи в България и в Северна Америка (САЩ и Канада) националната идентичност е от еднакво значение. По-ниска степен на важност ѝ отдават българите, живеещи в Европейския съюз (с изключение на България).

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **региона**: българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на националната си идентичност в зависимост от своя **пол** (момичета и момчета), беше използвана *t*-тест за независими извадки (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 4.2. Те показват, че липсват статистически значими различия по региони за българите, живеещи в България – $p = 0.51$, в Европейски съюз (с изключение на България) – $p = 0.16$ и в Северна Америка (САЩ и Канада) – $p = 0.28$.

Таблица 4.2. Средни стойности на националната идентичност, разпределени по пол

Дименсия	Българи, живеещи в:		
	България	Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)
Момчета	5.53	3.92	5.17
Момичета	5.71	4.35	5.67
	–	–	–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на националната идентичност (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата група върху националната идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t*-тест за независими извадки (*independent-samples t-test*).

С цел да се изследват различията по **региони**, българите, живеещи в България, в Европейския съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), които изследваните лица отдават на *относителната важност (ОВ)* на националната си идентичност, беше направен статистически анализ. Резултатите са представени в Таблица 4.3. Те показват, че са налице статистически значими различия по региони – $\chi^2(2) = 12.36$, $p = 0.002$.

Таблица 4.3. Средни стойности на относителната важност (ОВ) на националната идентичност, разпределени по региони

Дименсия	Българи, живеещи в:	Средна стойност
ОВ на националната идентичност	България	2.06 ^a
	Европейски съюз (без България)	2.83 ^b
	Северна Америка (САЩ и Канада)	1.96 ^a
		*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на региона върху относителната важност на националната идентичност, в съответната колона от четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния регион е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (*Kruskal-Wallis*) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (*Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test*).

Относителната важност, която отдават на националната си идентичност българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), е по-ниска в сравнение с другите две групи – българи, живеещи в България и в Северна Америка (САЩ и Канада).

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) в значението, което изследваните лица от трите **региона**, българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *относителната важност на националната си идентичност*, бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 4.4. Те показват, че са налице статистически значими различия по пол за групата на българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $U = 76.5$, $p < 0.001$. Липсват статистически значими различия за групата на българите, живеещи в България – $U = 431.5$, $p = 0.23$ и в Европейски съюз (с изключение на България), $U = 384.0$, $p = 0.12$.

Таблица 4.4. Средни стойности на *относителната важност* на националната идентичност, разпределени по пол

Дименсия	Българи, живеещи в:		
	България	Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)
Момчета	1.83	3.08	2.48
Момичета	2.26	2.46	1.17
	–	–	*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на пола върху *относителната важност на националната идентичност*, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с теста на Ман-Уитни (Mann-Whitney).

Единствено момчетата от групата на българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада,) отдават по-голямо *относително значение на националната си идентичност* в сравнение с момчетата от същата група.

4.2.2. Изследване на етническата идентичност

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали четирите въпроса за *етническа идентичност* образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа (α) на Кронбах

(Cronbach's coefficient alpha) за всяка една от групи. Надеждността на *скалата за етническа идентичност*, която се състои от 4 въпроса, е $\alpha = 0.88$ за цялата извадка. За групата на българите, живеещи в България, в Европейския съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада) надеждността е съответно $\alpha = 0.79$, $\alpha = 0.84$ и $\alpha = 0.92$.

За да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **региона**, българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *етническата си идентичност*, беше направен еднофакторен дисперсионен анализ. Резултатите са представени в Таблица 4.5. Те показват, че са налице статистически значими различия по региони – $F(2,170) = 28.99$, $p = 0.001$.

Таблица 4.5. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по региони

Дименсия	Българи, живеещи в:	Средна стойност
Етническа идентичност	България	5.63 ^a
	Европейски съюз (без България)	3.98 ^b
	Северна Америка (САЩ и Канада)	5.17 ^a
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на региона върху етническата идентичност, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния регион е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тест на Туки (ANOVA and Tukey's HSD post hoc test).

За българите, живеещи в България и в Северна Америка (САЩ и Канада), *етническата идентичност* е от еднакво значение. По-ниска степен на важност ѝ отдават българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България).

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) в значението, което изследваните лица от трите **региона**: българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *етническата си идентичност*, беше

направен *t*-тест за независими извадки (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 4.6. Те показват, че липсват статистически значими различия по региони за българите, живеещи в България – $p = 0.60$, в Европейски съюз (с изключение на България) – $p = 0.98$, и в Северна Америка (САЩ и Канада) – $p = 0.87$.

Таблица 4.6. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по пол

Дименсия	Българи, живеещи в:		
	България	Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)
Момчета	5.55	3.97	5.19
Момичета	5.69	4.98	5.12
	–	–	–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на *етническата идентичност* (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата група върху *етническата идентичност*, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t*-тест за независими извадки (independent-samples *t*-test).

С цел да се изследват различията по **региони**: българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), които изследваните лица отдават на *относителната важност (ОВ)* на *етническата си идентичност*, също беше направен необходимият статистически анализ. Резултатите са представени в Таблица 4.7. Те показват, че са налице статистически значими различия по региони – $\chi^2(2) = 11.07$, $p = 0.004$.

Таблица 4.7. Средни стойности на *относителната важност (ОВ)* на *етническата идентичност*, разпределени по региони

Дименсия	Българи, живеещи в:	Средна стойност
ОВ на <i>етническата идентичност</i>	България	4.78 ^b
	Европейски съюз (без България)	3.94 ^a
	Северна Америка (САЩ и Канада)	3.93 ^a
		*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на региона върху относителната важност на етническата идентичност, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния регион е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test).

Относителната важност, отдавана на етническата идентичност от българите, живеещи в България, е по-ниска в сравнение с другите две групи българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада).

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) в значението, което изследваните лица от трите **региона**: българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *относителната важност на етническата си идентичност*, беше направен съответният статистически анализ. Резултатите са представени в Таблица 4.8. Те показват, че са налице статистически значими различия за българите, живеещи в България – $U = 337.0$, $p = 0.01$. Липсват статистически значими различия за българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $U = 458.0$, $p = 0.62$, и в Северна Америка (САЩ и Канада) – $U = 225.0$, $p = 0.67$.

Таблица 4.8. Средни стойности на *относителната важност* на етническата идентичност, разпределени по пол

Дименсия	Българи, живеещи в:		
	България	Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)
Момчета	5.31	3.79	3.78
Момичета	4.34	4.15	4.17
	*	–	–

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на половата група върху относителната важност на етническата идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с теста на Ман-Уитни (Mann-Whitney).

Момчетата, които живеят в България, отдават по-голяма *относителна важност на етническата си идентичност* в сравнение с момчетата от същия регион.

4.2.3. Изследване на религиозната идентичност

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали четирите въпроса за *религиозната идентичност* образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) за всяка една от групи. Надеждността на *скалата за религиозна идентичност*, която се състои от 4 въпроса, е $\alpha = 0.93$ за цялата извадка. За групата на българи, живеещи в България, в Европейския съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада) надеждността е съответно $\alpha = 0.86$, $\alpha = 0.89$ и $\alpha = 0.97$.

За да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **региона**: българи, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *религиозната си идентичност*, беше направен еднофакторен дисперсионен анализ. Резултатите са представени в Таблица 4.9. Те показват, че са налице статистически значими различия по региони – $F(2,170) = 43.59$, $p < 0.001$.

Таблица 4.9. Средни стойности на *религиозната идентичност*, разпределени по региони

Дименсия	Българи, живеещи в:	Средна стойност
Религиозната идентичност	България	4.69 ^a
	Европейски съюз (без България)	3.05 ^b
	Северна Америка (САЩ и Канада)	3.63 ^b
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на региона върху религиозната идентичност, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния регион е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тест на Туки (ANOVA and Tukey's HSD post hoc test).

За българи, живеещи в България, изповядваната религия е от по-голямо значение в сравнение с българи, които живеят в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада).

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) в значението, което изследваните лица от трите **региона**: българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *религиозната си идентичност*, беше направен *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 4.10. Те показват, че липсват статистически значими различия по региони за българите, живеещи в България – $p = 0.82$, в Европейски съюз (с изключение на България) – $p = 0.82$ и в Северна Америка (САЩ и Канада) – $p = 0.85$.

Таблица 4.10 Средни стойности на *религиозната идентичност*, разпределени по пол

Дименсия	Българи, живеещи в:		
	България	Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)
Момчета	4.70	3.01	3.83
Момичета	4.68	3.12	3.33
	–	–	–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на *религиозната идентичност* (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата група върху *религиозната идентичност*, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test).

С цел да се изследват различията по **региони**: за българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), които изследваните лица отдават на *относителната важност (ОВ)* на *религиозната си идентичност*, беше направен статистически анализ. Резултатите са представени в Таблица 4.11. Те показват, че липсват статистически значими различия по региони – $\chi^2(2) = 2.95$, $p = 0.288$.

Таблица 4.11. Средни стойности на *относителната важност (ОВ)* на религиозната идентичност, разпределени по региони

Дименсия	Българи, живеещи в:	Средна стойност
ОВ на религиозната идентичност	България	3.95
	Европейски съюз (без България)	3.91
	Северна Америка (САЩ и Канада)	4.27
		–

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на региона върху относителната важност на религиозната идентичност, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния регион е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis).

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) в значението, което изследваните лица от трите **региона**: българите, живеещи в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *относителната важност на религиозната си идентичност*, бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 4.12. Липсват статистически значими различия за българите, живеещи в България – $U = 502.5$, $p = 0.94$, в Европейски съюз (с изключение на България) – $U = 376.0$, $p = 0.10$ и в Северна Америка (САЩ и Канада) – $U = 198.0$, $p = 0.28$.

Таблица 4.12. Средни стойности на *относителната важност* на религиозната идентичност, разпределени по пол

Дименсия	Българи, живеещи в:		
	България	Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)
Момчета	3.93	3.66	4.11
Момичета	3.97	4.27	4.50
	–	–	–

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на половата група върху относителната важност на религиозната идентичност, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с теста на Ман-Уитни (Mann-Whitney).

4.2.4. Различия между национална, етническа и религиозна идентичност

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **региона:** българи, живеещи в България, българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *националната, етническата и религиозната си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 4.13. Те показват, че са налице статистически значими различия за българите, живеещи в България – $F(2,189)=12.73$, $p < 0.001$, за българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $F(2,189)=9.49$, $p < 0.001$, и за българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $F(2,132)=15.21$, $p < 0.001$.

Таблица 4.13. Средни стойности на *националната, етническата и религиозната идентичности*, разпределени по регион

Дименсия	Българи, живеещи в:		
	България	Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)
Национална идентичност	5.63 ^b	4.09 ^b	5.37 ^b
Етническа идентичност	5.63 ^b	3.98 ^b	5.17 ^b
Религиозна идентичност	4.69 ^a	3.05 ^a	3.63 ^a
	*	*	*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на идентичностите за конкретния регион, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests).

Българите, които живеят в България, в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават по-голямо значение на своята национална и етническа идентичност и проявяват по-слаб интерес към религията, която изповядват.

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от трите **региона**: българи, живеещи в България, българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *националната, етническата и религиозната си идентичност*, също бяха направени статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 4.14. Те показват, че са налице статистически значими различия за българите, живеещи в България – $\chi^2(2) = 73.20$, $p < 0.001$, за българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $\chi^2(2) = 16.72$, $p < 0.001$, и за българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $\chi^2(2) = 46.13$, $p < 0.001$.

Таблица 4.14. Средни стойности на *относителната важност (ОВ)* на националната, етническата и религиозната идентичност, разпределени по регион

Българи, живеещи в:	Дименсия	Средна стойност
България	ОВ на националната идентичност	2.06 ^a
	ОВ на етническата идентичност	4.78 ^c
	ОВ на религиозната идентичност	3.95 ^b
		*
Европейски съюз (без България)	ОВ на националната идентичност	2.83 ^a
	ОВ на етническата идентичност	3.94 ^b
	ОВ на религиозната идентичност	3.91 ^b
		*
Северна Америка (САЩ и Канада)	ОВ на националната идентичност	1.96 ^a
	ОВ на етническата идентичност	3.93 ^b
	ОВ на религиозната идентичност	4.27 ^b
		*

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор); където е налице статистически значим ефект на относителната важност на идентичностите за конкретния регион, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test).

Българите, живеещи в България, отдават относително по-голямо значение на своята национална идентичност и на религията, която изповядват, и най-малко внимание обръщат на етническата група на принадлежност.

За българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) и в Северна Америка (САЩ и Канада), отдаваната относителна важност на националната идентичност е по-голяма в сравнение с относителната важност на етническата и религиозната им принадлежност.

4.2.5. Връзка между шестте изследвани идентичности: национална, етническа, религиозна, полова, европейска и локална (от кой град си)

С цел да се изследва дали е налице връзка между идентичността, която изследваните лица поставят на първо място и с която се самоопределят, **региона, в който живеят, и техния пол**, бяха направени йерархични логлинеарни анализи (hierarchical log linear analyses).

Налице са статистически значими различия за всеки посочен **отговор** по **пол** и по **регион**: за първия по значимост избор – $\chi^2(10) = 26.02$, $p = 0.004$, за втори избор – $\chi^2(10) = 27.79$, $p = 0.002$, за четвърти избор – $\chi^2(10) = 38.58$, $p < 0.001$, за пети избор – $\chi^2(10) = 37.09$, $p < 0.001$ и за последния по значимост избор – $\chi^2(10) = 26.53$, $p = 0.003$. Липсват статистически значими различия за третия направен избор – $\chi^2(10) = 11.79$, $p = 0.031$. Резултатите са представени в Таблица 4.15.

Таблица 4.15. Честота, с която са били категоризирани (ранжирани) шестте идентичности като: най-важна (първи избор), втори, трети, четвърти, пети и последен избор, разпределени по регион (в проценти)

Социална идентичност/ Регион на местоживееене	Избор					
	1	2	3	4	5	6
Национална идентичност						
България	64.1	6.3	9.4	4.7	10.9	4.7
Европейски съюз (без България)	29.7	20.3	18.8	14.1	3.1	14.1
Северна Америка (САЩ и Канада)	46.7	26.7	15.6	6.7	4.4	0.0
Етническа идентичност						
България	1.6	12.5	10.9	9.4	12.5	53.1
Европейски съюз (без България)	15.6	10.9	12.5	12.5	21.9	26.6
Северна Америка (САЩ и Канада)	0.0	20.0	26.7	20.0	6.7	26.7
Религиозна идентичност						
България	0.0	14.1	20.3	26.6	34.4	4.7
Европейски съюз (без България)	6.3	12.5	18.8	26.6	18.8	17.2
Северна Америка (САЩ и Канада)	13.3	0.0	13.3	26.7	13.3	33.3
Полова идентичност						
България	17.2	25.0	21.9	15.6	15.6	4.7
Европейски съюз (без България)	14.1	23.4	23.4	18.8	9.4	10.9
Северна Америка (САЩ и Канада)	40.0	26.7	20.0	0.0	13.3	0.0
Европейска идентичност						
България	6.3	23.4	15.6	32.8	6.3	15.6
Европейски съюз (без България)	23.4	25.0	9.4	7.8	25.0	9.4
Северна Америка (САЩ и Канада)	0.0	20.0	6.7	13.3	53.3	6.7
Локална (от кой град си) идентичност						
България	10.9	18.8	21.9	10.9	21.9	15.6
Европейски съюз (без България)	10.9	7.8	17.2	20.3	21.9	21.9
Северна Америка (САЩ и Канада)	0.0	6.7	17.8	33.3	8.9	33.3
Общо						
България	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Европейски съюз (без България)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Северна Америка (САЩ и Канада)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Забележки: Данните са обработени с йерархичен логлинеарен анализ (*hierarchical log linear analysis*).

Националната идентичност е посочена като първи избор от 64.1% от изследваните лица, които живеят в България, от 29.7% от българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и от 46.7% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). Като втори избор тя е посочена от 20.3% от българите, които живеят в Европейски съюз (с изключение на България), и от 26.7% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), и като трети избор от 18.8% от българите, които живеят в Европейски съюз (с изключение на България), и от 15.6% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада).

Етническата идентичност е избрана на последно място от 53.1% от българите, живеещи в България, от 26.6% от българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и от 26.7% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада).

Религиозната идентичност е поставена на пето място от 34.4% от българите, живеещи в България, и на последно място от 33.3% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). Тя е предпочетена на четвърто място от 26.6% от българите, които живеят в Европейски съюз (с изключение на България), и от 26.7% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада).

Половата идентичност е посочена на първо място от 40% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). Тя е избрана на второ място от 25% от българите, живеещи в България, от 23.4% от българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и от 26.7% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). Трето място по важност ѝ отреждат съответно 21.9% от българите, живеещи в България, 23.4% от българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и 20% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада).

Европейската идентичност е четвърта по важност сред разглежданите идентичности за 32.8% от българите, живеещи в България, и пета според 53.3% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). По 25% от българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), я поставят на второ и пето място. Тя е на второ място и за 23.4% от българите, живеещи в България, и за 20% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). За 23.4% от българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), тя е на първо място по значение.

Локалната (от кой град си) идентичност е поставена на трето и пето място по значение от 21.9% от българите, живеещи в България, и на пето и шесто (последно) място от българите, живеещи в Европейски съюз (с

изключение на България). Според 33.3% от българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), тя е на четвърто и шесто (последно) място.

Направеният **анализ по региони** показва, че за групата на българите, живеещи в България, от най-голямо значение е *националната, половата и локалната (от кой град си) идентичност*. За българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), най-значимите идентичности са *националната, европейската и етническата*. За българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), първа по важност е *националната идентичност*, следват *половата и религиозната*.

С цел да се изследва *относителната важност*, която изследваните лица от трите **региона**: българи, живеещи в България, българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на шестте социални идентичности: *национална, етническа, религиозна, полава, европейска и локална (от кой град си)*, бяха направени статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 4.16. Те показват, че са налице статистически значими различия за *относителната важност* и за трите региона: за българите, живеещи в България – $\chi^2(5) = 91.38$, $p < 0.001$, за българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $\chi^2(5) = 21.12$, $p < 0.001$, и за българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $\chi^2(5) = 95.81$, $p < 0.001$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с малки букви: а, б).

Резултатите показват също така, че са налице и статистически значими различия за *относителната важност*, която изследваните лица от трите **региона**: българи, живеещи в България, българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *шестте социални идентичности*: *относителна важност* на национална идентичност – $\chi^2(2) = 12.04$, $p = 0.002$, на етническа идентичност – $\chi^2(2) = 11.1$, $p = 0.004$, на полава идентичност – $\chi^2(2) = 13.04$, $p = 0.001$, на европейска идентичност – $\chi^2(2) = 11.4$, $p = 0.003$, и на локална (от кой град си) идентичност – $\chi^2(2) = 6.93$, $p = 0.031$. Липсват статистически значими различия за *относителната важност*, която изследваните лица от трите **региона**: българи, живеещи в България, българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на своята религиозна идентичност – $\chi^2(2) = 2.96$, $p = 0.228$ (статистически анализ по редове, статистическото различие е отбелязано с малки цифри: 1, 2).

Таблица 4.16. Средни стойности на *относителната важност* (ОВ) на шестте социални идентичности: националната, етническата, религиозната, половата, европейската и локалната (от кой град си), разпределени по регион

Дименсия	България	Българи, живеещи в		
		Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)	
ОВ на национална идентичност	2.06 ^{a1}	2.83 ^{a2}	1.96 ^{a1}	*
ОВ на етническа идентичност	4.78 ^{d2}	3.94 ^{bc1}	3.93 ^{b1}	*
ОВ на религиозна идентичност	3.95 ^c	3.91 ^{bc}	4.27 ^b	—
ОВ на полова идентичност	3.02 ^{b2}	3.19 ^{b2}	2.20 ^{a1}	*
ОВ на европейска идентичност	3.56 ^{bc12}	3.14 ^{ab1}	4.20 ^{b2}	*
ОВ на локална идентичност	3.61 ^{bc1}	4.00 ^{c12}	4.44 ^{b2}	*
	*	*	*	

Забележки: По-ниските стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност (първи избор), 6 – максимална стойност (последен избор)); където е налице статистически значим ефект на относителната важност на идентичностите върху региона, в съответната колона от шест числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответната идентичност е посочено с малка буква (a, b, т.н.); при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на региона върху относителната важност на идентичността в последната колона е поставена звездичка и точното място на статистическото различие в редицата е посочено с малко число (1, 2, т.н.); при едно и също малко число не се наблюдават статистически значими различия между стойностите за идентичностите; данните са обработени с теста на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis) и коригирания Бонферони постхок тест на Ман-Уитни (Bonferroni-corrected post hoc Mann-Whitney test).

Българите, живеещи в България, отдават най-голяма относителна важност на своята *национална и полова идентичност*, а най-малка на своята *религиозна и етническа принадлежност*. За българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), с най-голяма относителна важност са *националната и европейската идентичност*, а с най-ниска – *религиозната и локалната (от кой град си) идентичност*. За българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), най-голямо относително значение е отредено на *националната и половата идентичност* в сравнение

с останалите четири разглеждани идентичности – етническа, религиозна, европейска и локална (от кой град си).

Българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), отреждат по-малка относителна важност на *националната си идентичност* в сравнение с другите две групи – българи, живеещи в България, и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). *Етническата идентичност* е с най-малка относителна важност за българите, живеещи в България. *Половата идентичност* е с най-голяма относителна важност за българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). *Европейската идентичност* е с най-голяма относителна важност за българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България). *Локалната (от кой град си) идентичност* е с най-голяма относителна важност за българите, живеещи в България.

4.2.6. Съпоставителен анализ на националната, етническата и религиозната идентичност в контекст: Аз–Общество

С цел да се изследва дали има различия между личното мнение (**А**) и това, което смятаме, че е на обществото (**Б**) за *националната, етническата и религиозната си идентичност*, според изследваните лица от трите **региона**, бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 4.17.

Те показват, че липсват статистически значими различия по региони за съпоставката между *национална и етническа идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста**: *личностен (моето мнение)* – колона (**А**), $F(2,170)=0.28$, $p=0.76$, и *общностен (мнението на българското общество)* – колона (**Б**), $F(2,170)=2.81$, $p=0.06$. При съпоставката между *етническата и религиозната идентичност* (втори въпрос) са налице статистически значими различия за *личностния (моето мнение)* – колона (**А**), $F(2,170)=10.24$, $p<0.001$, и липсват статистически значими различия за *общностния (мнението на българското общество)* – колона (**Б**), $F(2,160)=7.61$, $p=0.06$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с малки букви: а, b).

При съпоставката между *националната и етническата идентичност* (първи въпрос) за **двата контекста**: *личностен (моето мнение)* (**А**) и *общностен (мнението на българското общество)* (**Б**), има статистически значими различия за групата на българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $p=0.007$, и липсват статистически значими различия за групата на българите, живеещи в България – $p=0.729$, и

българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $p = 0.729$. (статистически анализ по редове за първи въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с (*) в последната колона).

При съпоставката между *етническата и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **двата контекста**: *личностен (мое то мнение) (А)* и *общностен (мнението на българското общество) (Б)*, има статистически значими различия по региони за българите, живеещи в България – $p = 0.003$, българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $p < 0.001$ и българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $p < 0.001$ (статистически анализ по редове за втори въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с (*) в последната колона).

Таблица 4.17. Средни стойности на съпоставка между *национална и етническа и етническа и религиозна идентичност*, разпределени по регион

Въпрос	Българи, живеещи в:	Средна стойност		
		А	В	
В каква степен смятате, че това, че сте българин, е съвместимо с принадлежността към етническата Ви група?	България	5.09	5.00	–
	Европейски съюз (без България)	5.28	4.34	*
	Северна Америка (САЩ и Канада)	5.33	4.80	–
		–	–	
До каква степен е необходимо за човек от Вашата етническа група да изповядва Вашата религия?	България	3.84 ^b	4.77	*
	Европейски съюз (без България)	2.81 ^a	4.16	*
	Северна Америка (САЩ и Канада)	2.33 ^a	4.13	*
		*	–	

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1– минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на региона, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния регион е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на мнението (А или В), в последната колона е поставена звездичка; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests (по колони) и *t*-тест за съвоени извадки (paired-samples *t*-test) (по редове).

Според българите, които живеят в Европейски съюз (с изключение на България), в българското общество се обръща по-малко внимание на българските граждани. Личното им мнение е, че е по-важна етническата група на принадлежност и изповядваната религия. Всички изследвани лица от трите региона са единодушни, че в българското общество се акцентира повече на *етническата и религиозната идентичност*, отколкото в ежедневието на междуличностните взаимоотношения.

С цел да се изследва дали при изследваните лица от трите региона има различия между личното мнение (**А**) и това, което смятаме, че е на обществото (**Б**), по отношение на *националната и религиозната идентичност*, бяха направени съответните статистически анализи. Резултатите са представени в Таблица 4.18. Те показват, че липсват статистически значими различия по региони за съпоставката между *национална и религиозна идентичност* (първи въпрос) за **двамата контекста: личностен (моето мнение)** – колона (**А**), $F(2,170)=2.15$, $p=0.12$, и **общностен (мнението на българското общество)** – колона (**Б**), $F(2,170)=2.24$, $p=0.11$. Налице са статистически значими различия при съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **личностния (моето мнение)** – колона (**А**), $F(2,170)=12.32$, $p<0.001$, и липсват статистически значими различия за **общностния (мнението на българското общество)** – колона (**Б**), $F(2,160)=1.01$, $p=0.37$ (статистически анализ по колони, статистическото различие е отбелязано с малки букви: a, b).

При съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (първи въпрос) за **двамата контекста: личностен (моето мнение)** (**А**) и **общностен (мнението на българското общество)** (**Б**), липсват статистически значими различия за групата на българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $p=0.076$, и за българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $p=0.857$. Налице са статистически значими различия за групата на българите, живеещи в България – $p<0.001$ (статистически анализ по редове за първи въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с * в последната колона).

При съпоставката между *националната и религиозната идентичност* (втори въпрос) за **двамата контекста: личностен (моето мнение)** (**А**) и **общностен (мнението на българското общество)** (**Б**), има статистически значими различия за групата българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $p<0.001$, и българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $p<0.001$. Липсват статистически значими различия за групата на българите, живеещи в България – $p=0.519$ (статистически анализ по редове за втори въпрос, наличието на статистическо различие е отбелязано с * в последната колона).

Таблица 4.18. Средни стойности на съпоставка между национална и религиозна идентичност, разпределени по регион

Въпрос	Българи, живеещи в:	Средна стойност		
		<i>А</i>	<i>В</i>	
В каква степен смятате, че това, че сте българин е съвместимо с принадлежността към религията Ви?	България	4.87	4.73	*
	Европейски съюз (без България)	4.84	4.22	—
	Северна Америка (САЩ и Канада)	4.13	4.20	—
		—	—	
В каква степен е необходимо българинът да бъде и християнин?	България	4.78 ^b	4.98	—
	Европейски съюз (без България)	3.16 ^a	4.66	*
	Северна Америка (САЩ и Канада)	3.07 ^a	4.60	*
		*	—	

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 7 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на региона, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния регион е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; където е налице статистически значим ефект на мнението (*А* или *В*), в последната колона е поставена звездичка; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (*ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests* (по колонии) и *t-тест* за съвоени извадки (*paired-samples t-test*) (по редове).

За българите, живеещи в България, е по-важна националната и религиозната (християни) им идентичност в сравнение с другите две групи изследвани лица – българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада). Според двете групи на българи, живеещи извън България, в българското общество се обръща по-голямо от необходимото внимание на националната и религиозната идентичност на групата на мнозинството.

4.3. Приложение на методологията на Джейн Фини (САЩ) за изследване на етническа идентичност (*Multigroup Ethnic Identity Measure – MEIM-R*)

Факторен анализ

С цел да се установи дали предлаганата от Джейн Фини методология за етническа идентичност (Phinney & Ong, 2007) може да бъде приложена и анализирана към данните, беше използван Факторен анализ по метода на главните компоненти. Бяха зададени два фактора, колкото е броят на подskalите в методологията. От Таблица 4.19 се вижда, че двата фактора се асоциират с двете подскали, фактор 1 с подskalата за *степенна на обвързаност с етническата идентичност* и фактор 2 с подskalата за *желанието за изследване на собствената етническа група*. Това дава основание да се направи изводът, че предлаганата методология може коректно да се приложи към анализираната извадка.

Мярката за адекватност на цялата извадка (*The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy*) е 0.654, което надвишава препоръчаната стойност от 0.60 (Kaiser, 1970, 1974). Тестът на Бартлет за сферичност (Bartlett, 1954) е статистически значим за всички изследвани лица ($p < 0.001$).

Таблица 4.19. Резултати от факторния анализ на скалата за етническа идентичност (включва 6 въпроса) (*MEIM-R*). Дадени са факторните тегла, собственото им значение и процентът на обяснена вариация

	Въпрос	Факторно тегло	
		1	2
4	Често правя неща, които ми помагат да разбера по-добре историята на моята етническа група.	.862	.014
5	Често говоря с хората с цел да науча повече неща за моята етническа група.	.823	.095
1	Отделих време, за да разбера повече за етническата си група, като например нейната история, традиции и обичаи.	.710	-.061
2	Имам силно чувство за принадлежност към собствената ми етническа група.	-.026	.901
6	Чувствам силна привързаност към собствената си етническа група.	.139	.779
3	Разбирам доста добре какво означава за мен принадлежността ми към етническата група в аспект как да се отнасям към хора от моята и другите етнически групи.	-.051	.686
Собствено значение		2.78	1.14
% на обяснена вариация		46.3	19.1

Забележки: Данните са анализирани чрез факторен анализ по метода на главните компоненти; ротация по метода Варимакс (Varimax) с нормализация на Кайзер (Kaiser); факторните тегла са подредени в низходящ ред за всеки фактор, като по-големите от 0.68 са отбелязани в по-тъмен цвят.

Фактор 1 обяснява 46.3%, а Фактор 2 обяснява 19.1% от общата вариация. Фактор 1, който представлява *желанието за изследване на собствената етническа група* (въпроси 1, 4 и 5), е с най-високо факторно тегло (над 0.71). Той е разположен в първата колона от таблицата. Фактор 2, който представлява *степенна на обвързаност с етническата идентичност* (въпроси 2, 3 и 6), е разположен във втората колона от таблицата, като въпросите в него са с факторно тегло над 0.68. Стойностите на собственото значение за двата фактора, които са представени в Таблица 4.19, покриват изискването да бъдат по-големи от 1.

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали шестте въпроса за етническа идентичност образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) както за цялата извадка, така и за всяка една от трите групи българи, живеещи в различни региони. Надеждността на цялата скала за *етническа идентичност*, която се състои от 6 въпроса, е $\alpha = 0.76$ за цялата извадка. За групата на българите, живеещи в България, надеждността е $\alpha = 0.79$, за българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), надеждността е $\alpha = 0.71$ и за българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), надеждността е $\alpha = 0.76$.

Корелационен анализ

Коефициентът на Пирсън между двете подскали, за *обвързаност с етническата идентичност* и за *желанието за изследване на собствената етническа група*, е значим ($p < 0.001$) за цялата извадка $r = 0.42$ и за всяка една от трите групи: българи, живеещи в България – $r = 0.53$, българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България) – $r = 0.28$ и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада) – $r = 0.39$.

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **региона**: българи, живеещи в България, българи, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), и българи, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), отдават на *етническата си идентичност*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 4.20. Те показват, че са налице статистически значими различия по региони както за цялата скала за измерване на етническа идентичност – $F(2,170) = 9.97$, $p < 0.001$, така и за двете подскали, които я изграждат, за *обвързаност с етническата*

идентичност – $F(2,170) = 11.85$, $p < 0.001$, и за желанието за изследване на собствената етническа група, $F(2,170) = 6.73$, $p = 0.002$.

Таблица 4.20. Средни стойности на етническата идентичност, разпределени по регион

Дименсия	Българи, живеещи в	Средна стойност
Етническа идентичност (MEIM-R)	България	3.55 ^b
	Европейски съюз (без България)	3.16 ^a
	Северна Америка (САЩ и Канада)	3.68 ^b
		*
Подскала Изследване на етноса	България	3.27 ^a
	Европейски съюз (без България)	3.12 ^a
	Северна Америка (САЩ и Канада)	3.67 ^b
		*
Подскала Обвързаност с етноса	България	3.83 ^b
	Европейски съюз (без България)	3.19 ^a
	Северна Америка (САЩ и Канада)	3.69 ^b
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на региона върху етническата идентичност, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки и Геймс-Хойел (ANOVAs and Tukey's HSD and Games-Howell post hoc tests).

За българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), етническата идентичност, измерена със скалата на Дж. Фини (състои се от 6 въпроса) и подскалата за *степен на обвързаност с етническата идентичност*, са по-малко важни в сравнение със значението, което им отдават другите две групи българи, живеещи в България и в

Северна Америка (САЩ и Канада). Подскалата за *желание за изследване на собствената етническа група* е от по-голямо значение за българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада).

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) в значението, което изследваните лица отдават на *етническата си идентичност*, беше използвана *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 4.21. Те показват, че са налице статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност, $p = 0.04$ и за подскалата за *обвързаност с етническата идентичност* – $p = 0.05$ за групата на българите, живеещи в България. За същата група липсват статистически значими различия за подскалата за *желанието за изследване на собствената етническа група* – $p = 0.21$.

Таблица 4.21. Средни стойности на *етническата идентичност*, разпределени по пол

Дименсия	Българи, живеещи в		
	България	Европейски съюз (без България)	Северна Америка (САЩ и Канада)
Етническа идентичност (MEIM-R)	3.71	3.18	3.63
момчета	3.41	3.13	3.75
момичета	*	–	–
Подскала Изследване на етноса	3.41	3.12	3.48
момчета	3.14	3.13	3.94
момичета	–	–	*
Подскала Обвързаност с етноса	4.01	3.23	3.78
момчета	3.69	3.12	3.56
момичета	*	–	–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на *етническата идентичност* (1 – минимална стойност, 5 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата група върху *етническата идентичност*, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test).

За групата на българите, живеещи в Европейски съюз (с изключение на България), липсват статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност – $p = 0.76$ и двете подскали, които я изграждат, за *обвързаност с етническата идентичност* – $p = 0.58$, и за *желание за изследване на собствената етническа група* – $p = 0.98$.

За групата на българите, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), липсват статистически значими различия за цялата скала за етническа идентичност – $p = 0.52$, и за подскалата за *обвързаност с етническата идентичност* – $p = 0.38$. Налице са обаче статистически значими различия за подскалата за *желание за изследване на собствената етническа група* – $p = 0.02$.

Момчетата, живеещи в България, отдават по-голямо значение на етническата си идентичност като цяло и на подскалата за *степен на обвързаност с етническата идентичност* в сравнение с момчетата. Подскалата за *желание за изследване на собствената етническа група* е по-значима за момчетата, живеещи в Северна Америка (САЩ и Канада), в сравнение с момчетата от същия регион.

Пета глава

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ НА БЪЛГАРИ, ТУРЦИ И РОМИ

5.1. Цел, хипотези, изследвани лица и методология

Целта на настоящото изследване е да се установи емпирично дали са налице различия в психичното благополучие при *подрастващи от български, турски и ромски произход* в зависимост от тяхната **етническата, религиозна, полава и възрастова принадлежност**, измерени чрез скалите за контрол (Pearlin & Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981), за самооценка (Rosenberg, 1965), за оптимизъм и песимизъм (Life-Orientation Test-Revised (LOT-R) (Scheier, Carver & Bridges, 1994) и за самота (UCLA scale of Loneliness) (Russell, Peplau & Cutrona, 1980).

Бяха формулирани следните **хипотези**:

1. Изследваните лица от ромски произход ще имат по-високи нива както на оптимизъм, така и на песимизъм (Life-Orientation Test-Revised (LOT-R) (Scheier, Carver & Bridges, 1994) и на самота (UCLA scale of Loneliness) (Russell, Peplau & Cutrona, 1980) в сравнение с изследваните лица от турски и български произход.

2. Изследваните лица от български произход ще имат по-високи нива на контрол (Pearlin and Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981) и на самооценка (Rosenberg, 1965) в сравнение с изследваните лица от турски и ромски произход.

3. Изследваните лица, които изповядват християнската религия и исляма, ще имат по-високи нива както на оптимизъм, така и на песимизъм (Life-Orientation Test-Revised (LOT-R) (Scheier, Carver & Bridges, 1994), на контрол (Pearlin and Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981), на самооценка (Rosenberg, 1965) и на самота (UCLA scale of Loneliness) (Russell, Peplau & Cutrona, 1980) в сравнение с изследваните лица, които са агностици или атеисти.

4. Момчетата от трите етнически групи ще имат по-високи нива, измерени по Life-Orientation Test-Revised (LOT-R) (Scheier, Carver & Bridges, 1994), на контрол (Pearlin & Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981), на самооценка (Rosenberg, 1965) и на самота (UCLA scale of Loneliness) (Russell, Peplau & Cutrona, 1980) в сравнение с момичетата от трите етнически групи.

5. Изследваните лица над 18-годишна възраст ще имат по-високи нива, измерени по Life-Orientation Test-Revised (LOT-R) (Scheier, Carver & Bridges, 1994), на контрол (Pearlin and Schooler, 1978; Pearlin et al., 1981), на самооценка (Rosenberg, 1965) и на самота (UCLA scale of Loneliness) (Russell, Peplau & Cutrona, 1980) в сравнение с изследваните лица под 18-годишна възраст.

Изследвани лица

В изследването участваха 355 подрастващи от български, турски и ромски произход (151 момчета и 204 момичета; възраст 18.09 години). Момчетата са на възраст 18.03, а момчетата на 18.14 години. Броят на изследваните лица в трите етнически групи е приблизително еднакъв: съответно 122 от български произход (66 момичета и 56 момчета; на възраст 17.64 години), 116 от турски произход (72 момичета и 44 момчета; на възраст 18.03) и 117 от ромски произход (66 момичета и 51 момчета; на възраст 18.62).

Изследването беше проведено в три различни района на България, а именно в градовете Разград, Търговище и София. Данните бяха събрани през 2009 г.

Методология

Изследваните лица попълниха следните 4 скали за изследване на психичното благополучие:

I. Скала за усещане за контрол

Измерване. Усещането за контрол е измерено със следната скала, която се състои от 7 въпроса, разработена и апробирана от Pearlin & Schooler (1978) и Pearlin et al. (1981). Изследваните лица отговарят чрез 5-степенна ликерт-формат скала от „1 – силно несъгласен” до „5 – силно съгласен”.

1. Слабо или никак не контролирам нещата, които ми се случват.
2. Наистина няма начин, по който да разреши някои от проблемите, които имам.
3. Малко неща мога да направя, за да променя по-значимите неща в живота ми.
4. Често се чувствам безпомощен пред проблемите в живота.
5. Понякога се чувствам сякаш изтласкан от живота.
6. Какво ще ми се случи в бъдеще, в повечето случаи зависи от мен самия.
7. Мога на направя точно това, което съм решил да направя.

Изчисляване. Резултатът от скалата представлява сума от всички дадени отговори. Сборът варира между 7 (минимум) и 35 (максимум). За високо ниво на контрол се възприема резултат над 25.

II. Скала за самооценка

Измерване. Самооценката е измерена със следната скала, която се състои от 10 въпроса, разработена и апробирана от М. Розенберг (Rosenberg, 1965). Изследваните лица отговарят чрез 5-степенна ликерт-формат скала от „1 – силно несъгласен” до „5 – силно съгласен”.

- 1 Чувствам, че съм човек с достойнство или поне съм равен с останалите.
- 2 Чувствам, че имам доста добри качества.
- 3 [R] Като цяло съм принуден да чувствам, че съм се провалил.
- 4 Способен съм да правя неща толкова добре, колкото и повечето от другите хора.
- 5 [R] Чувствам, че нямам много с какво да се гордея.
- 6 Имам положителна нагласа към самия себе си.
- 7 Като цяло се чувствам удовлетворен от себе си.
- 8 [R] Бих искал да чувствам по-голямо уважение към самия себе си.
- 9 [R] Понякога се чувствам безполезен.
- 10 [R] Понякога мисля, че изобщо не се справям.

Изчисляване. Резултатът от скалата представлява сума от всички дадени отговори, като въпроси 3, 5, 8, 9 и 10 са обратни по стойност (*reverse*) [R] и за тях кодовете са от „5 – силно несъгласен” до „1 – силно съгласен”. Сборът варира между 10 (минимум) и 50 (максимум). Ниските стойности (под 30) по скалата са индикатор за ниска самооценка. Резултати между 30 и 43 показват реална самооценка.

III. Скала за оптимизъм и песимизъм като ориентация в живота

Измерване. Степента на оптимизъм и песимизъм е измерена със следната скала, която се състои от 10 въпроса (Life Orientation Test (LOT-R; Scheier, Carver & Bridges, 1994). За оптимизъм се отнасят 3 въпроса, за песимизъм също 3 и са включени 4 дистрактора, които не се обработват. Изследваните лица отговарят чрез 5-степенна ликерт-формат скала от „1 – силно несъгласен” до „5 – силно съгласен” с „3 – неутрално мнение.

1	В ситуация на неопределеност обикновено очаквам най-доброто.	Оптимизъм
2	[Лесно се отпускам и си почивам.]	Дистрактор
3	[R] Ако нещо може да се обърка, то задължително ще се обърка.	Песимизъм
4	Винаги съм оптимист по отношение на моето бъдеще.	Оптимизъм
5	[Много се радвам на моите приятели.]	Дистрактор
6	[За мен е важно да бъда зает.]	Дистрактор
7	[R] Изобщо не очаквам нещата да станат така, както на мен ми се иска.	Песимизъм
8	[Не се гневя особено лесно.]	Дистрактор

9	[R]	Рядко обръщам внимание на добрите неща, които ми се случват.	<i>Песимизъм</i>
10		Като цяло очаквам да ми се случат повече добри неща от лоши.	<i>Оптимизъм</i>

Изчисляване. Дистракторите (въпроси 2, 5, 6 и 8) не се изчисляват и не се отчитат при изчисляването на скалата. Резултатът от скалата представлява сума от останалите 6 дадени отговори като въпрос 3, 7 и 9 са обратни по стойност (*reverse*) **[R]** и за тях кодовете са: от „5 – силно несъгласен” до „1 – силно съгласен”. Сборът на шестте въпроса (трите директни и трите обратни по стойност) варира между 6 (минимум) и 30 (максимум). Високите стойности (около 30) по скалата са индикатор за високи нива на оптимизъм. Сумата на въпросите за оптимизъм (въпрос 1, 4 и 10) и на въпросите за песимизъм (въпроси 3, 7 и 9) се изчисляват по отделно, за да се изчислят двете подскали.

При изчисляване на подскалата за песимизъм се сумират директните, а не обратните по стойност кодове за променливите.

IV. Скала за самота

Измерване. Степента на изпитвана самота е измерена с най-широко използвана скала, която се състои от 10 въпроса (The University of California Los Angeles Loneliness Scale (UCLA Loneliness Scale, Version 3) (Russell, 1996). Изследваните лица отговарят чрез 4-степенна ликерт-формат скала от „1 – никога не се чувствам така” до „4 – често се чувствам така”.

1. Колко често се чувствате нещастен, като правите различни неща сам/самичка?
2. Колко често чувствате, че няма с кого да си поговорите?
3. Колко често чувствате, че повече не може да търпите да сте сам/сама?
4. Колко често чувствате, че никой не ви разбира?
5. Колко често установявате, че чакате хората да Ви се обадят или да Ви пишат?
6. Колко често се чувствате напълно сам/сама?
7. Колко често чувствате, че не можете да намерите подход и да общувате с околните?
8. Колко често чувствате, че сте закопнял за компания?
9. Колко често чувствате, че Ви е трудно да създавате нови приятели?
10. Колко често се чувствате изключен от другите хора?

Изчисляване. Резултатът от скалата представлява сума от всички дадени отговори. Сборът варира между 10 (минимум) и 40 (максимум). Резултати между 15 и 20 се възприемат като изпитване на нормални нива на самота. За високо ниво на самота се възприема резултат над 30.

V. Изследваните лица посочиха **демографски данни** като *възраст и пол*.

5.2. Изследване на усещането за контрол

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали 7-те въпроса за контрол образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) за всяка една от етническите групи. Надеждността на скалата за контрол е $\alpha = 0.76$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.84$, $\alpha = 0.73$ и $\alpha = 0.70$.

За да се изследват различията, които изследваните лица от трите етнически – българи, турци и роми, и от четирите религиозни групи – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, проявяват по отношение на усещането си за контрол, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 5.1. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси – $F(2,352) = 32.3$, $p < 0.001$, и по религии – $F(4,350) = 5.78$, $p < 0.001$.

Таблица 5.1. Средни стойности на скалата за контрол, разпределени по етнос и по религиозна група

Етническа група	Средна стойност	Религиозна група	Средна стойност
Българи	15.93 ^a	Християни	18.48 ^b
Турци	19.34 ^b	Мюсюлмани	19.31 ^b
Роми	20.62 ^b	Агностици ⁱ	16.44 ^{ab}
		Атеисти ⁱⁱ	13.18 ^a
	*		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (7 – минимална стойност, 35 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху скалата за контрол, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува”.

Групата на мнозинството има по-слабо усещане за контрол в сравнение с представителите на другите две малцинства, турци и роми. Атеистите, в сравнение с християните и мюсюлманите, изпитват по-малко чувството за контрол.

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) и по **възраст** (непълнолетни и пълнолетни) в *усещането за контрол*, беше използван *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 5.2. Те показват, че са налице статистически значими различия по пол за групата на мнозинството – $p = 0.033$, и за групата на ромите – $p = 0.050$. Не са налице статистически значими различия по пол за групата на турците – $p = 0.09$. Липсват статистически значими различия по възраст за трите етноса, за групата на мнозинството – $p = 0.74$, за групата на турците – $p = 0.45$, и за групата на ромите – $p = 0.43$.

Таблица 5.2. Средни стойности на скалата за контрол, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	17.00	20.36	21.29
момичета	15.03	18.72	20.09
	*	–	*
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	15.81	19.00	21.00
пълнолетни	16.13	19.71	20.43
	–	–	–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение на скалата за контрол (7 – минимална стойност, 35 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастовата група върху скалата за контрол, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test).

Момчетата от български и ромски произход преживяват усещането за контрол в по-висока степен в сравнение с момичетата от същата етническа група.

5.3. Изследване на самооценката

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали 10-те въпроса за *самооценка* образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) за всяка една от етническите групи. Надеждността на скалата за самооценка е $\alpha = 0.78$ за цялата извадка. За

групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.81$, $\alpha = 0.73$ и $\alpha = 0.69$.

За да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **етнически** – българи, турци и роми, и от четирите **религиозни групи** – християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *самооценката си*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 5.3. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси – $F(2,350) = 8.08$, $p < 0.001$, и по религии – $F(3,346) = 3.61$, $p = 0.014$.

Таблица 5.3. Средни стойности на скалата за самооценка, разпределени по етнос и религиозна група

Етническа група	Средна стойност	Религиозна група	Средна стойност
Българи	22.75 ^a	Християни	24.35 ^b
Турци	24.97 ^b	Мюсюлмани	24.72 ^b
Роми	25.23 ^b	Агностици ⁱ	20.78 ^a
		Атеисти ⁱⁱ	20.45 ^a
	*		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (10 – минимална стойност, 50 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху скалата за самооценка, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Групата на мнозинството има по-ниска самооценка в сравнение с представителите на двете изследвани малцинства, турци и роми. Християните и мюсюлманите имат по-високи нива на самооценка в сравнение с агностиците и атеистите.

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) и по **възраст** (непълнолетни и пълнолетни) в значението, което изследваните лица отдават на *самооценката си*, беше използван *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 5.4. Те показват, че са налице статистически значими различия за групата на турците по пол – $p = 0.004$, и липсват по възраст – $p = 0.77$. Липсват

статистически значими различия за групата на мнозинството по пол – $p = 0.25$, и по възраст – $p = 0.35$. Липсват статистически значими различия за групата на ромите по пол – $p = 0.95$, и по възраст – $p = 0.13$.

Таблица 5.4. Средни стойности на скалата за самооценка, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	23.44	26.91	25.76
момичета	22.18	23.78	24.82
	–	*	–
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	23.17	25.13	25.92
пълнолетни	22.13	24.79	24.88
	–	–	–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-висока самооценка (10 – минимална стойност, 50 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастовата група върху скалата за самооценка, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t*-тест за независими извадки (*independent-samples t-test*).

Момчетата от турски произход имат по-висока самооценка в сравнение с момичетата от същата етническа група.

5.4. Изследване на оптимизма и песимизма като ориентации в живота

Факторен анализ

С цел да се установи дали данните могат да се анализират с предлаганата методология, беше използван Факторен анализ по метода на главните компоненти. Бяха зададени 2 фактора, колкото е броят на подскалите в методологията. От Таблица 5.5. се вижда, че двата фактора се асоциират с двете подскали: 1) *оптимизъм* и 2) *песимизъм*, което позволява използваната методология коректно да се приложи към анализираната извадка.

Мярката за адекватност на цялата извадка (*The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy*) е 0.633. За групата на българите тя е 0.649, за турците е 0.614 и за ромите 0.829, което надвишава препоръчаната стойност от 0.60 (Kaiser, 1970, 1974). Тестът на Бартлет за сферичност (Bartlett, 1954) е статистически значим за всички изследвани лица ($p < 0.001$).

Таблица 5.5. Резултати от факторния анализ на скалата за ориентация в живота (състои се от 6 въпроса). Дадени са факторните тегла, собственото им значение и процентът на обяснена вариация

	<i>Въпрос</i>	<i>Факторно тегло</i>	
		1	2
9	Рядко обръщам внимание на добрите неща, които ми се случват.	0.690	0.041
7	Изобщо не очаквам нещата да станат така, както на мен ми се иска.	0.607	0.081
3	Ако нещо може да се обърка, то задължително ще се обърка.	0.502	-0.088
10	Като цяло очаквам повече да ми се случат повече добри неща от лоши.	0.001	0.650
4	Винаги съм оптимист по отношение на моето бъдеще.	0.096	0.586
1	В ситуация на неопределеност обикновено очаквам най-доброто.	-0.335	0.401
<i>Собствено значение</i>		1.22	1.10
<i>% на обяснена вариация</i>		20.30	15.71

Забележки: Данните са анализирани чрез факторен анализ по метода на главните компоненти; ротация по метода Варимакс (Varimax) с нормализация на Кайзер (Kaiser); факторните тегла са подредени в низходящ ред за всеки фактор, като по-големите от 0.40 са отбелязани в по-тъмен цвят.

Фактор 1 обяснява 20.3%, а Фактор 2 обяснява 15.7% от общата вариация. Фактор 1, който представлява *степенна на песимизъм* (въпроси 3, 7 и 9), е с най-високо факторно тегло (над 0.50). Той е разположен в първата колона от таблицата. Фактор 2, който представлява *степенна на оптимизъм* (въпроси 1, 4 и 10), е разположен във втората колона от таблицата, като въпросите в него са с факторно тегло над 0.40. Стойностите на собственото значение за двата фактора, които са представени в Таблица 5.5, покриват изискването да бъдат по-големи от 1.

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали 6-те въпроса за песимизъм и оптимизъм образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) както за цялата извадка, така и за всяка една от трите етнически групи. Надеждността на *скалата за песимизъм и оптимизъм* е $\alpha = 0.71$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.75$, $\alpha = 0.64$ и $\alpha = 0.62$.

Корелационен анализ

Коефициентът на Пирсън между двете подскали, за *степенна на песимизъм* и за *степенна на оптимизъм* е значим ($p < 0.001$) за цялата извадка $r = 0.07$ и за всяка една от трите етнически групи: за българи $r = 0.08$, за турци $r = 0.07$ и за роми $r = 0.18$.

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **етнически групи**: българи, турци и роми, отдават на *ориентацията си в живота*, беше направен бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 5.6. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси както за цялата скала за измерване на ориентацията в живота – $F(2,352) = 10.10$, $p < 0.001$, така и за двете подскали, които я изграждат, за *степенна на оптимизъм* – $F(2,352) = 20.87$, $p < 0.001$ и за *степенна на песимизъм* – $F(2,352) = 29.55$, $p < 0.001$.

Таблица 5.6. Средни стойности на скалата за ориентация в живота, разпределени по етнос

Дименсия	Етническа група	Средна стойност
Ориентация в живота	Българи	21.05 ^b
	Турци	19.17 ^a
	Роми	19.79 ^a
		*
Подскала оптимизъм	Българи	11.02 ^b
	Турци	10.28 ^a
	Роми	12.15 ^c
		*
Подскала песимизъм	Българи	7.97 ^a
	Турци	9.10 ^b
	Роми	10.36 ^c
		*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение за оптимизма/песимизма (6 – минимална стойност, 30 – максимална стойност за скалата за ориентация в живота; 3 – минимална стойност, 15 – максимална стойност за двете подскали); където е налице статистически значим ефект на етноса върху скалата за ориентация в живота, в съответната колона от три числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests).

Групата на българите има по-високи стойности по скалата за ориентация в живота в сравнение с представителите от другите две малцинства, турци и роми. Най-големите оптимисти от трите етнически групи са ромите, следва групата на мнозинството, и в най-ниска степен – турците. Същевременно обаче ромите са и най-големите песимисти, следва групата на турците и българите.

С цел да се изследват различията в значението, което изследваните лица от четирите **религиозни групи**: християни, мюсюлмани, агностици и атеисти, отдават на *ориентацията си в живота*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 5.7. Те показват, че са налице статистически значими различия по религии за цялата скала за измерване на ориентацията в живота – $F(3,348) = 3.92$, $p = 0.009$, и за подскалата за *степен на оптимизъм* – $F(3,348) = 6.78$, $p < 0.001$. Липсват статистически значими различия за подскалата за *степен на песимизъм* – $F(3,348) = 1.30$, $p = 0.27$.

Таблица 5.7. Средни стойности на скалата за ориентация в живота, разпределени по религиозни групи

Дименсия	Религиозна група	Средна стойност
Ориентация в живота	Християни	20.25 ^{ab}
	Мюсюлмани	19.33 ^a
	Агностици ⁱ	20.89 ^{ab}
	Атеисти ⁱⁱ	22.27 ^b *
Подскала оптимизъм	Християни	11.49 ^{ab}
	Мюсюлмани	10.42 ^a
	Агностици ⁱ	10.87 ^{ab}
	Атеисти ⁱⁱ	12.45 ^b *
Подскала песимизъм	Християни	9.24
	Мюсюлмани	9.09
	Агностици ⁱ	7.89
	Атеисти ⁱⁱ	8.18 –

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение за оптимизма/песимизма (6 – минимална стойност, 30 – максимална стойност за скалата за ориентация в живота; 3 – минимална стойност, 15 – максимална стойност за двете подскали); където е налице статистически значим

ефект на религиозната група върху скалата за ориентация в живота, в съответната колона от четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тестовете на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc tests); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Атеистите имат най-високи стойности по скалата за ориентация в живота и по подскалата за оптимизъм, а мюсюлманите – най-ниски.

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) и по **възраст** (непълнолетни и пълнолетни) в значението, което изследваните лица отдават на *ориентацията си в живота*, беше използван *t-тест за независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 5.8. Те показват, че са налице статистически значими различия за цялата скала за ориентация в живота за групата на турците по пол – $p = 0.003$, и по възраст за групата на ромите – $p = 0.01$. Липсват статистически значими различия за групата на мнозинството по пол – $p = 0.51$, и по възраст – $p = 0.59$. Липсват статистически значими различия за групата на турците по възраст – $p = 0.003$, и по пол за групата на ромите – $p = 0.01$.

Таблица 5.8. Средни стойности на скалата за ориентация в живота, разпределени по пол и по възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	20.82	18.09	19.53
момичета	21.24	19.83	20.00
	–	*	–
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	21.19	19.33	19.08
пълнолетни	20.83	19.00	20.15
	–	–	*

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-ясна ориентация в живота (6 – минимална стойност, 30 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастовата група върху скалата за ориентация в живота, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t*-тест за независими извадки (independent-samples *t*-test).

Момчетата от турски произход и пълнолетните роми имат по-високи стойности по скалата за оптимизъм и песимизъм в сравнение с момчетата от турски произход и непълнолетните роми.

5.5. Изследване на степента на самота

Надеждност на скалата

С цел да се изследва дали 10-те въпроса за *самота* образуват надеждна скала, беше измерен коефициентът Алфа (α) на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) както за цялата извадка, така и за всяка една от трите етнически групи. Надеждността на *скалата за самота* е $\alpha = 0.85$ за цялата извадка. За групата на българите, турците и ромите надеждността е съответно $\alpha = 0.87$, $\alpha = 0.86$ и $\alpha = 0.81$.

За да се изследват различията в значението, което изследваните лица от трите **етнически групи** (българи, турци и роми) и от четирите **религиозни групи** (християни, мюсюлмани, агностици и атеисти) отдават на *самотата*, бяха направени еднофакторни дисперсионни анализи. Резултатите са представени в Таблица 5.9. Те показват, че са налице статистически значими различия по етноси – $F(2,352) = 10.79$, $p < 0.001$, и липсват по религии – $F(3,348) = 0.99$, $p = 0.40$.

Таблица 5.9. Средни стойности на *скалата за самота*, разпределени по етнос и религиозна група

Етническа група	Средна стойност	Религиозна група	Средна стойност
Българи	21.54 ^a	Християни	23.30
Турци	22.72 ^a	Мюсюлмани	22.63
Роми	25.26 ^b	Агностици ⁱ	26.22
		Атеисти ⁱⁱ	23.64
	*		—

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голямо отдавано значение (10 – минимална стойност, 40 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на етноса и/или религиозната група върху *скалата за самота*, в съответната колона от три/четири числа е поставена звездичка и точното място на статистическото различие за съответния етнос и/или религиозна група е посочено с малка буква; при една и съща буква не се наблюдават статистически значими различия между числата; данните са обработени с еднофакторен дисперсионен анализ и постхок тест на Туки (ANOVAs and Tukey's HSD post hoc test); ⁱ агностик: „не знам дали съществува Бог“; ⁱⁱ атеист: „не вярвам, че Бог съществува“.

Ромите се чувстват по-самотни в сравнение с представителите на другите два етноса – българи и турци.

С цел да се изследват различията по **пол** (момичета и момчета) и по **възраст** (непълнолетни и пълнолетни) в степента, в която изследваните

лица чувстват *самота*, беше използван *t-тест* за *независими извадки* (independent-samples *t*-test). Резултатите са представени в Таблица 5.10. Те показват, че са налице статистически значими различия за групата на турците по пол – $p < 0.001$, и по възраст – $p = 0.01$. Липсват статистически значими различия за групата на мнозинството по пол – $p = 0.09$, и по възраст – $p = 0.64$, и за групата на ромите по пол – $p = 0.41$, и по възраст – $p = 0.28$.

Таблица 5.10. Средни стойности на скалата за *самота*, разпределени по пол и възраст

Дименсия	Етническа група		
	Българи	Турци	Роми
<i>Пол</i>			
момчета	22.57	27.08	24.76
момичета	20.67	20.06	25.64
	–	*	–
<i>Възраст</i>			
непълнолетни	21.76	24.27	24.46
пълнолетни	21.21	21.07	25.65
	–	*	–

Забележки: По-високите стойности на числата отразяват по-голяма степен на *самота* (10 – минимална стойност, 40 – максимална стойност); където е налице статистически значим ефект на половата или възрастовата група върху скалата за *самота*, в съответната колона от две числа е поставена звездичка; данните са обработени с *t-тест* за *независими извадки* (independent-samples *t*-test).

Данните показват, че непълнолетните изследвани лица от турски произход се чувстват по-самотни в сравнение с пълнолетните. Момичета от същия етнос са самотни в по-ниска степен в сравнение с момчетата.

Шеста глава

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Социалните идентичности и психичното благополучие са две големи научни теми, които оказват влияние върху проблемите на представителите на етническите малцинства, емигрантите и бежанците в световен мащаб. Основно те се изучават поотделно, като намират своето логично обяснение в различни теоретични подходи. Повечето емпирични изследвания в тази насока подчертават ролята на груповия статус в обществото и проявите на дискриминация или културните различия в ценностите и възникналите конфликти на етническа основа. Малцина от тях обаче обхващат и двата теоретични подхода както представените резултати. В анализа са включени и демографски променливи, които оказват определящо влияние върху социалната идентичност и психичното благополучие, като възраст, пол, национална, етническа и религиозна принадлежност, регион или държава на пребиваване.

Формирането на идентичността при подрастващите обхваща развитието на различни компоненти и е повлияно от множество фактори като принадлежността към определен етнос, нация, религия и пол. В периода на детството и по време на възрастността социалните идентичности са относително стабилни. През детството те се основават на придаваната ценност на мнението на авторитети като родители и/или учители, а в зряла възраст – на направения личен избор. Периодът на **юношеството** е време на промени, на интензивно изследване, на избор, на вземане на решение и обвързване с дадена идентичност. Именно и поради тази причина социалните идентичности на юношите са по-често обект на изследователски и научен интерес в сравнение със социалните идентичности на възрастните (Phinney, 1992).

Социалните идентичности на българите като група на мнозинството са очевидни, по-ясно изразени и неизложени на заплахата в сравнение със социалните идентичности на представителите на етническите малцинства. По време на целия си жизнен път представителите на етническите малцинства се стремят да интегрират успешно и безконфликтно различни социални идентичности в себе си – както принадлежността си към етноса, така и към нацията, пола и религиозната група. През периода на юношеството, когато човек живее с цел търсене на отговор на въпроса „кой всъщност съм аз“, тази задача се усложнява допълнително.

Получените резултати добавят следната допълнителна информация към вече съществуващата научна литература за **социалните идентичности** за изследваните етноси в България: 1) *националната, етническата и религиозната идентичност* са част от его-идентичността, които е възможно да бъдат изследвани чрез надежден инструментариум, 2) те са изградени от структури, които са налице още през пубертетното развитие, 3) те са различни за различните етнически групи на принадлежност, 4) като цяло *етническата идентичност* е от по-голямо значение за групата на ученици от малцинствата в сравнение с учениците от мнозинството и 5) с увеличаване на възрастта се увеличава нейното значение, което и отдават българите и същевременно намалява значението, което и отдават ромите. Последната тенденция би могла да бъде обяснена с дискриминацията и стигматизацията на ромския етнос в българското общество.

Основна необходимост при изследване на етническата идентичност е наличието на валидна и надеждна методология за нейното изследване. Необходимо е тя да прави ясно разграничение на основните аспекти на етническата идентичност, които са общи за етносите, и специфичните характеристики, които са типични за всяка група. Трите приложени методологии в изследванията дават задоволителен отговор на зададени теоретични въпроси.

При изследване на социалните идентичности на представители на етнически малцинства са налице **две измерения**, свързани със степента на идентификация със собствената етническа група на произход и с групата на мнозинството, с нацията (Hutnik, 1991). Според Фини (Phinney, 1989) постигнатата етническа идентичност се характеризира с реалистичен баланс между принадлежността към съответния етнос, от една страна, и към нацията, от друга. Националната идентичност има по-ниски стойности сред момчетата от турски произход и сред момчетата от ромски произход. Това са и половите групи, които са по-често изложени на общуване и взаимодействие с представителите на мнозинството и към тях са най-честите прояви на дискриминация.

Резултатите от проведените изследвания показват, че методологията на Дж. Фини (Multigroup Ethnic Identity Measure – *MEIM-R*) е надежден инструмент за измерване на етническата идентичност при подрастващи от различен етнически произход. Методологията разглежда етническата идентичност като изразяваща се в степента на идентификация със собствената етническа група на принадлежност, като не се отчитат нейните специфични характеристики.

Както при изследването на подрастващи от български, турски и ромски произход, така и при българите, живеещи извън България, факторният анализ показва, че *MEIM-R* се състои от два фактора: 1) *степен на изследване на етническата група на принадлежност* и 2) *обвързаността* с нея или степента, в която хората са развили сигурно чувство за членството

си в даден етнос или раса, осъзнават го и го приемат. При българите с увеличаване на възрастта се увеличава значението, което те отдават на своята етническа идентичност и по-конкретно на нейното *изследване и изучаване*. При групата на ромите се наблюдава обратната тенденция. При подскалата за *обвързаност* с увеличаване на възрастта намалява значението, което ѝ отдават както българите, така и ромите.

Отдаването по-голямо значение на етническата идентичност от групата на ромите би могло да намери своето обяснение в проявите на дискриминация и социална изолация от страна на групата на мнозинството. Именно това кара членовете на ромския етнос да обръщат по-голямо внимание на своята етническа идентичност и нейните компоненти.

Проведените изследвания показват две ясно изразени различни тенденции при съпоставката на **етническата и националната идентичност** на подрастващите от турски и ромски произход. Ромите имат по-ясно изразена етническа идентичност, приписват ѝ по-голямо значение, отделят повече време и усилия както за нейното проучване и обвързване с етноса си на принадлежност, така и на националната си принадлежност, на факта, че са български граждани и са част от българския народ. Групата на турците са сякаш по-затворени в границите на собствения си етнос и отдават по-малко значение на националната си идентичност. Това се отнася в по-голяма степен за момчетата от турски произход и за момчетата от ромски произход. Съпоставителният анализ на подрастващи от български, турски и ромски произход в двете измерения на етническата им идентичност по *MEIM-R* показва, че ромите повече се интересуват от и изследват собствената си етническа принадлежност и се чувстват обвързани в по-висока степен със своята етническа група в сравнение с българите и турците. С увеличаване на възрастта обаче желанието за изследване и обвързване със собствената етническа група при ромите намалява и те сякаш изпитват срам от факта, че са нейни членове.

Актовете на дискриминация и негативни нагласи от страна на мнозинството са по-ясно изразени и очевидни към представителите на ромския, а не към турския етнос (Ганева, 2009). Проявите на дискриминация предполагат нечестно отношение, което внушава на представителите на етническите малцинства усещането, че те не са равноправни членове на обществото и в този смисъл тяхната значимост е по-малка (Taylor, 1981). Принадлежността към онеправдана и дискриминирана етническа група води до създаване на негативна социална идентичност, което се отразява на психичното благополучие на нейните членове.

Става ясно, че етническата идентичност е от по-голямо значение за подрастващите от ромски произход в сравнение с турския етнос. Същата тенденция е налице и за двете подскали, които изграждат *MEIM-R*. Наблюдаваната тенденция е потвърдена и от резултати от други

изследвания с представители на различни етнически групи в различни страни, които показват, че за тях етническата идентичност е от по-голямо значение в сравнение с групата на мнозинството (Phinney, 1990). Това се наблюдава и в повече от 6 изследвания на емигранти в Холандия от Суринам, Турция и Мароко (Verkuyten, 1999). Повечето подрастващи са горди със своя етнически произход, чувстват се силно емоционално свързани със своя етнос на принадлежност и култура и приемат лично и дълбоко отправени към техния етнос или страна на произход критики или негативни коментари.

Резултатите показват, че не само социалната среда, но и приписваното значение и отдаваното съдържание на социалните идентичности е важно. Например за подрастващите от турски произход етническата идентичност е по-важна в сравнение с националната идентичност, а за ромите те са свързани по между си. При изследване на ученици от различни етнически групи в Холандия (Verkuyten & Lay, 1998) става ясно, че оценката на собствената етническа идентичност влияе върху възприемането на социалния статус на групата на принадлежност, колективната култура, ценностите и върху психичното благополучие.

Според *MEIM-R* момчетата от български и турски произход и момчетата от ромски произход отдават по-голямо значение на своята етническа идентичност. Това вероятно се дължи на факта, че те имат по-ясна представа за половите различия в конкретната етническа група и се себеоценяват и възприемат като носители на етническата идентичност. По правило момчетата по-често участват в конкурентни дейности, които се основават на успешното съвместяване на различни социални идентичности в себе си, а момчетата формират по-малобройни групи, които имат за основа личните интереси и приятелски взаимоотношения (Schofield, 1981).

Представените два теоретични подхода – **Теорията за социалната идентичност на Хенри Ташфел** и **психоаналитичната Теория за его-идентичността на Ерик Ериксън**, намират своето отражение в четирите фактора, които съставят направения факторен анализ на скалата за измерване на етническата идентичност на Олга Романова. Фактор 1 представлява *чувството за принадлежност към собствената етническа група*, Фактор 2 представлява *отдаваната важност на категорията „етнос“*, Фактор 3 представлява *отношенията между групите* и Фактор 4 представлява *употребата на майчин език* от представителите на етническите малцинства в ежедневието им живот. Тази структура на етническата идентичност е в светлината на Теорията за социалната идентичност, според която социалната идентичност е общо понятие, което обхваща чувството за привързаност и принадлежност към дадена група и е придружено от нагласите към собствената и другите групи.

Налице е също така висока корелация между четирите разглеждани скали, което показва, че въпреки че са статистически различни, те са

свързани помежду си в изграждането на цялостно понятие за етническа идентичност. Високата корелационна зависимост показва, че използваната скала от 21 въпроса може да се приложи при измерване на етническа идентичност.

Безспорен факт е, че всеки човек възприема и преживява по различен начин своята етническа идентичност. Въпреки това представеното изследване е опит да се изследва колективният отговор на етнически групи, в случая българи, турци и роми. При **подрастащите от малцинствени групи процесът на изграждане на етническа идентичност е по-сложен** в сравнение с мнозинството и в него участват многобройни фактори като мястото, което заема групата в социалната йерархия, социалният статус, цветът на кожата или контактът с хора от другите групи. Резултатите от проведеното изследване потвърждават, че българите, турците и ромите се различават съществено във важността, която приписват на етническата идентичност, като за вторите тя е от по-голямо значение. Най-значима за всички изследвани ученици е скалата за измерване на важността на собствената етническа група, следва скалата за важността, която се отдава на категорията „етнос“, скалата за отношенията между групите и на последно място по важност е скалата за майчин език. С увеличаване на възрастта ромите като представители на най-сегрегираната и изолирана група в българското общество се срамуват да признаят своята етническа принадлежност. За заемащата най-ниското стъпало в социалната йерархия етническа група измерената етническа идентичност е по-слабо изразена в сравнение с тази на групата на мнозинството.

Националната идентичност на групата на подрастащите от мнозинството е толкова сигурна и сякаш се възприема за даденост, че те не я осъзнават и не ѝ обръщат достатъчно внимание в ежедневието. Това се потвърждава и от други научни изследвания (Martinez & Dukes, 1997). Същата тенденция се наблюдава при изследваните лица, които живеят в Северна Америка (САЩ и Канада), при които националната идентичност е по-силно изразена в сравнение с изследваните българи, живеещи в Европейския съюз (с изключение на България).

За представителите на мнозинството националната и етническата принадлежност не представляват обект на размисъл. По-голямата част от българчетата възприемат понятието „етническа група“ като отнасящо се единствено до представителите на различните етноси, а не до тях самите като част от общество от различни култури. Въпреки това обаче бързо променящата се демографска картина в страната ще доведе до развитие на по-голяма чувствителност към етническата принадлежност от страна на представителите на мнозинството, особено в ситуация, в която те самите са заплашени да се превърнат в малцинство. Този факт би могъл да представлява в известен смисъл заплахата за идентичността им на „мнозинство“ и това да доведе до усещането, че са дискриминирани.

Религиозните вярвания представляват значимо измерение от развитието на позитивна социална идентичност и оказват позитивно влияние върху психичното благополучие. Религиозната идентичност има потенциала да бъде основно себеопределящо измерение, защото двете монотеистични религии – християнството и ислямът, дават гледна точка за света и представляват нравствени системи, които придават смисъл и значение на човешкия живот като намаляват екзистенциалната неопределеност и неяснота (Hogg, 2001). Освен това да си християнин или мюсюлманин означава да е налице обвързаност на личността с членовете на съответната религиозна група. Принадлежността към дадена религия и нейното изповядване в ежедневиия живот играят важна роля за формирането на социалните идентичности както на членове на групата на мнозинството, така и на малцинствата и оказват влияние върху техните взаимоотношения.

За подрастващите от двете малцинствени групи – турци и роми, от по-голямо значение е етническата и националната им идентичност в сравнение с религиозната, европейската и локалната (от кой град си) идентичност. В термините на личностната идентификация религиозната принадлежност се нарежда след етническата и националната им. Безспорно обаче принадлежността към конкретна религия – християнство или ислям, и религиозното самоопределение на личността водят до по-висока самооценка, до по-ниска степен на неопределеност и до по-високи нива на психично благополучие. При мюсюлманите е налице по-ясно изразено усещане, че контролират житейските събития, които ежедневно им се случват, но за сметка на това те са по-слабо оптимистично настроени относно бъдещето. Както етническата, така и религиозната идентичност оказват голямо значение върху психичното благополучие на изследваните лица.

Освен посочената тенденция за връзката между националната и етническата идентичност резултатите показват, че за повечето подрастващи **религиозната идентичност** не е от основно първостепенно значение. Фактът, че принадлежиш към турския етнос не е силно свързан и не те задължава да изповядваш предано исляма. На религията се гледа по-скоро като елемент на различие и групово себеопределяне „ние-те”. Именно това обяснява липсата на кръвопролития и поддържането на относителна етническа толерантност, която се наблюдава между етносите в България за разлика от събитията, протекли в съседна Македония – войни на етническа и верска основа. В България има новини на турски език и той се изучава като майчин в училище.

Тези резултати се разминават с получените в проведено изследване с емигранти от турски произход в Холандия (Verkuyten & Zaremba, 2005). Те показват, че груповата идентификация на изследваните лица е тясно свързана с факторите на социалната среда. В Холандия официалното

публично осъждане на исляма и натиска за асимилация на неговите последователи води до увеличаване на значението, което те отдават на религиозната и етническата си идентичност. Изследваните лица се идентифицират в по-висока степен с етническата и религиозната група, към която принадлежат, когато изпитват по-голямо неприемане от групата на мнозинството и чувстват своите социални идентичности заплашени.

Друг важен факт, който оказва влияние върху получените резултати, е, че турското етническо малцинство обитават територията на България от векове, а неговите представители не са емигранти както в случая с Холандия. Подрастващите от турски произход се чувстват приети от членовете на своя етнос на принадлежност, което засилва и укрепва етническата им идентичност и намалява значението, което те отдават на националната си идентичност. Отхвърлянето от мнозинството води до по-силна идентификация с етноса и по-слабо обвързване с нацията.

Резултатите от проведените изследвания показват, че **различните социални идентичности се възприемат** от изследваните лица **като допълващи и надграждащи се**, а не като противоположни и взаимно изключващи се.

Групата на българите отдава по-малко значение на своята **принадлежност към Европа и Европейския съюз** в сравнение с другите социални идентичности. Турците се чувстват европейци в по-висока степен в сравнение с идентификацията си с конкретен град. Ромите също се възприемат повече като част от общоевропейската мозайка от етноси и култури и отдават по-малко значение на принадлежността си към конкретен пол. В сравнение с трите етнически групи обаче българите се възприемат като европейци в най-голяма степен, а групата на турците – в най-ниска степен.

За изследваните лица европейската идентичност, която е геополитическа по своята същност, се асоциира най-често с програмите за образователен обмен, подкрепяни финансово от Европейския съюз, с неговите символи и с липсата на усещане за заплахата за националната или етническата идентичност. Като цяло, относително ниската идентификация със стария континент и политическите процеси, протичащи в него, са свързани с високата степен на убеденост в трудността от страна на България да покрие европейските стандарти. Налице е ясно разграничение между европейската култура, от една страна, и политическите процеси в обединена Европа, от друга. Изследваните лица се чувстват европейци и оценяват позитивно понятия като „културен обмен“, „успешна интеркултурна комуникация“ и „езиково и културно разнообразие“. Те са „отворени“ към международни пътувания, участие в младежки форуми с техни връстници от различни страни, към споделяне с тях на типични национални празници и обичаи. Европейската идентичност в личен план за тях е свързана с развитие на индивидуалните заложби и професионално усъвършенстване и израстване, а европейското политическо пространство

се възприема като допълващо и надграждащо националната принадлежност. Налице е позитивна връзка между европейската и националната идентичност и относителен евроентузиазъм.

Резултатите от проведеното изследване с българи от различни региони показват, че колкото физическото разстояние от родината е по-голямо, толкова силата и влиянието на националната идентичност се увеличават. Логично изследваните лица, които живеят в Северна Америка (САЩ и Канада), полагат и отделят повече усилия и време за *изследване* и се чувстват по-силно *обвързани* със своите национални корени и наследство. В по-висока степен тази тенденция важи за момчетата в сравнение с момичетата. Обратна е тенденцията по отношение на религиозната идентичност, чието влияние намалява с увеличаване на разстоянието от родината. По двете приложени методологии на М. Барет и на Дж. Фини за българите, които живеят в Европейския съюз (без България), националната принадлежност е по-слабо изразена и с по-малко значение в сравнение с другите две изследвани групи на българи, които живеят в България и Северна Америка (САЩ и Канада). За сметка на това те обръщат голямо внимание на своята европейска идентичност.

След своята национална и полова идентичност българите в България отдават най-голямо значение на религиозната си идентичност, а българите, които живеят в Европейски съюз (без България), – на своята локална (от кой град си) принадлежност. За българите от Северна Америка (САЩ и Канада) след първостепенната роля на националната и половата им идентичност всички останали социални идентичности имат еднакво значение.

Интеркултурната идея се изразява в приемане и признаване на етническото разнообразие и етническата идентичност в този смисъл е основа за себевъзприемане. Установено е, че признаването и приемането на представителите на различни етнически групи влияе върху увеличаване на психичното благополучие на техните членове (Sue & Sue, 2003) и върху оптимизиране на образователния процес, в който участват (Banks & Banks, 1995). Основната причина за този факт е, че позитивното интеркултурно взаимодействие води до достигане на сигурна и силна етническа идентичност, която от своя страна е свързана с висока самооценка (Berry et al., 2006) и ниски стойности на прояви на агресия.

Налице е позитивна зависимост между етническата идентичност на подрастващите от двете малцинства – турци и роми, и психичното им благополучие. Те имат по-висока степен на идентификация със своя етнос и по-висока самооценка и усещане, че упражняват контрол над събитията в живота си. Този извод се потвърждава и от проведени изследвания, според които степента на етническа идентификация заема централно място и оказва влияние върху степента на психично благополучие при подрастващи от малцинствени групи (DuBias & Tevendale, 1999; Smith et al., 1989; Verkuyten et al., 2001; Phinney et al., 1990).

Според Фини (Phinney, 1992) високите стойности на етническата идентичност са свързани с чувството на сигурност в собствената личност като член на конкретен етнос, което води до психично благополучие за подрастващите. Това важи, особено ако те принадлежат към етнически малцинствени групи и изграждат своята етническа паралелно с националната си идентичност. Именно затова множество изследователи насочват своето внимание към анализ на връзката между етническа идентичност и психично благополучие на подрастващи от различни малцинства. Резултатите показват, че **сигурната етническа идентичност е основа през пубертетното развитие за реална самооценка** (Phinney, 1992; Roberts et al., 1999), по-добро физическо здраве и умствена дейност (Crocker & Major, 1989), по-добра училищна успеваемост (Taylor, Casten, Flickinger, Roberts & Fulmore, 1994) и като цяло по-високи стойности на психично благополучие (Martinez & Dukes, 1997). Едно от обяснението за наблюдаваните тенденции е, че те се дължат на търсене на различни начини за справяне с проявите на дискриминация на етническа основа. За някои ученици от етническите малцинства високият успех в училище е средство за подобряване на техния социален статус, спечелване на уважението както на семейството, така и на групата на връстниците и учителите (Fuligni, 1997) и разкриване на бъдещи възможности за социална мобилност и достъп до по-квалифицирана трудова позиция. Именно поради тази причина подрастващите от турски и ромски произход имат по-висока самооценка и усещане за контрол над събитията в живота им в сравнение с изследваните българчета.

Самооценката на подрастващите от турски и ромски произход е по-висока от тази на българите. Като представители на конкретните етнически малцинства те често са подложени на актове на ясно изразена личностна и групов дискриминация и стигматизация в обществото. Като цяло, двата етноса заемат ниско място в социалната йерархия.

Основният извод, който може да се направи от проведените изследвания, е, че е очертан пътът, който води до психичното благополучие на личността. Колкото членовете на даден етнос са по-дискриминирани и той **заема ниска позиция в социалната йерархия**, толкова те се себевъзприемат като типични негови представители, което е свързано с усещането за по-висока степен на контрол и самооценка и това се отразява позитивно върху психичното им благополучие. Съществуващата тенденция потвърждава, че усещането за контрол зависи от натрупания позитивен личен опит за успешни възможности или реализирани действия. Въпреки че е налице проявена дискриминация (Ганева, 2009) към подрастващите от двете малцинствени групи – турци и роми, те преживяват себе си и се възприемат като упражняващи контрол над житейските събития, които им се случват.

Връзката между проявената **дискриминация** и усещането за контрол, самооценка и самота е опосредствана от етническата идентификация. Актовете на дискриминация карат изследваните ученици от турски и ромски произход да се себевъзприемат като типични представители на своя етнос и това води до по-високо усещане за контрол и самооценка. Ясно изразено усещане за самота и социална изолираност е налице при подрастващите от ромски произход. Да се себеопределяш като типичен представител на своя етнос предполага наличие на ясно съзнание, че си „различен” и желание да се противопоставиш на този факт, като твърдиш, че имаш толкова предоставени шансове в живота, колкото и представителите на групата на мнозинството, че имаш човешко достойнство и „струваш”. По-високите стойности по двете скали за контрол и самооценка при ромите и турците показват и по-силна и ясно изразена колективна ориентация, в която се пренебрегва личният опит и се разглежда като обобщено понятие за всички членове на групата. Сякаш не се измерва нивото на контрол и самооценка на конкретната личност, а техните колективни стойности на двата етноса като цяло. Качествата на личността остават на заден план в сравнение с принадлежността към етноса, която влияе върху усещането за контрол, а самооценката от лична се превръща в колективна.

Признаването на различните етнически групи в българското общество води до позитивна самооценка и ясно изразена етническа идентичност при представителите на малцинствата. Налице е проявена обща чувствителност и готовност за приемане на етническата идентичност и ценностите на представителите на етносите в България. Учениците от двете малцинствени групи – турци и роми, се чувстват добре в етническата си „кожа”, отдават ѝ голямо значение, върху нея се основава и по-високата им самооценка в сравнение с групата на мнозинството и това сякаш осмисля съществуването им и е причина за наличие на позитивни чувства към тях самите.

Множество проведени изследвания показват, че членове на силно дискриминирани етнически групи имат по-висока самооценка и по-ясно изразена етническа идентичност (Pahl & Way, 2006; Shrake & Rhee, 2004; Phinney & Ganeva, 2010). Според тях, тъй като представителите на малцинствата се чувстват изключени от групата на мнозинството, те изпитват по-силна привързаност към своя етнос на принадлежност, от чиито членове са приети. Високата им самооценка цели спечелване на уважението на членовете на мнозинството и противопоставяне на проявената дискриминация като с нея „показват”, че те са „силни, горди и способни” (McMahon & Watts, 2002). Според Теорията за социалната идентичност (Tajfel, 1981) твърде вероятно е като социално изключени представителите на ромския етнос да възприемат границите между своята група и мнозинството като стабилни и непроницаеми. Именно чрез своята висока самооценка и ясно изразена етническа идентичност (Ganeva &

Phinney, 2009) те целят да отхвърлят и да се противопоставят на своята негативна социална идентичност. Резултатите от проведеното изследване показват, че въпреки принадлежността към група, която заема ниско място в социалната йерархия, нейните членове имат висока самооценка. Възможно е по-високата самооценка, която имат представителите на турското и ромското малцинство, да изразява също така желанието и мотивацията им за интеграция в обществото. Именно с цел проверка на тази хипотеза е необходимо провеждане на бъдещи изследвания.

Принадлежността към **колективистична култура** е едно от възможните обяснения за наличието на по-високи стойности на усещането за контрол и самооценка при учениците от турски и ромски произход. Друга логична причина за тази тенденция е фактът, че личната самооценка зависи в по-малка степен от събитията в живота на човека и тя се развива и обуславя основно от микропроцеси, които протичат в семейството и общността (Rosenberg, 1965), и зависи в голяма степен от отношенията със значимите други като семейството и родителите. По-високата самооценка при ромите и турците би могла да бъде обяснена с по-голямата подкрепа, която те получават в **семейството**, което обхваща и повече членове. Получените резултати се потвърждават и от проведено изследване с афроамериканци (Hughes & Demo, 1989).

Момчетата от турското малцинство имат по-висока самооценка в сравнение с момичетата от същия етнос. Този факт намира своето обяснение в отредените различни полови роли и в културно обусловените различия във външността на момичетата. Проведени изследвания (Harter, 1993) установяват, че момичета, които се възприемат като физически малко привлекателни, имат и занижена самооценка. Още през пубертета половото неравенство в обществото, предявените по-големи очаквания към тях и настъпващите промени във физическото им развитие оказват влияние върху занижената самооценка на момичетата като цяло.

В проведеното изследване не се наблюдават статистически значими различия по възраст в самооценката на изследваните лица. Това вероятно се дължи на ограничения възрастов диапазон, който то обхваща, и на факта, че всички изследвани лица спадат към относително хомогенната група да бъдат ученици в гимназията.

В обобщение получените резултати от проведеното изследване на психичното благополучие на подрастващи от български, турски и ромски произход показват, че трябва да се обръща внимание и трябва да се анализират социалните фактори като позицията, която групата заема в социалната йерархия, и проявите на дискриминация, от една страна, и културните различия, които водят до конфликт, от друга.

Безспорно интеркултурната среда има какво да предложи като потенциал, да развие, обогати и научи както представителите на мнозинството, така и представителите на етническите малцинства

(Verkuyten & Thijs, 2004). Директният личен контакт, неформалното емоционално общуване с представители на различни етнически групи и запознаването с традициите и обичаите на различни етноси оказват силно въздействие върху етническото самоопределение на подрастващите. Всичко това отчасти им дава и отговор на въпроса „кой всъщност съм аз?“ и ги кара да се чувстват по-уверени в себе си.

Бъдещето принадлежи на интеркултурната педагогика, чиято основна цел е да допринася за взаимното разбиране, зачитане и уважение на етническото разнообразие в класната стая, да съдейства за подобряване на междуетническото взаимодействие и да се противопоставя на прояви на расизъм и дискриминация, като изтъква негативните последици за жертвите и подтиква към незабавна реакция срещу етнически заплахи. Необходимо е в класове с ученици от различни етнически групи учителят да стимулира свободния диалог и обсъждане на културните различия на произхода, на традициите и обичаите с цел опознаване, сближаване, преодоляване на негативните етнически стереотипи и изграждане на позитивен образ за „различния“.

В заключение, на основата на това, че науката представлява непрекъснато търсене на по-логични обяснения и на това, че не съществува напълно завършена теория смятам, че представеният модел на различни социални идентичности с течение на времето ще бъде заменен от по-добър и по-цялостен.

Перспективи за бъдещи изследвания

Проведените изследвания са опит да се задоволи растящият интерес в науката към социалните идентичности и психичното благополучие. Идентификацията със собствения етнос, нация, религия, пол, регион и континент са важни за разбирането как представителите на етническите малцинства реагират на социалното изключване, как се самоопределят и какво място заемат в обществото според тях самите. В представените изследвания чрез различни методологии е анализирана силата, с която ученици от български, турски и ромски произход и български емигранти се идентифицират с различни социални групи, към които принадлежат.

Етническата идентичност е комплексно, сложно и многопосочно понятие, което е свързано с опита в общуването с представители на други етнически групи, особено при подрастващите. В този смисъл би било интересно да се проследи връзката между процеса на формиране на етническата идентичност и етническата социализация, условията, в които детето живее, нагласите на общността към другите етноси и психологически променливи като податливостта към емоционални,

когнитивни и поведенчески проблеми. „В България определено има недостатъчност на научни проучвания по отношение на етническото (най-проблематизираното в страната ни) различие” (Чавдарова-Костова, 2010). Необходимо е да се проведат допълнителни изследвания за определяне на значението на **факторите на възпитание** като семейство, общността и социалната структура в нея и тяхното влияние при формирането на етническата идентичност през детството.

Необходимо е да бъде проучена ролята на родителите и стиловете на възпитание, които използват, и влиянието, което те оказват при формиране на различни видове социални идентичности и на субективното психично благополучие на подрастващите от различни етноси, които живеят в България. Като цяло, колкото по-многобройно е семейството, толкова неговите членове оказват по-голяма инструментална и емоционална подкрепа на децата. При представителите на по-колективистични култури семейството представлява важен фактор за справяне със стресиращи ситуации. Установено е, че принудителната раздяла от семейството при емигранти и бежанци, например, е най-големият източник и причина за стрес (Van Kersbergen, 2000). Именно това обуславя необходимостта от допълнителното задълбочено анализиране на позитивната корелация между броя на членовете в семейството и субективното им психично благополучие.

Направен е опит за анализ на идентификацията със собствената етническа група в смисъл на ценността и значимостта, която се отдава на етническия произход. Това са два основни **аспекта на идентификацията с групата**, но в научната литература са налице и други аспекти като степен на привързаност към етноса на принадлежност, чувство на взаимозависимост с членовете на собствения етнос и с другите етнически групи и различни поведенчески аспекти. Необходимо е провеждане на допълнителни изследвания с цел да се установи как посочените аспекти на етническата идентичност се отразяват върху връзката между признаването на различни етноси в обществото и себевъзприемането на техните членове.

Проведени изследвания показват, че хората възприемат своите социални идентичности в по-позитивна светлина в **ежедневно общуване** с представители на различни етнически малцинства и оценяват по-положително тяхното културно наследство (Downie, Mageau, Koestner & Liodden, 2006). Установено е, например, че американците от китайски произход (Yip, 2005) отдават различно значение на своята етническа идентичност според различни ситуации от ежедневието. То варира и е причина за увеличаване на позитивните и намаляване на негативните чувства към собствената личност. Научен интерес би представлявала проверката на тази хипотеза за малцинствата в България.

Като ограничение на проведеното изследване може да се посочи **възрастовата граница** на участващите подрастващи. Тя би могла да се

разшири с цел да се потърси обяснение и да се проследят промените в развитието на етническата идентичност с увеличаване на възрастта.

Независим аспект от изследването на различните социални идентичности е пренебрегването на многостранната им природа, което води до липса на обяснение за механизма, чрез който, например, отдаваното голямо значение на етническата идентичност е свързано с високата самооценка при представителите на малцинствата. Повечето изследователи приемат техните различни групови характеристики, но относително малко от тях ги свързват с нивото на самооценка (Verkuyten, 1999) и други аспекти от психичното им благополучие. Нещо повече, конкретно в проведеното изследване учениците от турски и ромски произход имат едно и също ниво на самооценка. В бъдещи изследвания е добра идея да се направи опит за разработване на модел, който обединява общите и специфичните аспекти на етническата идентичност (Sellers et al., 1998) и влиянието на средата върху нейното развитие.

Установено е, че повишаването на **образователното равнище** води до увеличаване на усещането за дискриминация и до по-слаба етническа идентификация (Verkuyten, 1999). Емигрантите от ирански произход в Холандия с по-високо образование се чувстват по-дискриминирани, но същевременно с това възприемат себе си като типични представители на Иран. Образованието корелира отрицателно с усещането за конфликт на културна основа и е позитивно свързано със самооценката. В дадения социален контекст на изследване резултатите показват, че образованието може да играе позитивна психологическа роля при възприемане на собствената позиция в общността от емигранти. Интерес би представлявало, да се изследва наблюдаваната тенденция и ролята на образованието при представители на етническите малцинства в България.

Религията е важен фактор при социалното разделение и възникването на конфликти на етническа основа в обществата по света. Именно затова е необходимо провеждане на допълнителни изследвания за причините и последствията от връзката между етническата, националната и религиозната идентичност сред **различни религиозни групи, които изповядват исляма**. Това ще допринесе за по-пълното и цялостно разбиране на различните социални идентичности на техните членове.

Големи възможности за бъдещи изследвания предлага анализът на символното и времевото значение на важни исторически места и паметници на културата върху формирането на националната, етническата, религиозната, европейската и локалната (от кой град си) идентичност. Топографските обекти са носители на колективната памет, история и ценности на дадена социална група, превръщат се в „центрове на културното съзнание”, в тях е фокусирана дори споделяната колективна вина през вековете. Социално-пространственият анализ на историческите паметници и връзката им със социалните идентичности показва как

миналото се възпроизвежда в настоящето. Това подчертава необходимостта да се включи изследването на историческите места в социално-психологическите теории в разглеждане на процеса на формиране на идентичността.

От околната среда произтичат символи, с които както отделната личност, така и цели групи могат да се идентифицират, да изразяват своята идентичност и да затвърдят своето усещане за приемственост в исторически план. Историческите места концентрират в себе си общи споделяни значения, спомени, ценности и емоции, които са от значение за членовете на дадена социална група, чрез които те описват и определят своята идентичност (Lyons, 1996). Процеси като социално-историческа памет или забравяне, групова вина или гордост са основни при формирането и поддържането на различни социални идентичности.

Научен интерес представляват изследванията на **други аспекти на психичното благополучие** като например проява на симптоми на депресия, тревожност, училищна успеваемост и най-често избирани и прилагани стратегии за справяне със стреса при подрастващи от различен етнически произход.

Представените аспекти на психичното благополучие – самооценка, степен на контрол, усещане за самота и оптимизъм и песимизъм като ориентации в живота, биха могли да се измерят също така, като се прилага и **друг инструментариум**, различен от използвания. По този начин вниманието на изследователите би могло да бъде насочено към по-пълно, задълбочен и цялостен анализ на различните аспекти от Аз-образа на личността.

Научен интерес представлява измерването на самооценката на представители на етнически малцинства, които отпадат от училище, имат делинквентно поведение, продължават своето образование в университета или започват да работят и постепенно опознават и навлизат в пазара на труда.

Като препоръка за провеждане на бъдещи изследвания на емигранти, бежанци и представители на национални етнически малцинства е те да бъдат насочени повече към анализ на психичните последици на усещането за контрол и по-малко върху самооценката. В научната литература изобилстват проведени изследвания на тяхната самооценка, но липсва насоченост при измерване на чувството им за лична ефикасност, компетентност и усещане за контрол (Hughes & Demo, 1989).

Като цяло, в Западна Европа се наблюдава липса на проведени систематични изследвания на психичното благополучие на емигранти и бежанци. Същото важи и за представителите на етническите малцинства в България. В представеното изследване участват подрастващи от двата основни и най-многобройни за България етноса – турци и роми. Научен интерес представлява изследването на субективното психично

благополучие на представители на други етноси като евреи и арменци, например, които заемат по-висока позиция в социалната йерархия и към които нагласите на мнозинството са позитивни (Ганева, 2009).

Образованието е важен фактор за разбиране на връзката между социокултурните променливи и субективното психично благополучие. По-високото образование води до по-високи нива на усещане за контрол, по-висока самооценка и психично благополучие, повече знания в общуването и работата с представители на различни етноси и култури и намалява потенциалното възникване на конфликти на етническа основа. Отговорът на въпроса дали по-високото образование засилва възприятието за дискриминация при представителите на етническите малцинства в България и при българите извън пределите на България предстои да бъде потърсен в бъдещи изследвания.

Научен интерес представлява изследване на прилагането на **акултурационния модел** (Berry, 1997) при различни групи от българи, които живеят извън България, с цел проучване на стратегиите, които използват в опита си да се „впишат” в приемащото общество. Процесът на акултурация според автора е двуизмерен и се изразява в това до каква степен етническите малцинства, в случая емигранти от български произход, приемат характеристиките на държавата, в която живеят, и културата на мнозинството и до каква степен те съхраняват чертите на своята собствена култура на произход. В резултат от степента на взаимодействие между двете измерения, които са относително независими едно от друго, са налице **четири стила на акултурация**. Емигрантите, които избират стратегията на *интеграция* в голяма степен приемат и съхраняват както чертите на своята собствена култура на произход, така и на приемащото общество, в което живеят. Стратегията на *отделяне (сепарация)* предполага ниска степен на идентификация с групата на мнозинството и висока степен на идентификация със собствената култура на произход. *Асимилацията* се характеризира с поддържане на слаби връзки с представителите на собствената етническа група и с проява на висока степен на идентификация с приемащото общество. *Маргинализацията* включва ниска степен на идентификация както с черти на собствената култура на произход, така и с приемащото общество. В проведено изследване в 13 страни с подрастващи от различни малцинствени групи (Berry et al., 2006) е установено, че етническата идентификация оказва позитивно влияние върху психичното благополучие. Тъй като четирите стратегии за акултурация – *интеграция*, *сепарация*, *асимилация* и *маргинализация*, не са универсално приложими във всяка социална среда, затова е необходимо разглежданият модел да бъде изследван чрез емигранти от български произход, които живеят в различни държави по света.

Литература

- Байчинска, К., Бакрачева, М., Савова, С. (2009). Статуси на психосоциална и национална идентичност, ценности и психично благополучие в юношеска възраст. С.
- Бакрачева, М. (2009). Идентичността в 3 стъпки. С.
- Белинская, Е. П., Стефаненко Т. Г. (2000). Этническая социализация подростка. Воронеж.
- Ганева, З. (2009). Развитие на етнически стереотипи през детска възраст. С.
- Романова, О. Л. (1995). Развитие этнической идентичности в этически смешанной среде. – В: Процессы психического развития. В поисках новых подходов. Москва.
- Романова, О. Л. (1994). Развитие этнической идентичности у детей и подростков. Москва.
- Стефаненко, Т. Г. (2009). Этнопсихология. 4-е изд. Москва.
- Стефаненко, Т. Г. (2006). Этнопсихология: Практикум., Москва.
- Стефанова, М. (2005). Съм ли..., С.
- Стоянова, Ст. (2007). Методи за изследване на междуетнически контакти и нагласи, Благоевград.
- Чавдарова-Костова, С. (2010). Съвременни предизвикателства пред интеркултурното възпитание. С.
- Aboud, E. (1987). The development of ethnic self-identification and attitudes. – In: J. Phinney & M. Rotheram (Eds.). Children and ethnic socialization: Pluralism and development (pp. 32–55). Newbury Park, CA: Sage.
- Abrams, D., Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. – European Journal of Social Psychology, 18, 317-334.
- Abrams, D., Hogg, M. A. (1998). Prospects for research in group processes and intergroup relations. – Group Processes and Intergroup Relations, 1, 7-20.
- Abrams, D., Sparkes, K., Hogg, M. (1985). Gender salience and social identity: the impact of sex of siblings on educational and occupational aspirations. – British Journal of Educational Psychology, 55, 224-32.
- Abrams, D., Thomas, J., Hogg, M. (1990). Numerical distinctiveness, social identity and gender salience. – British Journal of Social Psychology, 29, 87-92.
- Allport, G. W. (1961). Pattern and growth in personality. New York: Holt, Rinehart, & Winston.
- Allport, G. (1968). The Historical Back-ground of Modern Social Psychology. – In G. Lindzey, E. Aronson (Eds.). Handbook of Social Psychology, vol. 1, Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Anderson, B. (1991). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised Edition ed. London and New York: Verso.
- Anderson, C. (1998). When in doubt, use proxies. Attitudes toward domestic politics and support for European integration, – Comparative Political Studies, 31(1): 569–601.

- Anderson, C., Harvey, R. (1988). Discrimination between problems in living: An examination of measures of depression, loneliness, shyness and social anxiety. – *Journal of Social and Clinical Psychology*, 6, 482-491.
- Andrews, F. M., Withey, S. B. (1976). *Social indicators of well-being: Americans' perceptions of life quality*. New York: Plenum.
- Angell, M. (1985). Disease as a reflection of the psyche. – *New England Journal of Medicine*, 312, 1570-1572.
- Ashmore, R. (1990). Sex, gender and the individual. – In: *Handbook of Personality: Theory and Research*, ed. L. Pervin, pp. 486-526. New York: Guilford.
- Aspinwall, L. G., Taylor, S. E. (1992). Modeling cognitive adaptation: A longitudinal investigation of the impact of individual differences and coping on college adjustment and performance. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(6), 989-1003.
- Atkinson, D., G. (1983). Morten, D. Sue. *Counseling American minorities*. Dubuque, IA: Wm. C. Brown.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavior change. – *Psychological Review*, 84, 191-215.
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. – *American Psychologist*, 37, 122-147.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Banks, J., Banks, C. (1995). *Handbook of research on multicultural education*. New York: Macmillan.
- Barrett, M. (2007). *Children's knowledge, beliefs and feelings about nations and national groups*. Hove: Psychology Press.
- Barrett, M. (2005). Children's understanding of, and feelings about, countries and national groups. – In: M. Barrett & E. Buchanan-Barrow (Eds.), *Children's Understanding of Society* (pp. 251-285). Hove: Psychology Press.
- Barrett, M. (2005). *Political Trust and Political Participation amongst Young People from Ethnic Minorities in the NIS and EU: A social-psychological investigation* INTAS (под печат).
- Bartlett, M. S. (1954). A note on the multiplying factors for various chi square approximations. – *Journal of the Royal Statistical Society*, 16 (Series B), 296–298.
- Bayer, R. (1987). *Homosexuality and American Psychiatry: The Politics of Diagnosis*. Princeton: Princeton University Press.
- Beck, A.T., A.J. Rush, B.F. Shaw, G. Emery. (1979). *Cognitive Therapy of Depression*. New York: Guilford.
- Bell, A., Weinberg, M., Hammersmith, S. (1981). *Sexual Preference: Its Development in Men and Women*. New York: Simon & Schuster Press.
- Bem, S. (1992). On the inadequacy of our sexual categories: a personal perspective. – *Femist Psychology*, 2, 435-437.
- Bem, S. (1989). Genital knowledge and gender constancy in preschool children. – *Child Development*, 60, 649-662.
- Bennett, M. Sani, F. (Eds.) (2004). *The Development of the Social Self*. New York: Psychology Press.

- Berger, P. L. (1966). Identity as a problem in the sociology of knowledge. – *European Journal of Sociology*, 7, 105-115.
- Berger, P. L., Luckmann, T. (1971). *The social construction of reality*. Harmondsworth, England: Penguin.
- Berry, J. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. – *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-34.
- Berry, J., Phinney, J., Sam, D. & Vedder, P. (2006). *Immigrant Youth in Cultural Transition: Acculturation, Identity, and Adaptation across National Contexts*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Billig, M. (1976). *Social psychology and intergroup relations*. London: Academic Press.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Billig, M., Tajfel, H. (1973). Social categorization and similarity in intergroup behavior. – *European Journal of Social Psychology*, 3, 27-52.
- Blanchard R., Freund K. (1983). Measuring masculine gender identity in females. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51, 205-214.
- Blascovich, J., Tomaka, J. (1991). The Self-Esteem Scale. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes* (pp. 115-160). New York: Academic Press.
- Block, J., Robins, R. W. (1993). A longitudinal study of consistency and change in self-esteem from early adolescence to early adulthood. – *Child Development*, 64, 909-923.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourhis, R., H. Giles, H. Tajfel. (1973). Language as a determinant of Welsh identity. – *European Journal of Social Psychology*, 3, 447-460.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment*. New York: Basic Books.
- Bradburn, N. (1969). *The structure of psychological well-being*. Chicago, IL: Aldine.
- Breakwell, G. (1986). *Coping with Threatened Identities*, Methuen, London.
- Brennan, T., Auslander, N. (1979). *Adolescent loneliness: An exploratory study of social and psychological predispositions and theory* (Vol. 1). Bethesda, MD: National Institute of Mental Health.
- Breuilly, J. (1982). *Nationalism and the State*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Brewer, M. B. (2001). The many faces of social identity: Implications for political psychology. – *Political Psychology*, 22, 115-125.
- Brewer, M. B., Gardner, W. (1996). Who is this “we”? Levels of collective identity and self representations. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 83-93.
- Brown, L. (1989). New voices, new visions: toward a lesbian/gay paradigm for psychology. – *Psychology of Women*, 13, 445-458.
- Brown, L. (1995). *Lesbian identities: concepts and issues*. Princeton: Princeton University Press.
- Brown, R. (1995). *Prejudice: Its social psychology*. Oxford: Basic Blackwell.
- Bruner, J., Goodman, C. (1947) Need and value as organizing factors in perception. – *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 42, 33-44.
- Burns, R. (1982). *Self-concept development and education*, Holt, Rinehart and Winston, London.
- Burke, P., Reitzes, D. (1991). An identity theory approach to commitment. – *Social Psychological Quarterly*, 54, 239-251.

- Burke, P., Tully, J. (1977). The measurement of role identity. *Social Forces*, 55, 881-897.
- Bussey, K., Bandura A. (1984). Influence of gender constancy and social power on sexlinked modeling. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 1292-1302.
- Cain, R. (1991). Stigma management and gay identity development, – *Journal of Social Work*, 36, 67-73.
- Caltabiano, N. (1984). Perceived differences in ethnic behavior: A pilot study of Italo-Australian Canberra residents. – *Psychological Reports*, 55, 867-873.
- Campbell, D. T. (1958). Common fate, similarity, and other indices of the status of aggregates of persons as social entities. – *Behavioral Science*, 3, 14-25.
- Campbell, A., Converse, P. E., Rodgers, W. L. (1976). The quality of American life: perceptions, evaluations, and satisfactions. New York: Russell Sage Foundation.
- Cantril, H. (1965). The pattern of human concerns. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Carr, R. (2001). (Ed.) Spain: A history. Oxford: Oxford University Press.
- Carter, D., Levy, G. (1988). Cognitive aspects of children's early sex-role development: the influences of gender schemes on preschoolers' memories and preferences for sex-typed toys and activities. – *Child Development*, 59, 782-793.
- Cartwright, D. (1950). Emotional dimensions of group life. In M. L. Raymert (Ed.), *Feelings and emotions* (pp. 439-447). New York: McGraw-Hill.
- Carver, C. S., Kus, L. A., Scheier, M. F. (1994). Effects of good versus bad mood and optimistic versus pessimistic outlook on social acceptance versus rejection. – *Journal of Social and Clinical Psychology*, 13, 138–151.
- Carver, C. S., Pozo, C., Harris, S. D., Noriega, V., Scheier, M. F., Robinson, D. S. (1993). How coping mediates the effect of optimism on distress: A study of women with early stage breast cancer. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 375–390.
- Carver, C. S., Scheier, M. F., Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 267–283.
- Carver, C. S., Scheier, M. F. (1981). *Attention and self-regulation: A control-theory approach to human behavior*. New York: Springer-Verlag.
- Carver, C. S., Scheier, M. F. (1990). Principles of self-regulations: Action and emotion. – In: E. T. Higgins & R. M. Sorrentino (Eds.), *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior* (Vol. 2, pp. 3-52). New York: Guilford Press.
- Carver, C., Scheier, M. (1999). *Themes and issues in the selfregulation of behavior*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Cass, V. (1979). Homosexual identity formation: a theoretical model. – *Journal of Homosexuality*, 4, 219-435.
- Cass, V. (1984). Homosexual identity formation: testing a theoretical model. – *Journal of Homosexuality*, 20, 143-167.
- Cass, V. (1990). The implications of homosexual identity formation for the Kinsey model and scale of sexual preference. – In: *Homosexuality/Heterosexuality: Concepts of Sexual Orientation*, ed. D. McWhirter, S. Sanders, J. Reinisch, pp. 239-66. New York: Oxford University Press.

- Chan, C. (1995). Issues of sexual identity in an ethnic minority: the case of Chinese American lesbians, gay men, and bisexual people. – In - Homosexuality/Heterosexuality: Concepts of Sexual Orientation, ed. D. McWhirter, S. Sanders, J. Reinisch, pp. 239-66. New York: Oxford University Press.
- Chang, E. C. (2001). Cultural influences on optimism and pessimism: Differences in Western and Eastern constructions of the self. – In: E. C. Chang (Ed.), Optimism and pessimism: Implications for theory, research, and practice (pp. 257-280). Washington, DC: American Psychological Association.
- Chapman, B., Brannock, J. (1987). A proposed model of lesbian identity development: an empirical investigation. – Journal of Homosexuality, 14, 69-80.
- Charles, S. T., Reynolds, C. A., Gatz, M. (2001). Age-related differences and change in positive and negative affect over 23 years. – Journal of Personality and Social Psychology, 80, 136–151.
- Chipperfield, J. G., & Havens, B. (2001). Gender differences in the relationship between marital status transitions and life satisfaction in later life. – Journal of Gerontology: Psychological Sciences, 56B, P176–P186.
- Choi, I., Choi, Y. (2002). Culture and self-concept flexibility. – Personality and Social Psychology Bulletin, 28, 1508-1517.
- Cobb, S. (1976). Social support as a moderator of life stress. – Psychosomatic Medicine, 38, 300–314.
- Cohen, S., Wills, T. A. (1985). Stress, social support and the buffering hypothesis. – Psychological Bulletin, 98, 310–357.
- Coleman, E. (1987). Assessment of sexual orientation. – Journal of Homosexuality, 14, 9-24.
- Connor, W. (1994). Ethnonationalism: The Quest for Understanding. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Connor, W. (2004). The Timelessness of Nations. – Nations and Nationalism, 10, 35–47.
- Cooley, C. (1912). Human Nature and the Social Order. New York: Scribner's.
- Covington, M. (1984). The Motive for Self-Worth. In R. Ames, C. Ames (Eds.). Research on Motivation in Education, Vol. 1, Student Motivation, New York: Academic Press.
- Coyle, A. (1992). "My own special creation?" The construction of gay identity. – In: Social Psychology of Identity and the Self Concept, ed. G. Breakwell, pp. 187-220. London Surrey University Press.
- Crocker, J., Major, B. (1989). Social stigma and self-esteem: The self-protective properties of stigma. – Psychological Review, 96, 608-630.
- Cross, W. (1971). Negro-to-Black conversion experience. – Black World, 20, 13-27.
- Cross, W. (1978). The Thomas and Cross models of psychological nigrescence: A literature review. – Journal of Black Psychology, 4, 13-31.
- Cross, W. (1991). Shades of Black: Diversity in African-American Identity. Philadelphia: Temple University Press.
- Curry, L. A., Snyder, C. R., Cook, D. L., Ruby, B. C., Rehm, M. (1997). Role of hope in academic and sport achievement. – Journal of Personality and Social Psychology, 73, 1257-1267.
- Deaux, K., Major, B. (1987). Putting gender into context: an interactive model of gender-related behavior. – Psychological Review, 94, 369-389.

- Deflem, M., Pampel, C. (1996). The myth of postnational identity: popular support for European unification. – *Social Forces*, 75(1), 119-143.
- D'Emilio, J., Freedman, E. (1988). *Intimate Matters: A History of Sexuality in America*. New York: Harper & Row.
- Demir, A., Tarhan, N. (2001). Loneliness and social dissatisfaction in Turkish adolescents. – *The Journal of Psychology*, 135, 113-123.
- Demo, D. H. (1985). The measurement of self-esteem: Refining our methods. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 1490-1502.
- Der-Karabetian, A. (1980). Relation of two cultural identities of Armenian-Americans. – *Psychological Reports*, 47, 123-128.
- Diener, E., Diener, M. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 653-663.
- Diener, E., Diener, C. (1996). Most people are happy. – *Psychological Science*, 7, 181-185.
- Diener, E., Diener, M., Diener, C. (1995a) Factors predicting the subjective well-being of nations. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 851-864.
- Diener, E., Lucas, R. (1999). Personality and subjective well-being. In *Well-being: the foundations of hedonic psychology* (ed. D. Kahneman, E. Diener & N. Schwarz), pp. 213-229. New York: Russell Sage Foundation.
- Diener, E., Sandvik, E., Seidlitz, L., Diener, M. (1993). The relationship between income and subjective well-being: relative or absolute? – *Social Indicators Research*, 28, 195-223.
- Diener, E., Smith, H., Fujita, F. (1995b). The personality structure of affect. – *Journal of Personality Social Psychology*, 69, 130-141.
- Diener, E., Suh, E. (1997). Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. – *Social Indicators Research*, 40, 189-216.
- Diener, E., Suh, E. (1998). Age and subjective well-being: an international analysis. – *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*, 17, 304-324.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: three decades of progress. – *Psychological Bulletin*, 125, 276-302.
- Diener, E., Suh, E., Smith, H., Shao, L. (1995). National differences in reported subjective well-being: Why do they occur? *Social Indicators Research*, 34, 7-32.
- Doise, W., Sinclair, A. (1973). The categorization process in intergroup relations. – *European Journal of Social Psychology*, 3, 145-157.
- Dougall, A. L., Hyman, K. B., Hayward, M. C., McFeeley, S., Baum, A. (2001). Optimism and traumatic stress: The importance of stress and coping. – *Journal of Applied Social Psychology*, 31, 223-245.
- Downie, M., Mageau, G., Koestner, R., Liodden, T. (2006). On the risk of being a cultural chameleon: Variations in collective self-esteem across social interactions. – *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 12(3), 527-540.
- Downing, N., Roush, K. (1985). From passive acceptance to active commitment: a model of feminist identity development for women. – *Counseling Psychology*, 13, 695-709.
- Downs A., Langlois J. (1988). Sex typing: construct and measurement issues. – *Sex Roles*, 18, 87-100.
- DuBois, D., Tevendale, H. (1999). Self-esteem in childhood and adolescence: Vaccine or epiphenomenon? – *Applied and Preventive Psychology*, 8, 103-117.

- Dykstra, P. A. (1990). Next of (non)kin: The importance of primary relationships for older adults' well-being. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Dykstra, P. A. (1993). The differential availability of relationships and the provision and effectiveness of support to older adults. – *Journal of Social and Personal Relationships*, 10, 355–370.
- Dykstra, P. A. (1995). Loneliness among the never and formerly married: The importance of supportive friendships and a desire for independence. – *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 50B, S321–S329.
- Dykstra, P. A., Fokkema, T. (2007). Social and Emotional Loneliness Among Divorced and Married Men and Women: Comparing the Deficit and Cognitive Perspectives, – *Basic and Applied Social Psychology*, 29(1), 1–12.
- Dykstra, P. A., de Jong Gierveld, J. (1994). The theory of mental incongruity, with a specific application to loneliness among widowed men and women. – In R. Erber & R. Gilmour (Eds.), *Theoretical frameworks in personal relationships* (pp. 235–259). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Dykstra, P. A., de Jong Gierveld, J. (2004). Gender and marital history differences in emotional and social loneliness among Dutch older adults. – *Canadian Journal on Aging/La Revue Canadienne du Vieillessement*, 23, 141–155.
- Eaton W., Von Bargen, D. (1981). Asynchronous development of gender understanding in preschool children. – *Child Development*, 52, 1020–1027.
- Ellemers, N. (1993). The influence of socio-structural variables on identity management strategies. – *European Review of Social Psychology*, 4, 27–57.
- Emmerich, W., Shepard, K. (1984). Cognitive factors in the development of sex-typed preferences. – *Sex roles*, 11, 997–1007.
- Emmons, R. A. (1996). Striving and feeling: Personal goals and subjective well-being. In P. M. Gollwitzer & J. A. Bargh (Eds.), *The psychology of action: Linking cognition and motivation to behavior* (pp. 313–337). New York: Guilford Press.
- EOS Gallup Europe (2002a). Flash Eurobarometer 121/4: Euro Attitudes – Euro Zone, Brussels: European Commission.
- EOS Gallup Europe (2002b). Flash Eurobarometer 139. “The Euro, one year later”, Results and Comments, Brussels: European Commission.
- Erikson, E. (1959). Identity and the life cycle. – *Psychological Issues*, 1, 18–164.
- Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.
- Espin, O. (1995). "Race," racism, and sexuality in the narratives of immigrant women. – *Feminist Psychology*, 5:223–38.
- Eurobarometer (1999). *Eurobarometer: public opinion in the European Union* (Vol. 50). Brussels: European Commission.
- European Central Bank, ‘Euro Bank Notes and Coins’, 2001, <http://www.euro.ecb.int/en/section/euro/euro.html>
- European Central Bank, ‘Euro Bank Notes’, 2002, <http://www.euro.ecb.int/en/section/testnotes.html>
- European Commission. (1997). *Second Report on Citizenship of the Union*. Bruxelles, Belgium: European Commission.
- Faderman, L. (1981). *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*, New York: Morrow.
- Faderman, L. (1984). The "new gay" lesbians. – *Journal of Homosexuality*, 10, 85–95.

- Fagot, B., Leinbach, M. (1985). Gender identity: some thoughts on an old concept. – *Journal of American Academy of Child Psychiatry*, 24, 684-688.
- Fagot, B., Leinbach, M. (1989). The young child's gender schema: environmental input, internal organization. – *Child Development*, 60, 663-672.
- Fagot, B., Leinbach, M., Hagan, R. (1986). Gender labeling and the adoption of sex-typed behaviors. – *Developmental Psychology*, 22, 440-443.
- Fagot, B., Leinbach, M., O'Boyle, C. (1992). Gender labeling, gender stereotyping, and parenting behaviors. – *Developmental Psychology*, 28, 225-230.
- Fathi, A. (1972). Some aspects of changing ethnic identity of Canadian Jewish youth. – *Jewish Social Studies*, 34, 23-30.
- Fees, B. S., Martin, P., Poon, L. W. (1999). A model of loneliness in older adults. – *Journal of Gerontology, Psychological Sciences*, 54B, 231-239.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. – *Human Relations*, 7, 117-140.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. – *Human Relations*, 7, 117-140.
- Festinger, L. (1957). A theory of cognitive dissonance. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Foucault, M. (1979). *The History of Sexuality*. London: Allen Lane.
- Fox, R. (1995). *Bisexual identities*. New York: Oxford University Press.
- Franks, D., Marolla, J. (1976). Efficacious action and social approval as interacting dimensions of self-esteem: A tentative formulation through construct validation. – *Sociometry*, 39, 324-341.
- Freedman, J. (1975). *Crowding and behavior*. New York: Viking Press.
- Freund, K., Nagler, E., Langevin, R., Zajac, A., Steiner, B. (1974). Measuring feminine gender identity in homosexual males. – *Archives of Sexual Behavior*, 3, 249-260.
- Fuligni, A. (1997). The academic achievement of adolescents from immigrant families: The roles of family background, attitudes, and behavior. – *Child Development*, 68, 261-273.
- Friedman, M. A., Brownell, K. D. (1995). Psychological correlates of obesity: Moving to the next research generation. – *Psychological Bulletin*, 117, 3-20.
- Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Anastasio, A., Bachman, B., Rust, M. (1993). The common ingroup identity model. Recategorization and the reduction of ingroup bias. – *European Review of Social Psychology*, 4, 1-26.
- Ganeva, Z., Phinney, J. (2009). Ethnic identity among adolescents of Turkish, Romany and Bulgarian origin. – *Psychological investigations*, Institute of Psychology, Bulgarian Academy of Sciences, vol.1, 73-83.
- Garber, M. (1995). *Vice Versa: Bisexuality and the Eroticism of Everyday Life*. New York: Simon & Schuster Press.
- Garnets, L., Kimmel, D. (1993). *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Male Experiences*. New York: Columbia University Press.
- Gecas, V. (1991). The self-concept as a basis for a theory of motivation. – In: J. Howard & P. Callero (Eds.) *The self society dynamic: Cognition, emotion and action*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Geers, A. L., Reilly, S. P., Dember, W. N. (1998). Optimism, pessimism and friendship. *Current Psychology: Developmental, Learning, Personality, Social*, 17, 3-19.
- Gellner, E. (1964). *Thought and Change*. Chicago: University of Chicago Press.

- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1985). *A Contemporary critique of historical materialism*. Vol. 2. *The Nation State and Violence*. Cambridge : Polity Press.
- Golden, C. (1987). Diversity and variability in women's sexual identities. – *Lesbian Psychologies*, 12, 18-34.
- Golden, C. (1994). Our politics and choices: the feminist movement and sexual orientation. – In: *Lesbian and Gay Psychology: Theory, Research and Clinical Applications*, ed. B. Greene, G. Herek, pp. 54-70.
- Gordon, V. (1980). *The self-concept of Black Americans*. Lanham: University Press America.
- Gove, W. R., Style, C. B., Hughes, M. (1990). The effect of marriage on the well-being of older adults: A theoretical analysis. – *Journal of Family Issues*, 11, 4–35.
- Gray-Little, B., Hafdahl, A. (2000). Factors influencing racial comparisons of self-esteem: A quantitative review. – *Psychological Bulletin*, 126, 26-54.
- Gray-Little, B., Williams, V.S., Hancock, T. (1997). An item response theory analysis of the Rosenberg Self-Esteem Scale. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 443-451.
- Greenwald, A., McGhee, D., Schwartz, J. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The implicit association test. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1464-1480.
- Grossman, B., Wirt, R., Davids, A. (1985). Self-esteem, ethnic identity, and behavioral adjustment among Anglo and Chicano adolescents in West Texas. – *Journal of Adolescence*, 8, 57-68.
- Grotevant, H. (1987). Toward a process model of identity formation. – *Journal of Adolescent Research*, 2, 203-222.
- Guibernau, M. (1999). *Nations without states*, Cambridge University Press.
- Guibernau, M. (2004). *Catalan Nationalism*, London University Press.
- Gurin, P. (1999). New research on the benefits of diversity in college and beyond: an empirical analysis. – *Diversity Digest*, Spring, 5.
- Gurin, P., Epps, E. (1975). *Black consciousness, identity and achievement*. New York: Wiley.
- Gurin, G., Veroff, J., Feld, S. (1960). *Americans view their mental health*. New York: Basic Books.
- Hamilton, D. L., Sherman, S. J. (1996). Perceiving persons and groups. – *Psychological Review*, 103, 336-355.
- Harre, R. (1983). *Personal Being*, Basil Blackwell, Oxford.
- Harter, S. (1993). Causes and consequences of low self-esteem in children and adolescents. – In: R. F. Baumeister (Ed.), *Self-esteem: The puzzle of low self-regard*. New York: Plenum Press.
- Harter, S., Pike, R. (1984). The pictorial scale of perceived competence and social acceptance for young children. – *Child Development*, 55, 1969-1982.
- Headey, B., Wearing, A. (1989). Personality, life events, and subjective well-being: Toward a dynamic equilibrium model. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 731–739.

- Heine, S., Lehman, D. (1997a). The cultural construction of selfenhancement: An examination of group-serving biases. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1268-1283.
- Heine, S., Lehman, D. (1997b). Culture, dissonance, and selfaffirmation. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 389-400.
- Heine, S., Lehman, D. (1999). Culture, self-discrepancies, and selfsatisfaction. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 915-925.
- Heine, S., Lehman, D., Markus, H., Kitayama, S. (1999). Is there a universal need for positive self-regard? – *Psychological Review*, 106, 766-794.
- Helson, R., Stewart, A., Ostrove, J. (1995). Identity in three cohorts of midlife women. – *Journal of Personal Social Psychology*, 69, 544-557.
- Helleiner, E. (1997). One nation, one money: territorial currencies and the nationstate, Working paper, Oslo: Arena.
- Helleiner, E. (1998). National currencies and national identities. – *American Behavioral Scientist*, 41(10): 1409–1436.
- Henderson-King, D., Stewart A. (1994). Women or feminists? Assessing women's group consciousness. – *Sex Roles*, 31, 505-516.
- Herd, G. (1989). Gay and lesbian youth, emergent identities, and cultural scenes at home and abroad. – *Journal of Homosexuality*, 10, 39-52.
- Herskovits, M. (1948). *Man and His Works*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Hewstone, M., Brown, R. J. (1986). *Contact and conflict in intergroup encounters*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hobsbawm, E. (1990). *Nations and nationalism since 1780*. Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E., Tanager T. (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hogg, M. (2001). Social identity and the sovereignty of the group: A psychology of belonging. – In: C. Sedikides & M. B. Brewer (Eds.), *Individual self, relational self, collective self* (pp. 123-143). Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Hogg, M., Abrams, D. (1988). *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. London & New York: Routledge.
- Hogg, M., Abrams, D. (1999). Social identity and social cognition: Historical background and current trends. – In: D. Abrams & M.A. Hogg (Eds.), *Social identity and social cognition* (pp. 1-25). Oxford, England: Blackwell.
- Hogg, M., D. Abrams, Y. Patel. (1987). Ethnic identity, self-esteem, and occupational aspirations of Indian and Anglo-Saxon British adolescents. – *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 113, 487-508.
- Hojat, M. (1982). Psychometric Characteristics of the UCLA Loneliness Scale. – *Educational and Psychological Measurement*, 42, 917-925.
- Hojat, M., Crandall R. (1989). *Loneliness: Theory, Research, and Applications*, Newbury Park, CA: Sage.
- Hornsey, M. J., Hogg, M. A. (2000). Assimilation and diversity: an integrative model of subgroup relations. – *Personality and Social Psychology Review*, 4, 143-156.
- Horowitz, D. (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Horowitz, L., French, R. (1979). Interpersonal problems of people who describe themselves as lonely. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 47, 762-764.

- Hort, B., Leinbach, M., Fagot, B. (1991). Is there coherence among the cognitive components of gender acquisition? – *Sex Roles*, 24, 195-207.
- House, J. (1981). *Work stress and social support*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Houston, L. (1984). Black consciousness and self-esteem. – *Journal of Black Psychology*, 11, 1-7.
- Hughes, M., Demo, D. (1989). Self-Perceptions of Black Americans: Self-Esteem and Personal Efficacy. – *American Journal of Sociology*, 95, 139-159.
- Huntington, S. (1993). The clash of civilizations. – *Foreign Affairs*, Vol. 72 No. 3, 22-49.
- Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York, NY.
- Huston, A. (1983). Sex-typing. – In *Handbook of Child Psychology*, ed. EM Hetherington, P. Mussen, pp. 387-467. New York: Wiley.
- Hutnik, N. (1985). Aspects of identity in a multi-ethnic society. *New Community*, 12, 298-309.
- Hutnik, N. (1991). *Ethnic Minority Identity: A Social Psychological Perspective*. Clarendon Press: Oxford.
- Hymans, J. E. C. (2002). The color of money: currency and identity in the old and new Europe. Paper presented at the Year of the Euro Conference, 6–8 December, at Nanovic Institute for European Studies, University of Notre Dame, South Bend IN.
- Inglehart, R. (1970). Cognitive Mobilization and European Identity. – *Comparative Politics*, 3, 45–70.
- Inglehart, R. (1977). Long-term Trends in Mass Support for European Unification, – *Government and Opposition*, 12(1): 150–177.
- Jahoda, M. (1958). *Current concepts of positive mental health*. New York: Basic Books.
- Jones, W., Carpenter B., Quintana D. (1985). Personality and Interpersonal Predictors of Loneliness in Two Cultures. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 48 (6), 1503-1511.
- Josselson, R. (1987). *Finding Herself: Pathways to Identity Development in Women*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Jung, C. G. (1933). *Modern man in search of a soul*. New York: Harcourt, Brace, & World.
- Kahneman, D., Diener, E., Schwarz, N. (1999). *Well-being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Kaiser, H. (1970). A second generation Little Jiffy, – *Psychometrika*, 35, 401-415.
- Kaiser, H. (1974). An index of factorial simplicity, – *Psychometrika*, 39, 31-36.
- Kaplan, H. (1975). *Self-Attitudes and Deviant Behavior*. Pacific Palisades, CA, Good-year.
- Kaplan, H. (1980). *Deviant Behavior in Defense of Self*. New York: Academic Press.
- Kasser, T., Ryan, R. M. (1993). A dark side of the American dream: correlates of financial success as a central life aspiration. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 410–422.
- Kasser, T., Ryan, R. M. (1996). Further examining the American dream: differential correlates of intrinsic and extrinsic goals. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 915–927.
- Katz, P. (1986). Gender identity: development and consequences. In *The Social Psychology of Female-Male Relations*, ed. R Ashmore, F Del Boca, pp. 21-67. New York: Academic.

- Keating, M. (2002). *Plurinational Democracy. Stateless Nations in a Post- Sovereignty Era*, Oxford: Oxford University Press.
- Kedourie, E. (1960) 1993. *Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Keefe, S., Padilla, A. (1987). *Chicano ethnicity*, Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., Ryff, C. D. (2002). Optimizing well-being: the empirical encounter of two traditions. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 1007–1022.
- Kim, J. (1981). *The process of Asian-American identity development: A study of Japanese American women's perceptions of their struggle to achieve Positive identities*. Unpublished doctoral dissertation, University of Massachusetts.
- Kitayama, S., Karasawa, M. (1997). Implicit self-esteem in Japan: Name letters and birthday numbers. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 736-742.
- Kitayama, S., Markus, H. (1999). The yin and yang of the Japanese self: The cultural psychology of personality coherence. – In: D. Cervone & Y. Shoda (Eds.), *The coherence of personality: Social cognitive bases of personality consistency, variability, and organization* (pp. 242-302). New York: Guilford.
- Kitayama, S., Markus, H., Kurokawa, M. (2000). Culture, emotion, and well-being: Good feelings in Japan and the United States. – *Cognition and Emotion*, 14, 93-124.
- Kitayama, S., Markus, H., Matsumoto, H., Norasakkunkit, V. (1997). Individual and collective processes in the construction of the self: Self-enhancement in the United States and self-criticism in Japan. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1245-1267.
- Kitzinger, C., Wilkinson, S. (1995). Transitions from heterosexuality to lesbianism: the discursive production of lesbian identities. – *Developmental Psychology*, 31: 95-104.
- Kochenderfer, B. J., Ladd, G. W. (1997). Victimized children's responses to peers' aggression: Behaviors associated with reduced versus continued victimization. – *Development and Psychopathology*, 9, 59-73.
- Koestner, R., Aube, J. (1995). A multifactorial approach to the study of gender characteristics. – *Journal of Personality*, 63, 681-710.
- Kohlberg, L. (1966). A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. – In: *The Development of Sex Differences*, ed. E. Maccoby, pp. 82-172. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kostakopoulou, D. (2001). *Citizenship, Identity and Immigration in the European Union: Between Past and Future*. Manchester University Press.
- Kritzinger, S. (2003). The Influence of the Nation-State on Individual Support for the European Union, – *European Union Politics*, 4(2): 219–242.
- Kumar, K. (2003). *The Making of English National Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ladd, G. W., Kochenderfer, B. J., Coleman, C. C. (1997). Classroom peer acceptance, friendship, and victimization: Distinct relational systems that contribute uniquely to children's school adjustment? – *Child Development*, 68, 1181-1197.
- Land, K. C. (1975). Social indicators models: An overview. – In: K. C. Land & S. Spilerman (Eds.), *Social indicator models* (pp. 5–36). New York: Russell Sage Foundation.

- Lange, A., Westin, C. (1985). The Generative Mode of Explanation in Social Psychological Theories of Race and Ethnic Relations, Research Group of Ethnic Relations, Social-Cognition and Cross-Cultural Psychology, Department of Education And Center for Research in International Migration and Ethnicity, Report N6, University of Stockholm.
- Lawler, E. (1992). Affective Attachments in Nested Groups: A Choice-Process Theory. – *American Sociological Review*, 57, 327-339.
- Lawton, M. P. (1975). The Philadelphia Geriatric Center Morale Scale: A revision. – *Journal of Gerontology*, 30, 85–89.
- Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.
- Leary, M. R. (1990). Responses to social exclusion: Social anxiety, jealousy, loneliness, depression, and low self-esteem. – *Journal of Social and Clinical Psychology*, 9, 221-229.
- Lee, Y., Seligman, M. E. (1997). Are Americans more optimistic than Chinese? – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 32-40.
- Leinbach, M., Fagot, B. (1986). Acquisition of gender labels: a test for toddlers. – *Sex Roles*, 15, 655-666.
- Lemaine, G., Kastarsztejn, J., Personnaz, B. (1978). Social differentiation. – In: H. Tajfel (ed.) *Differentiation between social groups: Social in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press
- Lepore, S., Ituarte, P. (1999). Optimism about cancer enhances mood by reducing negative social interactions. – *Cancer Research, Therapy and Control*, 8, 165–174.
- Levy, G., Carter, D. (1989). Gender schema, gender constancy, and gender-role knowledge: the roles of cognitive factors in preschoolers' gender-role stereotype attributions. – *Developmental Psychology*, 25, 444-449.
- Lewin, K. (1935). *Dynamic theory of personality*. New York: McGraw-Hill.
- Lewin, K. (1938). *The conceptual representation and the measurement of psychological forces*. Durham, NC: Duke University Press.
- Lewin, K. (1948). *Resolving social conflicts*. New York: Harper.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science*. New York: Harper.
- Leyens, J.-P., Yzerbyt, V., Schadron, G. (1994). *Stereotypes and social cognition*. London: Sage.
- Licata, L. (2000). National and European Identities: complementary or antagonistic?, IDNET conference 'Europeanization and Multiple Identities', EUR/67, European Forum, Florence, Italy, June 2000.
- Liebkiend, K. (1984). *Minority Identity and Identification Processes: A Social Psychological Study*, Commentationes Scientiarum Socialium N22, the Finnish Society of Sciences and Letters, Helsinki.
- Litt, M., Tennen, H., Affleck, G., Klock, S. (1992). Coping and cognitive factors in adaptation to in vitro fertilization failure. – *Journal of Behavioral Medicine*, 15, 171-187.
- Lobel, R., Menashri, J. (1993). Relations of conceptions of gender-role transgressions and gender constancy to gender-typed toy preferences. – *Developmental Psychology*, 29, 150-155.
- Loiacano, D. (1989). Gay identity issues among Black Americans: racism, homophobia and the need for validation. – *Journal of Counseling and Development*, 68, 21-25.

- Lucas, R. E., Diener, E., Suh, E. (1996). Discriminant validity of well-being measures. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 616–628.
- Luhtanen, R., Crocker, J. (1992). A collective self-esteem scale: Self-evaluation of one's social identity. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 302–318.
- Lyons, E. (1996). Coping with social change: Processes of social memory in the reconstruction of identities. – In: G. M. Breakwell, E. Lyons (Eds.), *Changing European identities: Social psychological analyses of social change*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Lykken, D., Tellegen, A. (1996). Happiness is a stochastic phenomenon. – *Psychological Science*, 7, 186–189.
- Lynch, J. (1976). *The broken heart: The medical consequences of loneliness in America*. New York: Basic Books.
- Maccoby, E. (1990). The role of gender identity and gender constancy in sex-differentiated development. – *New Directions for Child Development*, 47, 5–20.
- McGuire W. J., McGuire C. V., Child P., Fujioka T. (1978). Salience of ethnicity in the spontaneous self-concept as a function of one's ethnic distinctiveness in the social environment. – *Journal of Personality & Social Psychology*, 36, 511–520.
- MacInnes, J., McCrone, D. (2001). *Stateless Nations in the 21st Century*. Unit for the study of government in Scotland, Edinburgh. (Special Issue of the journal *Scottish Affairs*).
- Major, B., Quinton, W., McCoy, S. (2002). Antecedents and consequences of attributions to discrimination: Theoretical and empirical advances. – In: M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 34). New York: Academic Press.
- Major, B., Richards, C., Cooper, M., Cozzarelli, C., Zubek, J. (1998). Personal resilience, cognitive appraisals, and coping: An integrative model of adjustment to abortion. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 735–752.
- Maldonado, D, Jr. (1975). Ethnic self-identity and self-understanding. – *Social Casework*, 56, 618–622.
- Marcia, J. (1966). Development and validation of ego-identity status. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 551–558.
- Marcia, J. (1980). Identity in adolescence. – In: *Handbook of Adolescent Psychology*, Ed. J. Adelson, pp. 159–87. New York: Wiley.
- Marcia, J., Waterman, A., Matteson, D., Archer, S., Orlofsky, J. (1993). *Ego Identity. A Handbook for Psychosocial Research*. New York: Springer-Verlag.
- Margalit, M., Ben-Dov, I. (1995). Learning disabilities and social environments: Kibbutz versus city comparisons of loneliness and social competence. – *International Journal of Behavioural Development*, 18, 519–536.
- Marks, G. (1999). Territorial Identities in the European Union, – In: Jeffrey J. Anderson (Ed.) *Regional Integration and Democracy: Expanding on the European Experience*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Marks, G., Hooghe, L. (2003). *National identity and support for European integration*, manuscript, Berlin: Chapel Hill.
- Markus, H., Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion and motivation. – *Psychological Review*, 98, 224–253.

- Markus, H. R., Ryff, C. D., Curhan, K. B., Palmersheim, K. A. (2004). In their own words: well-being at midlife among high school and college educated adults. – In *How healthy are we? A national study of well-being at midlife* (ed. O. G. Brim, C. D. Ryff & R. C. Kessler), pp. 273–319. University of Chicago Press.
- Marques, J. M., Páez, D. (1994). The black sheep effect: Social categorization, rejection of ingroup deviates, and perception of group variability. – *European Review of Social Psychology*, 5, 37-68.
- Martin, C., Halverson, C. (1983). Gender constancy: a methodological and theoretical analysis. – *Sex Roles*, 9, 775-90.
- Martinez, R., Dukes, R. (1997). The Effects of Ethnic Identity, Ethnicity, and Gender on Adolescent Well-Being. – *Journal of Youth and Adolescence*, 26 (5), 503-516.
- Maslow, A. (1968). *Toward a psychology of being*. New York: Van Nostrand.
- Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper.
- McAdams, D. (1995). What do we know when we know a person? – *Journal of Personality*, 63, 365-396.
- McCall G., Simmons, J. (1966). *Identities and Interactions*. New York: Free Press.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr. (1994). The stability of personality: Observations and evaluations. – *Current Directions in Psychological Science*, 3, 173–175.
- McDougall, W. (1932). *The Energies of Men*. London: Methuen.
- McMahon, S., Watts, R. (2002). Ethnic identity in urban African American youth: exploring links with self-worth, aggression, and other psychosocial variables. – *Journal of Community Psychology*, 30, 411–431.
- McNamara, K. (2003). Towards a federal Europe? The Euro and institutional change in historical perspective. – In: Tanja A. BoËrzel and Rachel A. Cichowski (Eds), *The State of the European Union*. Vol. 6: Law and Politics, Oxford: Oxford University Press.
- McWhirter, B. (1990). Factor Analysis of the Revised UCLA Loneliness Scale, – *Current Psychology*, 9 (1), 56-68.
- Mead, G. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Medrano, J., Gutiérrez, P. (2001). Nested Identities: National and European Identity in Spain. – *Ethnic and Racial Studies*, 24, 753–78.
- Miranda, J., Storms, M. (1989). Psychological adjustment of lesbians and gay men. – *Journal of Counseling and Development*, 68, 41-45.
- Money, J. (1994). The concept of gender identity disorder in childhood and adolescence after 39 years. – *Journal of Sex and Marital Therapy*, 20, 163-177.
- Money, J., Ehrhardt, A. (1972). *Man and Woman, Boy and Girl: The Differentiation and Dimorphism of Gender Identity from Development to Maturity*. Baltimore, MD: John Hopkins Press.
- Morales, E. (1989). Ethnic minority families and minority gays and lesbians. – *Marriage and Family Review*, 14, 217-239.
- Moreland, R., Hogg, M., Hains, S. (1994). Back to the future: Social psychological research on groups. – *Journal of Experimental Social Psychology*, 30, 527-555.
- Morin, S., Rothblum, E. (1991). Removing the stigma: fifteen years of progress. – *American Psychologist*, 46, 947-949.
- Morrill, A. C., Ickovics, J. R., Golubchikov, V. V., Beren, S. E., Rodin, J. (1996). Safer sex: Social and psychological predictors of behavioral maintenance and change among heterosexual women. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64(4), 819-828.

- Mullen, B., Brown, R., Smith, C. (1992). Ingroup bias as a function of salience, relevance, and status: An integration. – *European Journal of Social Psychology*, 22, 103 - 122.
- Nerviano, V., Gross, W. (1976). Loneliness and locus of control for alcoholic males: Validity against Murray need and Cattell trait dimensions. – *Journal of Clinical Psychology*, 32, 479-484.
- Neugarten, B. L. (1973). Personality change in late life: A developmental perspective. – In: C. Eisdorfer & M. P. Lawton (Eds.), *The psychology of adult development and aging* (pp. 311–335). Washington, DC: American Psychological Association.
- Oakes, P. J., Haslam, S. A., Turner, J. C. (1994). *Stereotyping and social reality*. Oxford, England: Blackwell.
- Obradovic, D. (1996). Policy legitimacy and the European Union. – *Journal of Common Market Studies*, 34(2): 191–221.
- Ochs, R. (1996). Biphobia: it goes more than two ways. – In: *The Psychology and Politics of an Invisible Minority*, ed. B. Firestein.
- Okun, M. A. (1995). Subjective well-being. – In: G. L. Maddox (Ed.), *The encyclopedia of aging* (2nd ed., pp. 909–912). New York: Springer.
- Oyserman, D., Coon, H., Kemmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: Evaluations of theoretical assumptions and meta-analyses. – *Psychological Bulletin*, 128, 3-72.
- Owens, T. (2001). *Extending Self-Esteem Theory and Research*. Cambridge: University Press.
- Pahl, K., Way, N. (2006). Longitudinal trajectories of ethnic identity among urban black and latino adolescents. – *Child Development*, 77, 1403-1415.
- Parekh, B. (2000). *The Future of Multi-Ethnic Britain: The Parekh Report*. London: The Runnymede Trust/Profile Books.
- Parham, T. (1989). Cycles of psychological nigrescence. – *The Counseling Psychologist*, 17, 187-226.
- Park, C. L., Folkman, S. (1997). Stability and change in psychosocial resources during caregiving and bereavement in partners of men with AIDS. – *Journal of Personality*, 65, 421–447.
- Parks, J. (1999). Sub-State Identities and the European Union: A Two-Way Flow of Legitimacy, Ionian Conference, Corfu, Greece, May 1999.
- Patterson, C. (1995). Sexual orientation and human development: an overview. – *Developmental Psychology*, 31, 3-11.
- Pearlin, L., Schooler, C. (1978). The structure of coping. – *Journal of Health and Social Behavior*, 19, 2-21.
- Pearlin, L., Lieberman, M., Menaghan, E., Mullen, J. (1981). The Stress Process. – *Journal of Health and Social Behavior*, 22, 337-356.
- Peng, K., Ames, D., Knowles, E. (2001). Culture, theory and human inference: Perspectives from three traditions. – In: D. Matsumoto (Ed.), *The handbook of culture and psychology*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Peng, K., Nisbett, R. (1999). Culture, dialectics, and reasoning about contradiction. – *American Psychologist*, 54, 741-754.
- Peplau, L. A., Perlman, D. (1979). Blueprint for a social psychological theory of loneliness. – In: Cook, M., Wilson, G. (eds.), *Love and Attraction*, Pergamon Press, New York.

- Peplau, L., Perlman D. (1980). *Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*, New York, NY: John Wiley.
- Peplau, L. A., Perlman, D. (1982). Perspectives on loneliness. – In: L. A. Peplau & D. Perlman (Eds.), *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy* (pp. 1–18). New York: Wiley.
- Perkmann, M. (1999). National Identities and the ‘European’ as a Floating Signifier: The Selective Legitimacy of the European Union, Ionian Conference, Corfu, Greece, May 1999.
- Perlman, D., Gerlon, A., Spinner, B. (1978). Loneliness among senior citizens: An empirical report. – *Escence*, 2(4), 239–248.
- Perlman, D., & Peplau, L. A. (1981). Toward a social psychology of loneliness. – In: R. Gilmour & S. Duck (Eds.), *Personal relationships 3: Personal relationships in disorder* (pp. 31–56). London: Academic.
- Peterson, C. (2000). The future of optimism. – *American Psychologist*, 55(1), 44–55.
- Pettigrew, T. (1967). *Social Evaluation Theory: Convergences and Applications*. – In: D. Levine (Ed.). *Nebraska Symposium on Motivation*, Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Phinney, J. (1989). Stages of ethnic identity in minority group adolescents. – *Journal of Early Adolescence*, 9, 34–49.
- Phinney, J. (1992). The Multi-group Ethnic Identity Measure: A new scale for use with adolescents and you adults from diverse groups. – *Journal of Adolescent Research*, 7, 156–176.
- Phinney, J., Alipuria, L. (1990). Ethnic identity in older adolescents from four ethnic groups. – *Journal of Adolescence*, 13.
- Phinney, J. Ganeva, Z. (2009). The structure of ethnic identity of young adolescents of Bulgarian and Romany origin, (под печат).
- Phinney, J., Lochner, B., Murphy, R. (1990). Ethnic identity development and psychological adjustment in adolescence. – In: A. Stiffman, L. Davis (Eds.), *Ethnic issues in adolescent mentalhealth*. Newbury Park, CA: Sage.
- Phinney, J., Ong, A.D. (2007). Conceptualization and measurement of ethnic identity: current status and future directions. – *Journal of Counseling Psychology*, 54(3), 271–281.
- Phinney, J., S. Tarver. (1988). Ethnic identity search and commitment in Black and White eighth graders. – *Journal of Early Adolescence*, 8, 265–277.
- Pinquart, M., Sorensen, S. (2001). Influences on loneliness in older adults: A meta-analysis. – *Basic and Applied Social Psychology*, 23, 245–266.
- Porter, J., Washington, R. (1979). Black Identity and Self-esteem: A Review of Studies of Black Self-Concept, 1968–1978. – *Annual Review of Sociology*, 5, 53–74.
- Pretorius, B. (1993). The Metric Equivalence of the UCLA Loneliness Scale for a Sample of South African Students. – *Educational and Psychological Measurement*, 53 (1), 233–239.
- Puri, J. (2004). *Encountering nationalism*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S. (1997). Why do we need what we need? A terror management perspective on the roots of human social motivation. – *Psychological Inquiry*, 8(1), 1–20.
- Rabbie, J., Horowitz, M. (1969). Arousal of ingroup/outgroup bias by a chance win or loss. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 13, 269–277.

- Reber, A. S. (1985). *The Penguin dictionary of psychology*. Harmondsworth: Penguin.
- Reicher, S. D. (2001). The psychology of crowd dynamics. – In: M. A. Hogg & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 182-207). Oxford, England: Blackwell.
- Reif, K-H. (1993). Cultural convergence and cultural identity as factors in European identity. – In: Soledad Garcia (Ed.), *Europe's Fragmented Identities*, Pinter, London.
- Rhum, M. (1997). Enculturation. In: T. Barfield (Ed.) *The dictionary of anthropology*, Oxford: Blackwell.
- Risse, T. (2000). Regionalism and Collective Identity: The European Experience, Workshop "El estado del debate contemporaneo en Relaciones Internacionales," Buenos Aires, Argentina, July, 2000.
- Roberts, R., Phinney, J., Masse, L., Romero, A., Chen, R., Roberts, C. (1999). The structure of ethnic identity of young adolescents from diverse ethnocultural groups. – *Journal of Early Adolescence*, 19(3), 301-322.
- Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Rogler, L, Cooney, R, Ortiz, V. (1980). Intergenerational change in ethnic identity in the Puerto Rican family. – *International Migration Review*, 14, 193-214.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rosenberg, M. (1986). *Conceiving the Self*. Melbourne, FL: Krieger.
- Rosenthal, D., Cichello, A. (1986). The meeting of two cultures: Ethnic identity and psychosocial adjustment of Italian-Australian adolescents. – *International Journal of Psychology*, 21, 487-501.
- Rothblum, E. (1994). "I only read about myself on bathroom walls": the need for research on the mental health of lesbians and gay men. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 213-220.
- Rotter, J. B. (1954). *Social learning and clinical psychology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Russell, D. (1982). The Measurement of Loneliness. – In: *Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research, and Therapy*, Eds: L. A. Peplau and D. Perlman, New York: John Wiley, 81-104.
- Russell, D. (1996). ULCA Loneliness Scale (version 3): reliability, validity, and factor structure. – *Journal of Personality Assessment*, 66 (1), 20-40.
- Russell, D., Peplau L., C. Cutrona (1980). The Revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent and Discriminant Validity Evidence, *Journal of Personality and Social Psychology*, 39 (3), 472-480.
- Russell, D., Peplau, L., Ferguson, M. (1978). Developing a measure of loneliness. – *Journal of Personality Assessment*, 42, 290-294.
- Rust, P. (1993). Coming out in the age of social constructionism: sexual identity formation among lesbian and bisexual women. – *Gender Sociology*, 7, 50-77.
- Ryan, R. M., Chirkov, V. I., Little, T. D., Sheldon, K. M., Timoshina, E., Deci, E. L. (1999). The American dream in Russia: extrinsic aspirations in two cultures. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 1509-1524.
- Ryan, R. M., Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: a review of research on hedonic and eudaimonic well-being. – *Annual Review of Psychology*, 52, 141-166.

- Ryff, C. D. (1985). Adult personality development and the motivation for personal growth. – In: D. Kleiber & M. Maher (Eds.), *Advances in motivation and achievement: Motivation and adulthood* (Vol. 4, pp. 55–92). Greenwich, CT: JAI Press.
- Ryff, C. D. (1989a). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081.
- Ryff, C. D., Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719–727.
- Ryff, C. D., Singer, B. (2002a). From social structure to biology: integrative science in pursuit of human health and well-being. In *Handbook of positive psychology* (ed. C. R. Snyder & S. J. Lopez), pp. 541–555. New York: Oxford University Press.
- Ryff, C. D., Magee, W. J., Kling, K. C., Wing, E. H. (1999). Forging macro–micro linkages in the study of psychological well-being. – In: *The self and society in aging processes* (ed. C. D. Ryff & V. W. Marshall), pp. 247–278. New York: Springer.
- Ryff, C. D., Singer, B., Seltzer, M. M. (2002). Pathways through challenge: implications for health and wellbeing. In *Pathways to successful development: personality in the life course* (ed. L. Pulkkinen & A. Caspi), pp. 302–328. Cambridge University Press.
- Ryff, C. D., Keyes, C. L. M., Hughes, D. L. (2003). Status inequalities, perceived discrimination, and eudaimonic well-being: do the challenges of minority life hone purpose and growth? – *Journal of Health and Social Behavior*, 44, 275–291.
- Sachdev, I., Bourhis, R. (1991). Power and status differentials in minority and majority group relations. – *European Journal of Social Psychology*, 21, 1–24.
- Sartre, J. P. (1965). *Essays in existentialism*. Secaucus, NJ: The Citadel Press.
- Savin-Williams, R., Jaquish, G. (1981). The assessment of adolescent self-esteem: A comparison of methods. – *Journal of Personality*, 49, 324–336.
- Schaffer, H. R. (1996). *Social development*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Scharpf, F. (1998). *Interdependence and democratic legitimation* (MPIfG Working Paper 98/2), Cologne, Germany: Max Planck Institute for the Study of Societies.
- Scheier, M. F., Carver, C. S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. – *Health Psychology*, 4 (3), 219–247.
- Scheier, M. F., Carver, C. S. (1987). Dispositional optimism and physical well-being: The influence of generalized outcome expectancies on health. – *Journal of Personality*, 55(2), 169–210.
- Scheier, M. F., Carver, C. S. (1988). A model of behavioral self-regulation: Translating intention into action. – *Advances in experimental social psychology*, Vol. 21, 303–346.
- Scheier, M. F., Carver, C. S. (1992). Effects of optimism on psycho - logical and physical well-being: Theoretical overview and empirical update. – *Cognitive Therapy and Research*, 16(2), 210–228.
- Scheier, M., Carver, C., Bridges, M. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test). – *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063–1078.

- Scheier, M. F., Carver, C. S., Bridges, M. W. (2001). Optimism, pessimism, and psychological well-being. – In: E. C. Chang (Ed.), *Optimism and pessimism: Implications for theory, research, and practice* (pp. 189-216). Washington, DC: APA.
- Scheier, M. F., Matthews, K. A., Owens, J. F., Schulz, R., Bridges, M. W., Magovern, G. J. (1989). Optimism and rehospitalization following coronary artery bypass graft surgery. – *Archives of Internal Medicine*, 159, 829-835.
- Scheier, M. F., Weintraub, J. K., Carver, C. S. (1986). Coping with stress: Divergent strategies of optimists and pessimists. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1257–1264.
- Schild, J. (2001). National versus European Identities? French and Germans in the European multi-level system. – *Journal of Common Market Studies*, 39/2, 331–351.
- Schimmack, U., Oishi, S., Diener, E. (2002). Cultural influences on the relation between pleasant emotions and unpleasant emotions: Asian and dialectic philosophies or individualism-collectivism? – *Cognition and Emotion*, 16, 705-719.
- Schneider, S. L. (2001) In search of realistic optimism: Meaning, knowledge, and warm fuzziness. – *American Psychologist*, 56(3), 250- 263.
- Schofield, J. (1981). Complimentary and conflicting identities Images of interaction in an interracial school. – In: S. A. Asber, J. M. Gottman (Eds), *The development of children's friendships* (pp 53-90). New York: Cambridge University Press.
- Schulz, R., Bookwala, J., Knapp, J., Scheier, M., Williamson, G. (1996). Pessimism, age, and cancer mortality. – *Psychology and Aging*, 11, 304-309.
- Schulz, R., Tompkins, C. A., Rau, M. T. (1988). A longitudinal study of the psychosocial impact of stroke on primary support persons. – *Psychology and Aging*, 3, 131–141.
- Schwarz, N., Strack, F. (1999). Reports of subjective well-being: Judgmental processes and their methodological implications. – In: D. Kahneman, E. Diener, & N. Schwarz (Eds.), *Well-being: The foundations of hedonic psychology* (pp. 61–84). New York: Russell Sage Foundation.
- Sears, J. (1989). The impact of gender and race on growing up lesbian and gay in the South. – *National Women's Studies Association*, 1, 422-457.
- Segerstrom, S. C., Taylor, S. E., Kemeny, M. E., Fahey, J. L. (1998). Optimism is associated with mood, coping and immune change in response to stress. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1646–1655.
- Seligman, M. (1975). *Helplessness: On depression, development, and death*. San Francisco: Freeman.
- Seligman, M. (2003). *La auténtica felicidad*. Barcelona: Vergara Ed.
- Sellers, R., Smith, M., Shelton, J., Rowley, S., Chavous, T. (1998). Multidimensional model of racial identity: A reconceptualization of African American racial identity. – *Personality and Social Psychology Review*, 2, 18-36.
- Sheldon, K. M., Elliot, A. J. (1999). Goal striving, need satisfaction, and longitudinal well-being: The self-concordance model. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 482–497.
- Sherif, M., Harvey, O., White, B., Hood, W., Sherif, C. (1961). *Intergroup conflict and cooperation: The Robbers' Cave Experiment*, Norman: University Oklahoma Press.
- Sherif, M., Sherif, C. (1953). *Groupism Harmony and Tension*. New York: Harper.

- Shmotkin, D. (1991). The role of time orientation in life satisfaction across the life-span. – *Journal of Gerontology*, 46, 243–250.
- Shmotkin, D. (1998). Declarative and differential aspects of subjective well-being and implications for mental health in later life. – In: J. Lomranz (Ed.), *Handbook of aging and mental health: An integrative approach* (pp. 15–43). New York: Plenum.
- Shmotkin, D., Lomranz, J. (1998). Subjective well-being among Holocaust survivors: An examination of overlooked differentiations. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 141–155.
- Shrake, E., Rhee, S. (2004). Ethnic identity as a predictor of problem behaviors among Korean American adolescents. – *Adolescence*, 39(55), 601–622.
- Simic, A. (1987). Ethnicity as a career for the elderly: The Serbian-American case. – *Journal of Applied Gerontology*, 6, 113–126.
- Simmel, G. (1978). *The Philosophy of Money*, London and New York: Routledge.
- Singh, V. (1977). Some theoretical and methodological problems in the study of ethnic identity: A cross-cultural perspective. – *New York Academy of Sciences: Annals*, 285, 32–42.
- Smith, A. (1991). *National Identity*. London: Penguin.
- Smith, A. (1992). National Identity and the Idea of European Unity. – *International Affairs*, 68 (1), 55–76.
- Smith, A. (1998). *Nationalism and modernism*. London: Routledge.
- Smith, A. (2001). *Nationalism*. Cambridge, Polity Press.
- Smith, A. (2003). *Chosen peoples: Sacred sources of national identity*. Oxford, Oxford University Press.
- Smith, A. (2004). History and national destiny: Responses and clarifications. – *Nations and Nationalism*, 10, 195–209.
- Smith, T., Pope, M., Rhodewalt, F., Poulton, J. (1989). Optimism, neuroticism, coping, and symptom reports: An alternative interpretation of the Life Orientation Test. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 640–648.
- Snyder, C. R. (1994). *The psychology of hope: You can get there from here*. New York: Free Press.
- Snyder, C. R. (2002). Hope theory: Rainbows in the mind. – *Psychological Inquiry*, 13, 249–275.
- Spence, J. (1985). Gender identity and its implications for the concepts of masculinity and femininity. In *Psychology and Gender, Nebraska Symposium on Motivation*, ed. T Sonderegger, 32:59–95. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Spence, J. (1993). Gender-related traits and gender ideology: evidence for a multifactorial theory. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 624–35.
- Spence, J. (1998). *The European Union. A view from the top – top decision makers and the European Union*, Wavre: EOS Gallup Europe.
- Stangor, C., Ruble, D. (1987). Development of gender rule knowledge and gender constancy. – In: *Children's Gender Schemata*, ed. L Liben, M Signorella, pp. 5–22. San Francisco: Jossey-Bass.
- Stanton, A., Snider, P. (1993). Coping with breast cancer diagnosis: A prospective study. – *Health Psychology*, 12, 16–23.
- Strack, S., Carver, C. S., Blaney, P. H. (1987). Predicting successful completion of an aftercare program following treatment for alcoholism: The role of dispositional optimism. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3), 579–584.

- Stråth, B. (2000). Introduction: Europe as a Discourse and Multiple Europes: Integration, Identity and emarcation to the Other. – In: Bo Stråth (Ed.) *Europe and the Other and Europe as the Other*. Brussels: PIE-Peter Lang.
- Stryker, S. (1980). *Symbolic Interactionism: A Social Structural Version*. Palo Alto, CA: Benjamin/Cummings.
- Stryker, S., Serpe, R. (1982). Commitment, identity salience and role behavior: Theory and research examples. – In: W. Ickes & E. S. Knowles (Eds.). *Personality, roles and social behavior* (pp. 199-218). New York: Springer Verlag.
- Sue, D., Sue, D. (2003). *Counseling the culturally diverse: Theory and practice*. New York, NY: John Wiley & Sons, Inc.
- Sullivan, H. S. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: Norton.
- Tajfel, H. (1959). Quantitative judgement in social perception. – *British Journal of Psychology*, 50, 16-29.
- Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. – *Journal of Social Issues*, 25, 79-97.
- Tajfel, H. (1972). Social categorization. In S. Moscovici (Ed.), *Introduction à la psychologie sociale* (Vol. 1, pp. 272-302). Paris: Larousse.
- Tajfel, H. (1974). Intergroup behaviour, social comparison and social change. Unpublished Katz-Newcomb lectures, University of Michigan, Ann Arbor.
- Tajfel, H. (1978). (Ed.) *Differentiation between social groups: Social in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.
- Tajfel, H. (1978). *The social psychology of minorities*. New York: Minority Rights Group.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1984). *The social dimension: European developments in social psychology*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., Billig, M., Bundy R., Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behaviour. – *European Journal of Social Psychology*, 1, 149-177.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. – In: W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel, H., Wilkins, A. (1963). Classification and quantitative judgement. – *British Journal of Psychology*, 54, 101-114.
- Taylor, S. (1981). A categorization approach to stereotyping. – In: Hamilton, D. L., Ed. *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 83-114.
- Taylor, S., Brown, J. (1988). Illusion and positive well-being: A social psychological perspective on mental health. – *Psychological Bulletin*, 103, 193-210.
- Taylor, S., Kemeny, M. E., Aspinwall, L. G., Schneider, S. G., Rodriguez, R., Herbert, M. (1992). Optimism, coping, psychological distress, and high-risk sexual behavior among men at risk for Acquired Immunodeficiency Syndrome (AIDS). – *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 460-473.
- Taylor, R., Casten, R., Flickinger, S., Roberts, D., Fulmore, C. (1994). Explaining the school performance of African American adolescents. – *Journal of Research on Adolescence*, 4, 21-44.
- Tesser, A., Campbell, J. (1983). *Self-Definition and Self-Evaluation Maintenance*, – *Psychological Perspectives on the Self*, vol. 2, 1-31.

- Thoits, P. A. (1995). Stress, coping and social support processes: Where are we? What next? – *Journal of Health and Social Behavior*, 36(Suppl. 1), 53–79.
- Thompson, S. C. (2002). The role of personal control in adaptive functioning. – In: C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (pp. 202–213). New York: Oxford University Press.
- Thompson, M., Zanna, M., Griffin, D. (1995). Let's not be indifferent about (attitudinal) ambivalence. In R. Petty & J. Krosnick (Eds.), *Attitude strength: Antecedents and consequences* (pp. 361–386). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Tiger, L. (1979). *Optimism: The biology of hope*. New York: Simon & Schuster.
- Ting-Toomey, S. (1981). Ethnic identity and close friendship in Chinese-American college students. – *International Journal of Intercultural Relations*, 5, 383–406.
- Tolman, E. C. (1932). *Purposive behavior in animals and men*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Tolman, E. C. (1938). The determiners of behavior at a choice point. – *Psychological Review*, 45, 1–41.
- Trew, K., Benson, D. E. (1996). Dimensions of social identity in Northern Ireland. – In: G. Brekwell & E. Lyons (Eds.) *Changing European identities: Social psychological analyses of social change* (pp. 123–143). Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview.
- Troiden, R. (1989). The formation of homosexual identities. – *Journal of Homosexuality*, 17, 43–73.
- Turner, J. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5–34.
- Turner, J. (1982). Towards a cognitive redefinition of the social group. – In H. Tajfel (Ed.), *Social identity and intergroup relations* (pp. 15–40). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Turner, J. (1991). *Social influence*. Milton Keynes, England: Open University Press.
- Turner, J. (1996). Henri Tajfel: An introduction. – In: W. P. Robinson (Ed.), *Social groups and identities: Developing the legacy of Henri Tajfel* (pp. 1–23). Oxford, England: Butterworth-Heinemann.
- Turner, J., Brown, R. (1978). *Social status, cognitive alternatives, and intergroup relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Turner, J., Brown, R., Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in ingroup favouritism. – *European Journal of Social Psychology*, 9, 187–204.
- Turner, J., Hogg, M., Oakes, P., Reicher, S., Wetherell, M. (1987). *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford: Blackwell.
- Tversky, A., Griffin, D. (1991). Endowment and contrast in judgments of well-being. – In: F. Strack, M. Argyle, & N. Schwarz (Eds.), *Subjective well-being: An interdisciplinary perspective* (pp. 101–118). Oxford, England: Pergamon.
- Twenge, J., Crocker, J. (2002). Race and self-esteem: Meta-analysis comparing Whites, Blacks, Hispanics, Asians, and American Indians and comment on Gray-Little and Hafdahl (2000). – *Psychological Bulletin*, 128, 371–408.
- Tzuriel, D., Klein, M. M. (1977). Ego identity: Effects of ethnocentrism, ethnic identification, and cognitive complexity in Israeli, Oriental, and Western ethnic groups. – *Psychological Reports*, 40, 1099–1110.

- Ullah, E. (1985). Second generation Irish youth: Identity and ethnicity. – *New Community*, 12, 310-320.
- Ullah, P. (1987). Self-definition and psychological group formation in an ethnic minority. – *British Journal of Social Psychology*, 26, 17-23.
- Van Den Berg, J. H. (1993). *A different existence: Principles of phenomenological Psychopathology*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Van Kersbergen, K. (2000). Political Allegiance and European Integration. – *European Journal of Political Research*, 37, 1, 2000: 1–17.
- Verkuyten, M., Lay, C. (1998). Ethnic minority identity and psychological well-being: The mediating role of collective self-esteem. – *Journal of Applied Social Psychology*, 28, 1969-1986.
- Verkuyten, M., Thijs, J. (2004). Global and ethnic self-esteem in school context: Minority and majority groups in the Netherlands. – *Social Indicators Research*, 67, 253-281.
- Verkuyten, M., Thijs, J., Canatan, K. (2001). Achievement motivation and academic performance among ethnic minority early and young adolescents. – *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 127, 378-408.
- Verkuyten, M., Zaremba, K. (2005). Inter-ethnic relations in a changing political context. – *Social Psychology Quarterly*, 68, 375-386.
- Walters, K., Simoni, J. (1993). Lesbian and gay male group identity attitudes and self-esteem: implications for counseling. – *Journal of Counseling Psychology*, 40, 94-99.
- Waterman, A. S. (1993). Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678–691.
- Weatherford, J. (1997). *The History of Money: From Sandstone to Cyberspace*, New York: Three Rivers Press.
- Veenhoven, R. (1991). Is happiness relative? – *Social Indicators Research*, 24, 1–34.
- Weinreich, P. (1988). The operationalization of ethnic identity. – In: J. Berry and R. Annis (Eds.), *Ethnic psychology. Research and practice with immigrants, refugees, native peoples, ethnic groups and sojourners* (pp. 149-168). Amsterdam: Swets and Zeitlinger.
- Weiss, R. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Weiss, R. (1989). Reflections on the Present State of Loneliness Research, in *Loneliness: Theory, Research, and Applications*, Eds: M. Hojat, R. Crandall, Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Weisse, C. S. (1992). Depression and immunocompetence: A review of the literature. – *Psychological Bulletin*, 111, 475-489.
- Wells, E. & Marwell, G. (1976). *Self-Esteem: Its Conceptualization and Measurement*. Beverly Hills: Sage.
- Wenz, F. (1977). Seasonal suicide attempts and forms of loneliness. – *Psychological Reports*, 40, 807-810.
- White, C., Burke, P. (1987). Ethnic role identity among Black and White college students: An interactionist approach. – *Sociological Perspectives*, 30, 310-331.
- Williams, W. (1986). Persistence and change in the Berdache traditional among contemporary Lakota Indians. – *Journal of Homosexuality*, 11, 191-200.

- Wilpert, C. (1989). Ethnic and cultural identity: ethnicity and the second generation in the context of European migration. – In: K. Liebkind (Ed.) *New Identities in Europe. Immigrant and Ancestry and the Ethnic Identity of Youth*, Gower, Aldershot,
- Wood, L. A., Hannell, L. (1977). *Loneliness in adolescence*, University of Guelph, Ontario, Canada.
- Woods, J. (1992). *The corporate closet: managing gay identity on the job*. PhD thesis. University of Pennsylvania, 379 pp.
- Yee, M., Brown, R. (1994). The development of gender differentiation in young children. – *British Journal of Social Psychology*, 33, 183-196.
- Yip, T. (2005). Sources of situational variation in ethnic identity and psychological well-being: A Palm Pilot study of Chinese American students. – *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(2), 1603-1616.
- Zucker, K., Bradley, S., Sullivan, C., Kuksis, M., Birkenfeld-Adams, A., Mitchell, J. (1993). A gender identity interview for children. – *Journal of Personality Assessment*, 61, 443-456.

Приложения

Приложение 1

Методология на Мартин Барет (Великобритания) за изследване на социални идентичности (Barrett, 2007)

Мнението Ви за различни социални групи на принадлежност

1. Национална идентификация

Всеки човек принадлежи към различна социална група и в една или друга степен тя е важна за него. Следващите въпроси са за това в каква степен се чувствате **българин**. Моля, попълнете таблицата, като отговаряте на следните въпроси. Отбележете със знак (✓) Вашия отговор. *Няма верни и грешни отговори.*

1. В каква степен се чувствате **гражданин на България**?
2. В каква степен е важно за Вас, че сте **гражданин на България**?
3. Когато чуете, че чужденец критикува **българския народ**, в каква степен се чувствате лично засегнат?
4. В каква степен се чувствате силно свързан с другите **българи/с българския народ**?

2. Етническа идентификация

В България съжителстват множество различни **етнически групи**. Следва списък с изброени етноси.

Моля, посочете към кой принадлежите Вие, като отбележите със знак (✓).

- българин
- турчин
- ром
- друга етническа група _____

3. Степен на етническа идентификация

Като имате предвид етническата група, която сте посочили по-горе, моля, отговорете на следните въпроси за **етническата Ви идентификация**.

Моля, посочете отговора, като го отбележите със знак (✓).

1. В каква степен се чувствате член на Вашата **етническа** група?
2. В каква степен това, че сте член на Вашата **етническа** група е важно за Вас?

3. Когато чуete, че чужденец критикува Вашата **етническа** група, в каква степен се чувствате лично засегнат?
4. В каква степен се чувствате силно свързан с хората от Вашата **етническа** група?

4. Религиозна идентификация

В България съжителстват хора от множество **различни религии**. Следва списък с различни вероизповедания.

Моля, посочете към коя религия принадлежите Вие, като отбележите със знак (✓).

Християнин _____	o
Мюсюлманин _____	o
Агностик (не знам дали има Бог) _____	o
Атеист (не вярвам в Бога) _____	o
Друго _____	o

5. Степен на религиозна идентификация

Като имате предвид религията, която сте посочили по-горе, моля, отговорете на следните въпроси за **религиозната Ви идентификация**.

Моля, посочете отговора, като го отбележите със знак (✓).

1. В каква степен се чувствате член на Вашата **религиозна** група?
2. В каква степен това, че сте член на Вашата **религиозна** група е важно за Вас?
3. Когато чуete, че чужденец критикува Вашата **религиозна** група, в каква степен се чувствате лично засегнат?
4. В каква степен се чувствате силно свързан с хората от Вашата **религиозна** група?

6. Взаимоотношения между идентичностите

Досега отговорихте на въпроси, свързани с националната, етническата и религиозната Ви идентичност. Следва списък от 6 различни идентичности.

Моля, оценете до каква степен е важна за Вас всяка една от тях, като използвате числата между **1 най-значима** и **6 най-малко значима**, без те да се повтарят. Например, ако половата идентичност е най-важна за Вас, моля, поставете числото 1 в квадратчето, което съответства на Половата идентичност.

1. Национална идентичност/българин _____ o
2. Етническа идентичност/турчин/ром _____ o
3. Религиозна идентичност _____ o

4. Полова идентичност _____ о
5. Европейска идентичност _____ о
6. От конкретен град (на раждане, местоживее, и т. н.) _____ о

7. Оценка на нивото на съвместимост между различните идентичности

Досега отговорихте на въпроси за всяка една от Вашите идентичности поотделно. Следват въпроси за съвместимостта между различните Ви идентичности.

Моля, отговорете на следните въпроси.

1. В каква степен смятате, че това, че сте **българин** е съвместимо с принадлежността към **етническата Ви група**?
2. До каква степен е необходимо за човек от Вашата **етническа** група да изповядва Вашата **религия**?

8. Степен на съвместимост на етническата и националната идентификация

Следващите въпроси разглеждат мнението на българите според Вас за етническата група, към която принадлежите.

Моля отговорете на следните въпроси.

1. В каква степен *смятате, че българите мислят*, че това, че сте **българин** е съвместимо с принадлежността към **етническата Ви група**?
2. До каква степен *смятате, че българите мислят*, че е необходимо за човек от Вашата **етническа** група да изповядва Вашата **религия**?

9. Лична оценка на съвместимостта на религиозната и националната идентичност

Моля, помислете за религията, към която принадлежите и която посочихте по-рано. Следват въпроси за това в каква степен религиозната Ви идентичност е съвместима с другите идентичности.

Моля, отговорете на следните въпроси.

1. В каква степен смятате, че това, че сте **българин** е съвместимо с принадлежността към **религията Ви**?
2. В каква степен е необходимо **българинът** да бъде и **християнин**?

10. Степен на съвместимост на религиозната и националната идентичност

Следващите въпроси разглеждат мнението на българите според Вас за съвместимостта на различни идентичности.

Моля, отговорете на следните въпроси.

1. В каква степен *смятате, че българите мислят*, че това, че сте **българин** е съвместимо с принадлежността към **религията** Ви?
2. В каква степен *смятате, че българите мислят*, че е необходимо **българинът** да бъде и **християнин**?

Приложение 2

Методология на Джейн Фини (САЩ) (*Multigroup Ethnic Identity Measure – MEIM-R*) за изследване на етническа идентичност (Phinney & Ong, 2007)

Като използвате числата по-долу, моля посочете в каква степен сте съгласни или несъгласни с всяко твърдение:

***(5) Силно съгласен (4) Съгласен (3) Неутрално (2) Несъгласен
(1) Силно несъгласен***

1. Отделих време, за да разбера повече за етническата си група, като например нейната история, традиции и обичаи.
2. Имам силно чувство за принадлежност към собствената си етническа група.
3. Разбирам доста добре какво означава за мен принадлежността ми към етническата група в аспект как да се отнасям към хора от моята и другите етнически групи.
4. Често правя неща, които ми помагат да разбера по-добре историята на моята етническа група.
5. Често говоря с хората с цел да науча повече неща за моята етническа група.
6. Чувствам силна привързаност към собствената си етническа група.

Методология на Олга Романова (Русия) за изследване на етническа идентичност на подрастващи (Романова, 1994)

Като използвате числата по-долу, моля посочете в каква степен сте съгласни или несъгласни с всяко твърдение:

*(5) Силно съгласен (4) Съгласен (3) Неутрално (2) Несъгласен
(1) Силно несъгласен*

1. Интересувам се от историята и културата на моя етнос.
2. Смятам, че в международни спорове човек трябва да защитава интересите на своя етнос.
3. Представители на една и съща етническа група трябва да общуват по между си на своя роден език.
4. Мисля, че етническата гордост е чувство, което трябва да се възпитава още от детството.
5. Считам, че при общуване с хората трябва да се ориентираме по личностните им качества, а не по етническата им принадлежност.
6. Много се обиждам, когато чуя нещо оскърбително за моя етнос.
7. Националната принадлежност е нещо, което винаги ще разединява хората.
8. Считам, че представителите на всяка етническа група трябва да живеят на територията на своите предци.
9. Приятелските отношения и още повече бракът трябва да са ориентирани според етническата принадлежност на партньора.
10. Изпитвам дълбоко чувство на лична гордост, когато чуя да се говори за постиженията на моя етнос.
11. Смятам, че хората имат право да живеят на територията на цялата Земя без значение каква е тяхната етническа принадлежност.
12. Мисля, че може да се развива и съхранява само културата на собствената етническа група.
13. Поддържам смесените бракове, защото чрез тях се свързват хора от различни етноси.
14. Ако чуя обвинения за моя етнос, то по правило не ги приемам лично.

15. Смятам, че правораздаването и преподаването в училище в многонационални държави трябва да бъде на езика на мнозинството.
16. Считаю, че политическата власт в мултиетническите държави трябва да бъде в ръцете на представители на мнозинството.
17. Представителите на мнозинството не трябва да имат никакви предимства пред представителите на другите етноси, които обитават същата територия.
18. Считаю, че представителите на мнозинството трябва да решат дали имат право да живеят в тяхната страна хора от други етноси.
19. Мисля, че в правителствата на мултиетническите държави трябва да има представители на всички етноси, които съжителстват на една и съща територия.
20. Мисля, че представителите на мнозинството трябва да имат определено преимущество, тъй като те живеят на своята собствена територия.
21. Ако имах възможност да си избира етническата група, то бих предпочел(а) тази, към която принадлежа в момента.

Скала за усещане за контрол – *Mastery Scale* (Pearlin & Schooler, 1978)

Като използвате числата по-долу, моля посочете в каква степен сте съгласни или несъгласни с всяко твърдение:

***(5) Силно съгласен (4) Съгласен (3) Неутрално (2) Несъгласен
(1) Силно несъгласен***

1. Слабо или никак не контролирам нещата, които ми се случват.
2. Наистина няма начин, по който да разреша някои от проблемите, които имам.
3. Малко неща мога да направя, за да променя по-значимите неща в живота ми.
4. Често се чувствам безпомощен пред проблемите в живота.
5. Понякога се чувствам сякаш изтласкан от живота.
6. Какво ще ми се случи в бъдеще, в повечето случаи зависи от мен самия.
7. Мога на направя точно това, което съм решил да направя.

**Скала за самооценка – *Rosenberg Self-esteem Scale*
(Rosenberg, 1965)**

***Като използвате числата по-долу, моля посочете в каква степен сте
съгласни или несъгласни с всяко твърдение:***

***(5) Силно съгласен (4) Съгласен (3) Неутрално (2) Несъгласен
(1) Силно несъгласен***

1. Чувствам, че съм човек с достойнство или поне съм равен с останалите.
2. Чувствам, че имам доста добри качества.
3. Като цяло съм принуден да чувствам, че съм се провалил.
4. Способен съм да правя неща толкова добре, колкото и повечето от другите хора.
5. Чувствам, че нямам много с какво да се гордея.
6. Имам положителна нагласа към самия себе си.
7. Като цяло се чувствам удовлетворен от себе си.
8. Бих искал да чувствам по-голямо уважение към самия себе си.
9. Понякога се чувствам безполезен.
10. Понякога мисля, че изобщо не се справям.

**Скала за оптимизъм и песимизъм като ориентации в
живота – *Life Orientation Test (LOT-R)*
(Scheier, Carver & Bridges, 1994)**

***Като използвате числата по-долу, моля посочете в каква степен сте
съгласни или несъгласни с всяко твърдение:***

***(5) Силно съгласен (4) Съгласен (3) Неутрално (2) Несъгласен
(1) Силно несъгласен***

1. В ситуация на неопределеност обикновено очаквам най-доброто.
2. Лесно се отпускам и си почивам.
3. Ако нещо може да се обърка, то задължително ще се обърка.
4. Винаги съм оптимист по отношение на моето бъдеще.
5. Много се радвам на моите приятели.
6. За мен е важно да бъде зает.
7. Изобщо не очаквам нещата да станат така, както на мен ми се
иска.
8. Не се гневя особено лесно.
9. Рядко обръщам внимание на добрите неща, които ми се случват.
10. Като цяло очаквам да ми се случат повече добри неща от лоши.

**Скала за самота – *The University of California Los Angeles Loneliness Scale* (UCLA Loneliness Scale, Version 3)
(Russell, 1996)**

Като използвате числата по-долу, моля посочете в каква степен сте съгласни или несъгласни с всяко твърдение:

- 1 - Аз **никога** не се чувствам така; 3 - Аз **понякога** се чувствам така;
2 - Аз **рядко** се чувствам така; 4 - Аз **често** се чувствам така.

1. Колко често се чувствате нещастен, като правите различни неща сам/самичка?
2. Колко често се чувствате, че няма с кого да си поговорите?
3. Колко често чувствате, че повече не може да търпите да сте сам/сама?
4. Колко често чувствате, че никой не ви разбира?
5. Колко често установявате, че чакате хората да Ви се обадят или да Ви пишат?
6. Колко често се чувствате напълно сам/сама?
7. Колко често чувствате, че не можете да намерите подход и да общувате с околните?
8. Колко често чувствате, че сте закопнял за компания?
9. Колко често чувствате, че Ви е трудно да създавате нови приятели?
10. Колко често се чувствате изключен от другите хора?

**Отдавано значение на етническата принадлежност –
Ethnic salience (McGuire, McGuire, Child & Fujioka, 1978;
Taylor, 1981)**

В каква степен е важно за Вас, че принадлежите към Вашата етническа група?

- 1 – Изобщо не е важно
- 2 – Малко е важно
- 3 – Важно е
- 4 – Много е важно

Зорница Ганева е главен асистент във Факултета по педагогика в СУ „Климент Охридски”. От 2007 г. е доктор по педагогика от СУ “Св. Климент Охридски”, а от 2009 е европейски доктор по психология от Университета на Страната на баските (University of the Basque Country), Испания. Печелила е изследователски стипендии Мария Кюри на ЕС (1 година) и на Министерството на външните работи на Испания (3 години). Участвала е в редица международни проекти в областта на социалната психология и интеркултурната педагогика. Автор е на монографията „Развитие на етнически стереотипи през детска възраст” (2009) и на научни публикации в страната и чужбина.

“Изследвайки социалните идентичности и психичното благополучие в конкретен национален контекст в такава голяма дълбочина и използвайки множество различни изследователски методи, изследването, докладвано в настоящата книга, дава дълбоки разбирания на комплексното взаимодействие между идентичност, контекст и човешко развитие.”

Академик Мартин Барет (Martyn Barrett), Великобритания